

**OSMANLI İLMİHAL GELENEĞİNDE EHL-İ
SÜNNET TASAVVURU**

Atilla DOĞAN

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri

Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Mehmet SEVER

2025

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

OSMANLI İLMİHAL GELENEĞİNDE EHL-İ SÜNNET TASAVVURU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Atilla DOĞAN

Danışman: Doç. Dr. Mehmet SEVER

BAYBURT - 2025

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Mehmet SEVER danışmanlığında, Atilla DOĞAN tarafından hazırlanan “Osmanlı İlmihal Geleneğinde Ehl-i Sünnet Tasavvuru” başlıklı bu çalışma, 29.05.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Mehmet SEVER

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Abdülaziz ARTIŞ

Üye : Dr. Öğr. Ahmet Selim HARPUTLU

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun, .../...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALIM
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Mehmet SEVER danışmanlığında hazırlamış olduğum “Osmanlı İlmihal Geleneğinde Ehl-i Sünnet Tasavvuru” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

29.05.2025

Atilla DOĞAN

ÖN SÖZ

Tez çalışmamın araştırma sürecinden itibaren sabırlı bir şekilde bana kıymetli zamanını ayıran, danıştığım her konuda bilgilerini benden esirgemeyen, tez konumun belirlenmesinden tezde kullanacağım kaynaklara erişme noktasındaki anlayışlı ve hoşgörülü yol göstericiliğinden ve tezin her aşamasındaki yardımlarından dolayı kıymetli danışmanım Doç. Dr. Mehmet SEVER'e çok teşekkür ederim.

Yüksek Lisans eğitimin başlamasından tez çalışmamın sonuna kadar benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen; annem-babam, kardeşlerim ve eşime de çok teşekkür ederim.

Atilla DOĞAN

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI İLMİHAL GELENEĞİNDE EHL-İ SÜNNET TASAVVURU

Atila DOĞAN

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet SEVER

Bayburt-2025, Sayfa: 119

Osmanlı İslâm geleneğinde, ilmihal kitapları çok önemli bir konuma sahiptir. Halkın, dinî yönden bilgilenmesini sağlayan ilmihal kitapları muhtevası itibariyle; inanç, ibadet, muamelat ve ahlak konularını içermektedir. İlmihal kitapları yazıldığı ve kullanıldığı döneme farklı açılardan ışık tutmaktadır. Işık tuttuğu açılardan birisi de hiç şüphesiz dönemin mezhep algısıdır. Nitekim yazılan eserler hem döneminin hem de müellifinin benimsediği mezhep anlayışından bağımsız kaleme alınmış olamaz. Giriş bölümünde araştırmayla ilgili genel açıklamalar yaptıktan sonra ilk bölümde ilmihal kavramı ve tedvin tarihi ele alınarak ilmihalin tarihi seyri ortaya çıkarılmıştır. Tezin ikinci bölümünde ise Osmanlı Devleti'nde kullanılan Türkçe ilmihal kitapları iki dönem halinde ele alınmış ve eserler hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Araştırma için seçilen eserler toplumun farklı yaş gruplarına hitap eden resmi ve gayriresmi eğitim merkezlerinde kullanılanlardan seçilmiştir. Üçüncü bölümde ise incelenen ilmihal kitaplarında Ehl-i Sünnet mezhebinin tasavvuru ve bu algının yansımaları ortaya çıkarılmıştır. Böylece Ehl-i Sünnet anlayışının Osmanlı toplumunun dinî algısını şekillendirmedeki etkisi ve günümüze intikalindeki rolü ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İlmihal kitaplarında Ehl-i Sünnet anlayışı, ağırlıklı olarak Hanefî-Mâtürîdî gelenek üzerinden yansıtılmıştır. Eserlerde Hanefî-Mâtürîdî geleneğin etkisinin, Eş'arî geleneğe kıyasla daha belirgin ve baskın olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler tarihi, dinî eğitim, ilmihal, Osmanlı Devleti, Ehl-i Sünnet.

ABSTRACT

M. SC. THESIS

THE CONCEPTION OF AHL AL-SUNNAH IN THE OTTOMAN SCHOLARLY TRADITION

Atilla DOĞAN

Bayburt University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Mehmet SEVER

Bayburt-2025, Pages: 119

In the Ottoman Islamic tradition, the books of the catechism have a very important position. Providing religious information to the people, the books of ilmihal contain the subjects of belief, worship, treatment and morality. Ilmihal books shed light on the period in which they were written and used from different perspectives. One of the aspects they shed light on is undoubtedly the sectarian perception of the period. As a matter of fact, the works cannot have been written independently of the sectarian understanding adopted by both the period and the author. After making general explanations about the research in the introduction section, the concept of ilmihal and the history of its composition are discussed in the first section and the historical course of the ilmihal is revealed. In the second part of the thesis, the Turkish ilmihal books used in the Ottoman Empire are discussed in two periods and brief information about the works is given. The works selected for the research were chosen from those used in formal and informal education centers addressing different age groups of the society. In the third part, the conception of the Ahl al-Sunnah sect and the reflections of this perception in the studied catechism books are revealed. Thus, the impact of the Ahl al-Sunnah understanding in shaping the religious perception of the Ottoman society and its role in its transmission to the present day were tried to be revealed. In the catechism books, the understanding of Ahl al-Sunnah is predominantly reflected through the Hanafi-Māturīdī tradition. It is seen that the influence of the Hanafī-Māturīdī tradition is more prominent and dominant than the Ash‘arī tradition.

Keywords: History of sects, religious education, catechism, Ottoman Empire, Ahl-i Sunnah.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	II
BEYANNAME.....	III
ÖN SÖZ	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
Araştırmanın Amacı	2
Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi	2
Araştırmanın Sınırlılıkları	3
Varsayımlar	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
1. DİNÎ BİLGİNİN KAYNAĞI OLARAK İLMİHAL KİTAPLARI	6
1.1. İLMİHAL KİTAPLARININ YAZILIŞ AMAÇLARI	9
1.2. İLMİHAL KİTAPLARIYLA BENZERLİK GÖSTEREN BAZI KAYNAKLAR	11
1.2.1. Akaid Kitapları	11
1.2.2. Fıkıh Risâleleri.....	12
1.2.3. Muhtasarlar	12
1.2.4. Mev‘iza Kitapları	12
İKİNCİ BÖLÜM	14
2. OSMANLI DÖNEMİNDE YAZILMIŞ İLMİHAL KİTAPLARI	14
2.1. KURULUŞTAN TANZİMÂT’A İLMİHAL KİTAPLARI	14
2.1.1. Kitâb-ı Güzîde Tercümesi (?)	14
2.1.2. Kitâb-ı Gunya (?)	15
2.1.3. Mukaddime (817/1414)	15
2.1.4. İmâdü’l-İslâm (950/1543).....	16
2.1.5. Tuhfetü’t-Tâlibîn (951/1544).....	16
2.1.6. Vasiyyetnâme (970/1562).....	16
2.1.7. Hulviyât (1134/1722).....	17
2.1.8. Zübdetü’l-Kelâm fîmâ Yahtâcü İleyhi’l-Has ve’l-Âm (?).....	17
2.1.9. Şerhi’l-Vasiyeti’l-Muhammediyye (1219/1804)	17
2.1.10. Risâle-i Akâid (1240/1824)	17
2.1.11. Tuhfetü’s-Şâhân (1258/1842)	18
2.1.12. Mızraklı İlmihal (?).....	18
2.1.13. Makâlât İlmihâl (?)	18
2.1.14. Halebî Tercümesi Babadağî (1286/1870)	19
2.2. TANZİMAT’TAN CUMHURİYET’E İLMİHAL KİTAPLARI.....	20
2.2.1. Dürr-i Yekta (1243/1828)	20
2.2.2. Elli Dört Farz Şerhi (1276-1859).....	20
2.2.3. Manzum İlmihal (1286/1869).....	21
2.2.4. Haliliyye-i İsmail Hakkı (1293/1876).....	21

2.2.5.	Zübde-i İlmihâl (1304/1887)	21
2.2.6.	Misbahü'l-felâh Mufasssal İlmihal (1314-1896-1897)	21
2.2.7.	Manzum İlmihal/Mehmed Rıfat Bey (1305/1888)	21
2.2.8.	el-Hediiyetü'l Alâiyye (?)	22
2.2.9.	Necâtü'l-Mü'minîn Risâlesi (1308/1891).....	22
2.2.10.	Eser-i Ahd-i Hamîdî (1309/1892).....	22
2.2.11.	el-İtkân fî Tahkîki'l-İman (1311/1893)	22
2.2.12.	el-Mecmuatü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkami'd-Dinîyye (1311/1893).....	22
2.2.13.	İlmihâl (1314/1897)	23
2.2.14.	Vesîletü'n-Necât (1314/1897)	23
2.2.15.	Enisü'l-Âbidîn (1317/1899-1900)	23
2.2.16.	Miftahü'l-Akâid (1321/1903)	23
2.2.17.	Telhisü'l-Kelâm fî Berâhîni Akâidi'l-İslâm (1322/1904).....	23
2.2.18.	Ni'meti İslâm (1324/1906)	24
2.2.19.	Telhîsü'l-Mulehhas (1324/1908)	24
2.2.20.	Lubbu'l-Elbâb bi'l-Kavli's-Savâb (1325/1907-1908).....	24
2.2.21.	Usûl-i Akâid-i İslâmiyye'den Muhtasar İlm-i Hâl (1326/1908-1909)	24
2.2.22.	Usûl-u İ'tikâd-ı İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr (1327/1910).....	25
2.2.23.	Amelî İlmihal Seti (1327/1910).....	25
2.2.24.	Felsefe-î İbâdât (1326/1909-1910)	25
2.2.25.	Kitabü's-Salât – Kitabü't-Tahare (1328/1912).....	25
2.2.26.	Amelî Ulûm-i Dîniyye (1330/1914)	26
2.2.27.	Yeni İlmihâl İslâm Yolu (?).....	26
2.2.28.	Köylü İlmihali (1338/1919-1920).....	26
2.2.29.	Çocuklara Ma'lûmât-ı Dîniyye (1340/1922)	26
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....		27
3. EHL-İ SÜNNET VE'L CEMÂAT		27
3.1.	EHL-İ SÜNNET VE'L CEMÂAT'IN ORTAYA ÇIKIŞI	30
3.2.	İFTİRÂK HADİSİ BAĞLAMINDA MEZHEPLERİN TASNİFİ MESELESİ.....	32
3.3.	TARİHSEL SÜREÇTE EHL-İ SÜNNET	34
3.3.1.	Selefiyye	35
3.3.2.	Eş'ariyye	37
3.3.3.	Mâtürîdiyye.....	39
3.3.4.	Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşleri.....	41
3.4. OSMANLI DEVLETİNDE EHL-İ SÜNNET TASAVVURUNU ŞEKİLLENDİREN BAZI ÂLİMLER		47
3.4.1.	Molla Fenârî (öl. 834 /1431).....	47
3.4.2.	Molla Gürânî (öl. 893/1488).....	48
3.4.3.	Zenbilli Ali Efendi (932/1512)	49
3.4.4.	Kemalpaşazâde (öl. 940/1534).....	50
3.4.5.	Birgivî (öl. 981/1573)	51
3.4.6.	Ebussuûd Efendi (öl. 982/1574)	53
3.4.7.	Kadıızâdeliler (öl. 1045/1635).....	54
3.4.8.	İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725)	56
3.5. İLMİHALLERDEKİ EHL-İ SÜNNET TASAVVURU.....		57
3.5.1.	İlmihallerdeki Ehl-i Sünnet Tanımı	58

3.5.2. İlmihallerdeki Ehl-i Bid‘at Tanımı	59
3.6. İLMİHAL KİTAPLARINDA EHL-İ SÜNNET TASAVVURUNU YANSITAN GÖRÜŞLER	60
3.6.1. İman ve İslâm.....	60
3.6.1.1. İman-amel meselesi	62
3.6.2. Kader ve Kazâ Meselesi	65
3.6.3. Hayır-Şer, Ecel ve Rızkın Yaratılması	67
3.6.4. Ef‘âl-i İbâd.....	71
3.6.5. Allah’ın Sıfatları Meselesi	77
3.6.6. Halku’l-Kur’ân.....	79
3.6.7. Rü’yetullah Meselesi	81
3.6.8. Mucize, Şefa‘at ve Keramet Meselesi.....	84
3.6.9. Kabir Ahvali ve Ahiret Hayatı.....	86
3.6.10. Büyük Günah Meselesi	89
3.6.11. Ehl-i bid‘at’ın İmamlığı Meselesi.....	91
3.6.12. Ehl-i bid‘at ile Evlilik Meselesi	92
3.6.13. Sahâbe’nin Üstünlüğü Meselesi.....	95
3.6.14. Ehl-i Sünnet Tasavvurunu Ortaya Koyan Diğer Meseleler	99
SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER.....	105
KAYNAKÇA.....	107
ÖZ GEÇMİŞ	119

KISALTMALAR

B.	: Yazma Eserlerde Varağın Arka/Zahr Sayfası
b.	: bin, ibn (Oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
Fak.	: Fakültesi
H.	: Hicrî
H.	: Hazreti
İsam	: İslam Araştırmalar Merkezi
İfav.	: İlahiyat Vakfı
KADER	: Kelâm Araştırmaları Dergisi
md.	: Madde
mlf.	: Müellif
M.Ü.	: Marmara Üniversitessi
No.	: Numara
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Hazırlamış olduğumuz çalışmada ana hedefimiz Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslüman halkın dinî yönden gelişimine katkı sunan ilmihal kitaplarında Ehl-i Sünnet mezhebinin etkisinin ve yansımalarının ortaya çıkarılması olmuştur. Osmanlı tarihi seyri içerisinde birçok ilmihal kitabı yazılmıştır. Bu ilmihal kitapları toplumun her yaş grubuna dinî eğitimlerinin verilmesine yönelik olarak kullanılmıştır. Çalışmamıza konu olan ilmihal kitaplarının yazılış amaçları, yazıya geçirildikleri dil ve ilmihallerin kullanıldığı dönemlerin ortaya çıkarılması çalışmamızın kapsamı içindedir.

Çalışmamız esnasında arşiv ve kaynak taraması yapılarak belirtilen tarih ve coğrafyada kullanılan ilmihallere ulaşılmıştır. Elde ettiğimiz kaynakların hemen hemen tamamının basılı olarak günümüze kadar ulaştığı ve farklı kütüphanelerde değişik nüshalarının bulunduğu gözlemlenmiştir. Ulaştığımız bazı ilmihallerin günümüzde latinize edilmiş haliyle de karşılaşmaktayız. Bu eserlerin hem asıllarının hem de latinize edilmiş hallerinin günümüze kadar ulaşması yapacağımız çalışmanın da önemini ortaya koymaktadır. Çağlar boyu aktarılan bir miras olarak değerlendirebileceğimiz bu ilmihal kitapları, kullanıldığı dönemlere farklı açılardan ışık tutmaktadır. Okutulduğu döneme ait toplum yapısı, eğitim yapısı, dil ve anlayış düzeyi, dinî algılama ve yaşama biçimi, dönemin mezhebi yönelimi başta olmak üzere birçok konu ile alakalı verilere ulaşılmasına olanak sağlamaktadır. Bizim incelediğimiz ve tezimizin iddiası olan Ehl-i Sünnet yansımalarını ilmihal kitaplarından örneklerle açıklamaya çalışacağız. Osmanlı Devleti'nin Ehl-i Sünnet özelinde İslâm dinî için üstlenmiş olduğu misyonun ilmihal kitapları aracılığıyla halka aktarılma boyutu ortaya çıkarılmıştır.

Çalışmamızı Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak kullanılan ve Türkçe olarak yazılmış veya Türkçeye tercüme edilen ilmihal kitaplarıyla sınırlandırdık. Böylelikle çalışmamızın daha verimli olmasını hedefledik. İlmihal kitaplarının isimleri, müellifleri, yazıldığı dönemler gibi belli başlı konular hakkında bilgiler sunduk. Bazı ilmihal kitaplarının hakkında detaylı bilgiler verilmiş bazılarının ise sadece ismi ve ulaşılabilmişse müellifinin isimlerin verilmesiyle yetinilmiştir. Çalışmamızda ağırlıklı olarak kullanılan ilmihallerin dönemleri üzerinde durulmuştur. Kullanılan bu ilmihallerin hitap ettiği kesim ve okutulduğu resmî ve gayriresmî ortamlar hakkında tespit edebildiğimiz kadarıyla da yer yer bilgiler verilmiştir. Bu ilmihal kitaplarını incelerken üzerinde önemle durduğumuz konu dönemin mezhep algısı, Ehl-i Sünnet ruhu ve bid'atlara karşı takınılan tavır hakkında olmuştur.

Araştırmamızda, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığından yararlandığımız kaynaklarda kütüphane bilgisi için: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, koleksiyon adı için eserin bulunduğu oda ismi, yer numarası için sınıflama yer bilgisi numarası kullanılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nde dinî eğitim aracı olarak kullanılan ilmihal kitaplarının yaygın olanlarını bir kaynakta toplamayı amaçladık. İlmihaller dönemin din eğitimi noktasında önemli bir konuma sahiptir. Özellikle kış ayları içerisinde köy odaları, aile meclisleri başta olmak üzere çeşitli ortamlarda okutulmuş ve halkın dinî yönden eksiklikleri giderilmiştir. Haliyle bahsi geçen dönemde olsun farklı dönemlerde olsun kaleme alınan eserler yazıldığı dönemin genel manada dinî özelde ise mezhebi yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımların devlet ve halk üzerindeki olumlu veya olumsuz etkileri neler olabilir diye düşünen araştırmacılar için yapmış olduğumuz çalışma hem sorularına bir nebze cevap verebilecek nitelikte hem de peşinden sorulacak sorularla yeni araştırma alanlarına yönelmelerini sağlayacaktır. Yapmış olduğumuz bu çalışma sayesinde Osmanlı tarihinde okutulmuş ilmihal kitaplarının isimleri derli toplu bir şekilde verilmiştir. Bu alanda çalışma yapacak olanlara yardımcı olması açısından önem arz etmektedir. Çalışmamızla birlikte Osmanlı Dönemi'nde kullanılan ilmihallerin muhtevası ve amacı ile günümüzde kullanılan ilmihallerin benzer ve farklı yönlerinin karşılaştırılması, araştırmacılar için yeni çalışma alanları açacaktır.

Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi

Dinî eğitim aracı olarak çok önemli bir yere sahip olan ilmihal kitaplarının incelenmesi dini düşüncenin seyri gibi konulara ilgi duyanlar için bir zorunluluktur. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu kitapların bilinmesi ve incelenmesi dönemin farklı yönlerine ışık tutmakta; bu yönüyle araştırmacılar için önemli ve değerli bilgiler sunmaktadır.

Yapmış olduğumuz bu çalışma ile Osmanlı'nın Kuruluş Dönemi'nden Cumhuriyetin ilanına kadar geçen sürede kullanılan ilmihallerin bir arada toplanması ve bu eserlerin mezhep algısı yönünden değerlendirilmesi hedeflenmiştir. İlmihaller itikad, ibadet, muamelat ve ahlak konularını içermektedir. İlmihallerin içeriğini oluşturan bu başlıklar Ehl-i Sünnet algısının etkileri yönünden incelenmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebinin Osmanlı ilmihal tedvinine etkileri ortaya çıkarılmıştır. Yapılan bu çalışma da incelenen dönem aralığının mezhep tasavvurunun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmamızda sadece Osmanlı Dönemi'nde Türkçe olarak kaleme alınmış ilmihal kitapları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ilmihal kavramı açıklanmış ve verilen eğitimin boyutu üzerine durulmaya çalışılmıştır. Bu gerçekleştirilirken, döneminde yaygın olarak kullanılan ilmihal kitapları tercih edilmiştir. Fakat uzun bir dönemi kapsayan Osmanlılar döneminde irili ufaklı birçok ilmihal kitabının olduğu aşikârdır. Ama bunların tamamına ulaşabilmek hem fizikî açıdan hem de zaman açısından pek mümkün olmamıştır. Bu da çalışmamızın sınırlılıklarındandır. Bu sebepten hareketle daha çok halkın elinde olan, ulaşılabilen eserlere baktık. Elbette incelediğimiz tarih aralığının bu kadar uzun olması çalışmamızda bazı sınırlılıkların doğmasına da neden olmuştur. Yazılan ve kullanılan bütün ilmihallere ulaşmaya çalışsak da bunu tam anlamıyla başaramamamız pek mümkün olmamıştır.

Varsayımlar

İlmihal eserlerinde ibadet, itikat ve ahlak konuları başta olmak üzere farklı alanlarla alakalı bilgiler verilmektedir. Bu alanların her biri kendi içerisinde önemli çıkarımların yapılmasına zemin hazırlamaktadır. Yazılan bu ilmihal kitapları, yazıldıkları dönemin genel kabulü olan mezheplerin fikirleri dikkate alınarak yazılmıştır. Bu ilmihallerin incelenmesi dönemin mezhepsel yönelimiyle alakalı da bilgiler verebilecek bir potansiyele sahiptir. Yaptığımız bu çalışma ve elde ettiğimiz veriler ışığında gerek dönemin din eğitimi gerekse mezhepsel yaklaşımların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

Yine ilmihal kitaplarının tedvin dönemi için belli bir tarih belirtilmektedir. Ancak incelemiş olduğumuz bu tarihten önce kaleme alınmış bazı kitapların her ne kadar ilmihal alanına dâhil edilmeleri mümkün olmamışsa bile ilmihal geleneğinin oluşmasına etki etmişlerdir. Bunun en bariz örneklerinden birisinin Ebû Hâmid b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tusî'ye (öl. 505/1111) ait olan “*İhyâü Ulûmi'd-Dîn*”¹ adlı eserdir. Yazıldığı tarih aralığının Gazzâlî'nin inziva dönemine denk geldiği tarih olan 1095-1105 olduğu zikredilmektedir. Eserin etkisi yalnızca yazıldığı dönemle kalmamış çağlar üstü bir etki yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nde birçok isim Gazzâlî'den haliyle de eserlerinden etkilenmiştir. Örneğini verdiğimiz bu eser ilmihal geleneğinin oluşmasında elbetteki etkiler yaratmıştır. Bir örnekle sınırlandırdığımız bu konu hakkında daha birçok örnek verilebilir. Bu da ilmihal geleneğine farklı pencerelerden ışık tutmaya olanak sağlayacak bir husustur.

¹ Mustafa Çağrı, “İhyâü Ulûmi'd-Dîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 13: 489-505.

Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar üç kıta üzerinde hâkimiyet kurmuş olması üzerinde mezhep algısının bir etkisi olmuş mudur? Eğer böyle bir etkinin varlığını ortaya çıkarabilirse, bu etkinin boyutu hangi düzeyde değerlendirilebilir? Osmanlı Devleti'ni oluşturan farklı din, dil ve ırk mensuplarının uzun yıllar huzur içerisinde bir arada yaşamasına, benimsediği mezhep algısı etki etmiş midir? Benzeri soruların cevaplanması için araştırmacılar tarafından yeni çalışmaların yapılabilir.

İstifade etmeye ve konumuza yardımcı olacak materyallere ulaşmaya gayret gösterdik. Yararlandığımız temel araştırma ve çalışmalar şunlardır. Hatice K. Arpaguş'un *Osmanlı ve Geleneksel İslam*² ve *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*³ isimli eserleri, Kerime Üstünova'nın *Kutbe'd-Din İzniki Mukaddime Giriş İnceleme Metin Sözlük (Şahabe'd-din Kuds'i Nüshası)*⁴ isimli eseri, Fatma Gül Altun'un *Kutbuddin İzniki'nin Mukaddimesi ve Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali'nin Mukayesesi*⁵ isimli yüksek lisans tezi, Lubjana Saliaj'ın *Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayesesi*⁶ isimli yüksek lisans tezi, Mediha Aynacı'nın *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkhi Yönden Değerlendirilmesi*⁷ isimli doktora tezi, Nur İlkey Cerrah'ın *Son Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesîletü'n-Necât, Musahhah Dürr-i Yektâ ve İlmihal'in Değerlendirme ve Latinizesi*⁸ isimli yüksek lisans tezi, Osman Güman'ın *XIX. y.y. Nimet-i İslâm Çerçevesinde İlmihal Fıkhi*⁹ isimli yüksek lisans tezi, Ömer Güven tarafından hazırlanan *Son Dönem Osmanlı İlmihalleri ve Necatü'l-Mü'minin, Usûl-i Akâid-i İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr ve Amelî İlmihal Adlı Eserlerin Değerlendirilmesi*¹⁰ isimli yüksek lisans tezi, Hasan Kurt tarafından hazırlanan *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarının İtikadî Konulara*

² Hatice K. Arpaguş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014).

³ Hatice K. Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015).

⁴ Kerime Üstünova, *Kutbe'd-Din İzniki Mukaddime Giriş İnceleme Metin Sözlük (Şahabe'd-din Kuds'i Nüshası)* (İstanbul: Sentez Yayınları, 2016).

⁵ Fatma Gül Altun, *Kutbuddin İzniki'nin "Mukaddime"si ve Ömer Nasuhi Bilmen'in "Büyük İslam İlmihali"nin Mukayesesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁶ Lubjana Saliaj, *Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayesesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

⁷ Mediha Aynacı, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkhi Yönden Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2009).

⁸ Nur İlkey Cerrah, *Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesîletü'n-Necât, Musahhah Dürr-i Yektâ ve İlmihal'in Değerlendirme ve Latinizesi* (Sakarya Üniversitesi: Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

⁹ Osman Güman, *XIX. Yüzyılda Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

¹⁰ Ömer Güven, *Son Dönem Osmanlı İlmihalleri ve Necatü'l-Mü'minin, Usûl-i Akâid-i İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr ve Amelî İlmihal Adlı Eserlerin Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, 2019).

*Yaklaşımı*¹¹ isimli yüksek lisans tezi, Saadettin Merdin tarafından hazırlanan *Mızraklı İlmihal'in İtikadi Açısından Tahlili*¹² isimli yüksek lisans tezi, Recep Cici'nin *Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları*¹³ isimli makalesi, Hatice K. Arpaguş'un, *Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*¹⁴ makalesi, Adem Yıldırım'ın *Osmanlı Türkçesiyle yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyatı (II) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkçe İlmihaller*¹⁵ isimli makalesidir.

-
- ¹¹ Hasan Kurt, *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarının İtikadi Konulara Yaklaşımı* (Sakarya Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1998).
- ¹² Saadettin Merdin, *Mızraklı İlmihal'in İtikadi Açısından Tahlili* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1999).
- ¹³ Recep Cici, “Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2015), 215-248.
- ¹⁴ Hatice K. Arpaguş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2002), 25-56.
- ¹⁵ Ahmet Yıldırım, “Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı”, *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (Ekim 2016), 981-995.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DİNÎ BİLGİNİN KAYNAĞI OLARAK İLMİHAL KİTAPLARI

İlmihal kelimesi “*ilim*” ve “*hal*” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir tamlamadır. “*Davranış bilgisi*”¹⁶ ve “*durum bilgisi*”¹⁷ anlamlarında da kullanılan bir kelimedir. Şemseddin Samî, ilmihali; “*Akaidin kavâid-i esasiye ve ibtidaîyesi ile namaz abdest vesâir mâlumât-î dîniyyeyi çocuklara öğretmeye mahsus kitap*”¹⁸ olarak tanımlamaktadır. Müslümanlar için gerekli olan ve günlük yaşantılarında karşılaşacakları problemleri çözmede yardımcı olacak dinî bilgilerin toplandığı kitaplar için kullanılan bir isimdir. Yani bir müslüman için inanç, ibadet, muamelat ve ahlakî konularda kendisi için lazım olan bilgilerin bir araya getirildiği el kitaplar olarak tanımlanmaktadır.¹⁹ Her Müslümanın günlük hayatta kendisine lazım olan dini bilgileri konu edinen ilim dalı olarakta tanımlanmaktadır.²⁰ Bu konuyla alakalı yazılan eserlere ise ilmihal kitabı denilmektedir. İlmihal kelimesi ilk olarak İmam Muhammed’in kaleme aldığı “*Kitâbu’l-Kesb*” isimli eserinde karşımıza çıkmaktadır. İmam Muhammed “*İlim öğrenmek her Müslümana farzdır.*” hadisinden hareketle öğrenilmesi en mühim ilmin ilmihal olduğunu belirtiyor. Buradaki ilmihalden kasıt durum bilgisi anlamına gelmektedir.²¹ İlmihal kavramı daha çok Türk Müslümanlar arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Arap Müslümanlar ilmihal kavramı yerine “*ed-darûrâtu’d-diniyye*” ve “*fıkhu’l-ibâdât*” kavramlarını kullanmaktadırlar. İlmihal kelimesi daha çok Türkler tarafından kaleme alınan eserler için kullanılmaktadır.²²

İlmihal kitaplarının içeriği genel anlamda itikat, ibadet, muamelat ve ahlak bahislerinden oluşmaktadır. Ancak bu içeriklerin tamamına yer verilmeyen eserlerde ilmihal kategorisinde değerlendirilebilmektedir. İlmihal kitaplarının içeriğini oluşturan itikat, ahlak ve ibadetle ilgili bölümler şekillenirken Cibrîl hadisi²³ örnek alınmaktadır.

Bütün müslümanların kendileri için gerekli olan dinî bilgilere ulaşması bir gerekliliktir. İman ile bilgi birbirlerini tamamlayan iki kavramdır. Kişinin inancını doğru temeller üzerine bina etmesi, imanının da sağlam olmasına olanak sağlayacaktır. Yüce kitabımız Kur’an-ı

¹⁶ Hatice Kelpetin Arpaguş, “İlmihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 139-141.

¹⁷ Fahrettin Atar, *Makâlât* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 19.

¹⁸ Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî* (Dersaadet: İkdâm Gazetesi, 1318), “İlmi-hal”, 2/947.

¹⁹ K. Arpaguş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, 17.

²⁰ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 247.

²¹ Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî Şeybânî, *Kitabü’l-Kesb*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Darü’l-Beşairi’l-İslamiyye, 1997), 148.

²² Hasan Kurt, *İlmihal Kitaplarında İman Esasları 1930-1965* (İstanbul: Rağbet Yayınları-kampanya, 2006), 21.

²³ Ebû’l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü’rî Muslim, *Sahîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd ‘Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-‘Arabî, 1374/1955), “İman”, 1.

Kerim'in ilk emri olan “Oku”²⁴ hitabı bu bilgiye verilen değer noktasında dikkat çeken bir husustur. Yine Hz. Peygamberin ilim öğrenmenin her müslümana farz olduğu²⁵ yönündeki hadisi şerifi de İslâm dininin ilme verdiği önemin bir göstergesidir. Bütün bu örnekler İslâm dinine mensup olan insanların dinî yönden bilgilenmeleri ve eksikliklerini gidermeleri kendileri için bir gereklilik haline getirmiştir. Bu gereklilik İlmihal kitaplarının yazımına zemin hazırlamıştır.

Tarihsel süreçte ilmihaller ilk olarak itikad merkezli yazılmıştır. Nitekim İslam'ın hızlı bir şekilde yayılması ve yayılırken de Müslümanlar arasında ortaya çıkan tartışmalar farklı görüşlerin benimsenmesine neden olmuştur. Bu durumda ilmihal kitaplarının yazımını ve kullanımını zorunlu hale getirmiştir. Özellikle ilk dönem tartışma konuları olan sıfatlar meselesi, Kur'an-ı Kerimin yaratılıp yaratılmadığı meselesi, kulun fiilleri ve hürriyeti vb. konularda görüş belirten Kaderiyye, Cebriyye, Mu'tezile, Hâricîler gibi fırkaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu fırkalar tarafından ortaya konulan görüşler Ehl-i Sünnet tarafından yerilmiş ve karşı çıkılmıştır. Hem ismi zikredilen mezheplerin görüşleri hem de onlara karşı çıkan Ehl-i Sünnet mezhebinin görüşleri kitap haline gelmiş ve sonraki kuşaklara aktarılmıştır. Ehl-i Sünnet'in yazdığı bu eserleri ilmihal türünün ilk örnekleri arasında sayabiliriz. Ebu Hanîfe'nin (öl.150/767) *el-Fıkhu'l-ekber'i* gibi. İlk dönemlerde kaleme alınan eserler daha çok inanç esaslarını müdafaa niteliği göstermektedir.²⁶ Ancak zamanla ve özellikle Osmanlı Devleti'nde kaleme alınan ilmihaller içerik bakımından zenginleştirilmiştir.

İlmihal kitaplarının tarihî serüveni farklı dönemler halinde incelenebilecek bir konudur. İlmihal yazma geleneğinin IV. (X.) yüzyıla dayandığı araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır.²⁷ Ancak tam anlamıyla ilmihal türü eserlerin ortaya çıkmaya başladığı dönem Osmanlı'ya dayandırılmaktadır. İlmihal kitapları Osmanlı'da kaleme alınmadan önce bu yazım türüne örneklik teşkiledecek eserler mevcuttur. Bu eserler arasında Ebu'l Leys es-Semerkandî'nin (öl. 373/978) kaleme aldığı *Mukaddime* vardır. Bu eser aynı zamanda ilmihal türünün ilk örneği kabul edilmektedir.²⁸ Muhammed b. Muhammed Sedîdüddîn el-Kaşgârî (öl. 703/1305) tarafından yazılan *Münyetü'l-musallî* ve *Gunyetü'l-mübtedî* ve Mevlânâ Abdulaziz el-Fârisî'nin Farsça olarak yazdığı *Umdetü'l-islâm* ilmihal geleneğinin oluşmasında etkili olan bazı eserlerdendir. Özellikle bazı din âlimleri peygamberin ilim öğrenme hakkındaki hadisinde geçen ilim kelimesiyle kişinin bilmesi gereken inanç, ibadet, ahlak gibi konular olduğunu ifade

²⁴ Kur'an Yolu (Erişim 24 Kasım 2023), el-Alak 100/1.

²⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî (b.y.: Dâru 'İhyâ' i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ts.) "Mukaddime", 17.

²⁶ Yusuf Ziya Yörükân, “İslâm İlm-i hâli”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1952), 7.

²⁷ Arpaguş, “İlmihal”, 139-141.

²⁸ Ferit Dinler, *Ebu'l-leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-salat İsimli Eserinin Tahkiki* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 66.

etmişlerdir. Bu düşünce sonucunda da ilmihal türü eserlerin ortaya çıktığı görülmüştür.²⁹ Bahsi geçen bu eserler erken dönemde Türkçeye tercüme edilerek halkın kullanımına sunulmuştur.

İlk dönemlerde yazılan kitapların isimleri direk ilmihal kavramıyla ifade edilmezken ilerleyen süreç içerisinde ilmihal kelimesi de bizzat yazılan kitaplara isim olarak verilmeye başlanmıştır. Osmanlı ilmihal yazmaları arasında önemli bir yere de sahip olan “*Mızraklı İlmihal*” ismi içerisinde ilmihal kelimesi geçen ilk Türkçe ilmihal kitabı olma özelliğine sahiptir. Hakkında daha detaylı bilgiyi ilerleyen bölümlerde sunacağımız *Mızraklı İlmihal* kitabının yazarı tam olarak bilinmemektedir. Yazıldığı tarih ise yine tam olarak bilinmemekle birlikte içeriğinde kitabı yazarken faydalanan bir eserden hareketle XVI. yüzyıl olduğu tahmin edilmektedir.³⁰ İlmihal geleneğinin oluşması erken dönemlerde ortaya çıkmış olsa bile bir telif türü olarak sonraki dönemlerde olduğu bir gerçektir. Yusuf Ziya Yörükân’ın ifade ettiğine göre “*ilmihal*” kelimesi eskiden beri kullanılmakla birlikte bir telif türü olarak Türkçe kaleme alınan eserlerde karşımıza çıkmaktadır.³¹

Müslümanlar Hz. Peygamber döneminde bir problemle karşılaştıklarında ilk başvurulması gereken kaynağa yani Hz. Muhammed’e başvurur ve sorularına cevap alırlardı. Hz. Peygamberin vefatı ve özellikle de mezhebi oluşumların ortaya çıkması, Müslümanları karşılaştıkları sorunlara cevap bulabilecekleri bir kaynak arayışına itmiştir. Karşılaşılan bu problemlerin çözümü mezhep âlimleri tarafından karşılanmaya çalışılmıştır. Ebû Hanîfe’ye ait olduğu belirtilen beş meşhur eseri³² bahsettiğimiz amaca yönelik bir çalışmadır. Her ne kadar genellikle inançla ilgili konular hakkında bilgi veriyor olsada bu alandaki ilk tedvin çalışmalarına örneklik teşkil etmektedir.³³

Yukarıda örneği verilen kitapların Müslümanların tüm ihtiyaçlarına çözüm sunmasını beklemek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Mezheplerin oluşumlarını tamamlamalarıyla birlikte hemen hemen her mezhebin derslerinde yararlandığı küçük el kitapları yazılmaya başlanmıştır. Genellikle ders esnasında işlenen konuların not edilmesi sonucunda bu kitaplar ortaya çıkarılmışlardır. Bu kitaplar “*Muhtasar*”³⁴ olarak isimlendirilmişlerdir. İlerleyen süreç içerisinde soru cevap şeklinde kaleme alınmış “*Fetva*”³⁵ kitapları da mevcuttur.

²⁹ K. Arpağuş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, 18.

³⁰ K. Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 43.

³¹ Yörükân, “İslâm İlm-i hâli”, 1-19.

³² Söz konusu eserler El-Fıkhü’l-ekber, el-Fıkhü’l-ebzat, er-Risâle, el-Âlim ve’l-müteallim ve el-Vasiyye’dir. Bu eserler Ebû Hanîfe’ye nispet edilen meşhur beş eseridir

³³ K. Arpağuş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, 19.

³⁴ İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 63-64.

³⁵ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 486-496.

Muhtasar ve fetva kitapları genellikle İslâm dininin fikhî boyutuna dair kaleme alınmış eserler olma özelliğini barındırmaktadırlar. İnanç konularıyla alakalı kitap çalışmaları ise genellikle mezheplerin ortaya çıkmasına vesile olan problemlerle eş zamanlı olma özelliğine sahiptir. Bu eserlerin muhtevasını genellikle sıfatlar, kader-kazâ, imamet vb. konu başlıkları oluşturmaktadır.³⁶ Yukarıda örneğini vermiş olduğumuz bütün bu çalışmalar tarihî seyir içerisinde teverrüs ederek Anadolu topraklarında ilmihal geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1.1. İLMİHAL KİTAPLARININ YAZILIŞ AMAÇLARI

Her yazılı metin bir amaca binaen telif edilmiştir. Bu amaç bazen yazar tarafından açıkça ortaya konabilir. Bu bağlamda ilmihallerde yazarın niyetine göre farklı amaçlar çerçevesinde yazılmıştır. İlmihal kitaplarının yazılmasının en önemli amaçlarından biri halkın dinî gereksinimlerinin karşılanmasıdır. Yani halkın dinî yönden eksiklerinin belirlenip o eksikliklerin giderilmesidir. Bu da ancak öğretimle gerçekleştirilebilecek bir durumdur. Bu öğretim metodu içinde bulunulan zaman ve imkânın şartlarına göre değişiklik gösterebilir. Hedeflenen öğretim bir eğitim merkezi tarafından da gerçekleştirilebilir yahut resmî olmayan bir mekanizma tarafından da gerçekleştirilebilir. Her iki durumda da amaç muhatapta bir davranış değişikliği sağlamaktır. Bahsettiğimiz bu durum Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bir topluma peygamber olarak da görevlendirilmesinin en temel gayesidir. Hz. Muhammed'e (s.a.v.), peygamberlik görevi verildiği andan itibaren bu görevi en güzel şekilde yerine getirmiştir.

Hz. Peygamber yaşadığı dönemde kendisine inanan Müslümanların karşılaştıkları sorunlara anında cevap vermiş doğru olanı onlara öğretmiştir. Bu durum peygamberin vefatından sonra da sahabenin ilimde ileri gelenleri tarafından karşılanmıştır. Fakat zamanla İslâm topraklarının genişlemesi farklı kültürlere sahip insanların Müslümanlığı kabul etmesi yeni soruların cevaplanmasını gerekli kılmıştır. Elbette bu soruların ortaya çıkmasında coğrafi etkenler, kültürel etkenler, halkın algı düzeyi ve halkın dili etkili olmuştur. Bahsettiğimiz bu etkenler aynı zamanda İslâm tarihinde ilk itikadî tartışmaların da fitilini ateşlemiştir.³⁷

Mezheplerin oluşması neticesinde takip ettikleri görüşlerin mezhebi benimseyenler tarafından öğrenilmesi zorunlu hale gelmiştir. Mezhebe mensup olan kişilerin tamamının bir ortamda toplanarak dersler işlenmesi zamanın şartlarında pek mümkün olan bir eğitim şekli değildir. Bu durum da mezhep görüşlerinin birer *risâle*³⁸ haline getirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Risâlelerin yazılma ihtiyacı halkın bilgisi olmayan konuda eksiklerinin

³⁶ K. Arpaguş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, 20.

³⁷ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2021), 24-28.

³⁸ Rahmi Er, "Risâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 114-116.

giderilmesiydi. Bu kitapların belli başlı konuları içeriyor olması onların hacmini küçültmüştür. Zamanla gelişen şartlar genişleyen coğrafyalar ve yeni kültürler daha geniş kapsamlı kitapların kaleme alınmasını zorunlu hale getirmiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz tüm bu nedenler ilmihal kitaplarının yazımını zorunlu hale getirmiştir. Halkın anlayabileceği sadelikte inanç, ibadet, ahlak ve muamelat konularının tek bir kitapta toplanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim Osmanlı Dönemi'nde eserlerini Arapçadan Osmanlı Türkçe'sine tercüme edenlerin en büyük gayesi bu eserleri halkın kullanımına sunmaktır. Bunun ilk örneklerinden biri de vaaz ve nasihat kitabı olmakla birlikte insanlara dini bilgi verme amacı güttüğü için ilmihal geleneği içerisinde değerlendirebileceğimiz *Muhammediyye*'dir. Yazıcıoğlu Mehmet (Muhammed) Efendi'nin (öl. 855/1451) Arapça olarak kaleme aldığı *Megaribü 'z-Zaman* isimli eserinin, kardeşinin de isteği ile Türkçeye çevirmesiyle meydana gelmiştir. Bu eserin Arapçadan, halkın tamamının anlayabileceği bir dile çevrilmesi de bahsettiğimiz amaca yönelik bir çalışmadır.³⁹

İlmihal kitaplarının yazılmasının birçok nedenini vardır. Bu nedenleri, yazılmış bazı ilmihal kitaplarından örneklerle açıklamaya çalışacağız. Osmanlı Tarihinde Türkçe ilmihal kitaplarının ilk örneklerinden olan âlim ve mutasavvıf Kutbüddin İznîkî (öl.821/1418) tarafından kaleme alınan *Mukaddime*⁴⁰ isimli eserde de ilmihalin yazılış amacı; “*Akıllı baliğ olan her Müslümanın farzları bilmesi ve onları uygulamayı gerektiğini, bu farzların terk edilmesi durumunda da Allah'ın azabıyla karşılaşılacağı*”⁴¹ belirtilmiştir. Yine metnin içerisinde kişiye faydası olacak bu bilgilerin öğrenilmesinin gerekliliğinden bahsedilmiştir. Arapça olarak birçok eserin var olduğundan söz etmiş ve bunların halk tarafından tercüme edilip okunmasının zor olduğunu vurgulamıştır. Eserin Türkçeye çevriliş amacının halkın işinin kolaylaştırılması olduğu beyan edilmiştir. Bu ifadeden de ilmihalin yazılış amacı gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Bir diğer örnek ise XVII. asrın sonlarında kaleme alındığı düşünülen ve müellifi tam olarak bilinemeyen *Makâlât* isimli ilmihal kitabında eserin yazılmasının sebebi “*Kişinin kötü huylardan kurtulup Allah azze ve cellenin memnun olacağı işleri yapmasının yollarının ilmihal bilgisine sahip olmaktan geçtiği*”⁴² şeklinde ifade edilmiştir. Bunun ise ancak kişiyi doğru olarak yönlendirmekle ve onun anlayabileceği dil ve muhtevada bir ilmihal kitabı yazmaktan geçtiği düşünülmüştür.

³⁹ K. Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 27.

⁴⁰ Reşat Öngören, “Kutbüddin İznîkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 485,486.

⁴¹ Üstünoğlu, *Mukaddime*, 144.

⁴² Atar, *Makâlât*, 92 bk. (Makalat vr.32b).

Örneğini verdiğimiz iki eserde de ilmihallerin yazılmasının temel amacı kişiye lazım olan asgari dinî bilginin kazandırılmasıdır. Bu dinî bilgiler hem inanç ve ibadet alanını hem de muamelat ve ahlak alanlarını kapsamaktadır. Herhangi bir eğitim kurumuna gidip öğrenme imkânı bulunmayan bireyin istediği her an elinin altında bir kaynak olması, karşılaşılabileceği her sorunun cevabına anında ulaşabilmesi amaçlanmıştır. Bu eylemi karşılayacak telif türü ise ilmihal kitaplarıdır.

İlmihal yazıcılığının ana hedefi halkın dinî anlamda bilgilenmesini sağlamak olduğu için zamanla ilmihal kitapları kendi içerisinde gruplara ayrılmıştır. Özellikle Osmanlı’da Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar olan kısımda bu çeşitlilik dikkat çekecek şekilde artmıştır. Halkın değişen algı ve ihtiyaçları yeni eserlerin de kaleme alınmasını gerekli kılmıştır. Bu süreç itibarıyla ilmihal kitapları; Çocuklar için ilmihal kitapları, askerler için ilmihal kitapları, kadınlar için ilmihal kitapları vb. başlıklar altında çeşitlendirebileceğimiz bir hal almıştır.⁴³

1.2. İLMİHAL KİTAPLARIYLA BENZERLİK GÖSTEREN BAZI KAYNAKLAR

İlmihal kitapları İslâm dinînin her kesime öğretilmesi noktasında başvurulması gereken kıymetli telif türlerindendir. Bu başlık altında ilmihal kitabı olarak adlandırılmayan fakat ilmihal kitaplarında bulunan bazı konulara yer yerildiği ve insanları dinî yönden bilgilendirmeyi amaçlayan eserler hakkında bilgiler sunulacaktır. Ele alacağımız bu eser türleri zaman içerisinde ilmihal geleneğinin oluşmasına ve çeşitlenmesine önemli katkılar sunmuştur.

1.2.1. Akaid Kitapları

Akaid kelimesi “*akd*” filinden türetilmiş çoğul bir kelimedir. Bağlamak, düğümlemek gibi anlamlara gelirken, terim olarak ise “*inanılması gerekli veya zorunlu olan şeyler*”⁴⁴ olarak tarif edilebilir. İslâm ilim tarihi içerisinde herhangi bir itikadi mezhep ya da dini grubun fikirlerinin kaleme alındığı eserlerdir. Mezhebin görüşlerinin takipçilerine sunulduğu bir telif türüdür. Genellikle inanç konuları hakkında bilgiler bulunan bu eserler zamanla ilmihal geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ehl-i Sünnet veya Ehl-i bid‘at oluşumlarının hemen hemen her birinin kendi fikir ve görüşlerine ait birçok akaid kitabı mevcuttur. Hanefî mezhebinin kurucusu kabul edilen Ebû Hanîfe tarafından kaleme alınan *el-Fıkhu ’l-ekber*⁴⁵ bu

⁴³ Osman Güman, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 168-210.

⁴⁴ Ahmet Saim Kılavuz, “Akaid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 212-216.

⁴⁵ Bu eser Mustafa Öz tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bk. İmam-ı Azam Ebu Hanife, *İmam-ı A’zamın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016).

telif türünün en güzel örneklerindendir. Yine Nesefi tarafından kaleme alınan *Metnül-Aakaid* ve Cüveynî'nin *el-Akidetûn-Nizamiyye* isimli eserleri de bu bağlamda zikredilebilir.

1.2.2. Fıkıh Risâleleri

İslâm hukuk külliyatı içerisinde yer alan risâle kitapları önemli telif türlerindendir. Fıkıh risâleleri özellikle güncel konulara dair, delillere dayalı bilimsel araştırma özelliği gösteren yazım türü olarak değerlendirilebilir. Risâleler güncel problemlere hukuki çözümler üreten kısa ve öz eserlerdir.⁴⁶ Kâtip Çelebi'ye göre ise risâle “*bir cinsten az sayıda meseleyi içeren mecelledir, mecelle ise içinde özlü sözler olan sayfadır.*”⁴⁷ olarak ifade edilmektedir. Bu türden eserler bireyleri bilgilendirecek nitelikte kaleme alınmaları sebebiyle ilmihal türü eserlerin oluşumuna katkı sunmuşlardır. İmam-ı Şâfiî tarafından kaleme alınan ve fıkıh usulü alanında günümüze ulaşan ilk eser olma özelliği taşıyan *er-Risâle*⁴⁸ bu türün en güzel örneklerindendir. Yine İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe tarafından akaid alanında kaleme alınmış *er-Risâle*⁴⁹ isimli bir eser de mevcuttur. Tasavvuf alanında Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) müellifi olduğu *er-Risâle*⁵⁰ de bilinen kaynaklardandır. Görüldüğü gibi farklı alanlarda risâle türü eserler kaleme alınmıştır.

1.2.3. Muhtasarlar

Bu başlık altındaki eserler hadis, tefsir, kelâm ve fıkıh gibi ilim dallarında yazılmış büyük hacimli kitapların zamanla neden olduğu zorlukların ortadan kaldırılmasına yönelik yapılan çalışmalardır. Karşılaşılan zorlukları gidermek amacıyla eserin özeti niteliğinde hazırlanmış ürünlerdir. Yine bu kitaplar da zamanla ortaya çıkacak olan ilmihal geleneğinin oluşmasında çok önemli bir görev üstlenmişlerdir. Örneğin Kudurî'nin *el-Muhtasar*'ı Hanefi fıkıhı için zikredilebilir.⁵¹

1.2.4. Mev'iza Kitapları

İlmihal kitaplarının oluşmasında önemli bir konuma sahip olan mev'iza kitapları da İslâm tarihinde önemli bir tedvin türüdür. İnanan insanların vaaz ve nasihatle eğitilmelerini ve doğru yola ulaşmalarını amaçlayan bir eser türüdür. Osmanlı Döneminde kaleme alınmış bu tarzda eserler mevcuttur. Bu eserler halk tarafından da benimsenmiştir. İlmihal geleneğindeki

⁴⁶ Recep Cici, “Osmanlı’da Fıkıh Risâleleri Literatürü: Âlim Muhammed b. Hamza’nın Fıkıh Risâleleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 323.

⁴⁷ Katip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, çev. Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), 1/687.

⁴⁸ Murteza Bedir, “er-Risâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 117-119.

⁴⁹ Muhammed Aruçi, “er-Risâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 116,117.

⁵⁰ Süleyman Uludağ, “er-Risâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 122,123.

⁵¹ Durmuş, “Muhtasar”, 31: 59,60

asıl amacın da iman eden halkın dinî bilgi ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olduğunu daha önce de ifade etmiştik. Bu iki telif türü arasındaki ortak nokta önce gelenin sonra gelecek olan üzerindeki etkisini ortaya çıkarmaktadır. Yani mev'îza kitaplarının sonradan oluşacak ilmihal geleneği üzerinde önemli bir etkisi vardır. Bunların en meşhur olanlarını şu şekilde sıralayabiliriz. Ebu'l Leys es-Semerkandî'nin kaleme aldığı *Tenbîhü'l-gâfilîn*, İmamzâde'nin (öl.573/1177) yazdığı *Şir'atü'l-islam* isimli eserler Anadolu topraklarında yaygın olarak okutulmuştur.⁵² Yazıcıoğlu Mehmed Bican'ın (öl. 857/1453) *Kitab-ı Muhammediyye fî kemâlâtı Ahmediyye'si*, Yazıcıoğlu Ahmed Bican'ın (öl. 870/1466) *Envârü'l-âşıkîn*'i, Eşrefoğlu Rûmî'nin (öl. 874/1469) *Müzekki'n-nüfûs'u* Diyarbakırlı Ahmed Mürşidî Efendi'nin (öl. 1174/1760) *Ahmediyye'si*, Karadâvûdzâde Mehmed b. Ahmed'in (öl. 1170/1757) *Kara Dâvûd* diye meşhur olan eseri ve Mehmed b. Pir Ali Birgivî'nin (öl. 981/1573) *et-Tarîkatü'l Muhammediyye fî sîrei'l-Ahmediyye'sidir*.⁵³

Yukarıda örneğini verdiğimiz eserlere Gazzâlî tarafından kaleme alınan *İhya*'da eklenebilir. Muhteva itibarıyla hem ahlak hem de fıkıh konularına yer verilen bu eser, ilmihallerin içerdiği konulara benzer özellikler içermektedir. Bu durum da onun halk tarafından benimsenmesine ve değer görmesine neden olmuştur.

⁵² K. Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 36; K. Arpağuş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu", 31.

⁵³ K. Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 27-37.

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI DÖNEMİNDE YAZILMIŞ İLMİHAL KİTAPLARI

Bu bölümde Osmanlı Dönemi'nde kaleme alınmış ilmihal kitapları sınıflandırıp kısaca açıklanması hedeflenmiştir. İkiye ayıracağımız bu bölümlerden ilki Kuruluş'tan Tanzimat Dönemi'ne kadar olan kısmı diğer bölüm ise Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan kısmı kapsayacaktır.

2.1. KURULUŞTAN TANZİMÂT'A İLMİHAL KİTAPLARI

2.1.1. Kitâb-ı Güzîde Tercümesi (?)

Kitâb-ı Güzîde isimli bu eser Ebû Nasr b. Tahir B. Muhammed es-Serahsî (öl. ?) tarafından Tatar dilinde yazılmıştır. Eserin müellifinin bir din âlimi olması dışında hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Eser yine hakkında detaylı bir bilgiye ulaşamadığımız Mehmet b. Bâlî tarafından XIV. yüzyılda Oğuz Türkçesine çevrilmiştir.⁵⁴ Günümüze birkaç sayfası ulaşan eser yapılan araştırmalar neticesinde Türkçeye tercüme edilen en eski eserlerden biri olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵ Mehmet b. Bâlî, tercüme ettiği bu eserin çok kıymetli bilgiler içerdiğini ancak farklı bir lehçede yazıldığı için Anadolu topraklarında yaşayan halkın bu bilgilerden yararlanmasının zor olduğundan bahsetmektedir. Bu zorluğu ortadan kaldırmak için de eseri Oğuz Türkçesine çevirme kararı aldığını bildirmektedir.⁵⁶

Kitâb-ı Güzîde toplamda kırk altı bölümden oluşmaktadır. Her bir bölümün ismini kitabın giriş bölümünde açıklanmıştır. Bu bölümlerin isimleri şu şekildedir:

Tehvid, marifet, muhabbet sünnet, namaz ve taat, zikir, ilim istemek, hikmet, gazilik, cömertlik, hayâ, zina, livata muhtekir, ribâ yiyen, süci içen, vadesine rızık inanmak, kanaat, dünya arzuluğu ibadet, ölümü anmak, sabır, şükür, ihlas, tövbe, oruç, gece namazı kılmak, söylemek (gybet etmek-kınamak) halvete oturmak, korku, ümit, dünyayı bilmek, kendini (nefsin) bilmek, kend özünü görmek, şeytanı düşman bilmek, kazaya razı olmak, yakîn nasihat, tevazu, ilim, kendi ayıbını görmek mümin nişanı, vasiyet, münacaat, öğüt, takva.⁵⁷

Yapılan çalışmalar sonucunda *Kitâb-ı Güzîde*'nin tam anlamıyla bir ilmihal kitabı olmadığı ortaya konulmuştur. Eserin konuları arasında ahlak ve mev'iza bölümlerine de yer verildiği belirlenmiştir.⁵⁸

⁵⁴ Ali Cin - Vasfi Babacan, "Karışık Tarihi Lehçeli Eserlerden Kitâb-ı Güzîde Üzerine OkumaTeklifleri", *International Language, Literature and Folklore Researchers Journal* 1/17 (01 Ocak 2019), 3-25.

⁵⁵ Günay Kut, "İlm-i Hal Kitaplarında Yeme-İçme ve Gelenek-Görenekle İlgili Malzeme", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi: Gelenek Görenek İnançlar Sektör Bildirileri* (V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi: Gelenek Görenek İnançlar Sektör Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 291.

⁵⁶ Melek Erdem, *Kitab-ı Güzide (76 a -134 a) (inceleme-metin-sözlük)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1992), 7.

⁵⁷ Serhat Küçük, *Kitab-ı Güzide Akaidü'l İslam* (Ankara: Kesit Yayınları, 2015), 75-76.

⁵⁸ Adem Yıldırım, "Kuruluştan Tanzimât'a Osmanlıca İlmihaller", *Kalemname* 4 (2019), 30-48.

2.1.2. Kitâb-ı Gunya (?)

Eserin ilk önce Arapça kaleme alındığı sonra Farçaya, bu dilden de Harezmi Türkçe'sine çevrildiği ve son olarak Osmanlı Türkçe'sine tercüme edildiği ifade edilmektedir.⁵⁹ Yazıldığı veya tercüme edildiği tarih kesin olarak bilinmemektedir. I. Murat ya da Beylikler Döneminde yazıldığı düşünülmektedir. Bu da (XI. XIV) yüzyıllar arasında bir tarihte kaleme alındığını ortaya koymaktadır. Eserin müellifi hakkında da kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat Muzaffer Akkuş tarafından transkrip edilen nüshada müellifinin isminin İmam Kâdî olduğu dile getirilmiştir.⁶⁰ Toplamda seksen dokuz başlık altında kaleme alınmış bir eserdir. İncelenen başlıklar genel itibariyle fıkıh konularına yönelik olmuş olsa bile ilmihal geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamış kıymetli bir eser olma özelliğine sahiptir.⁶¹

2.1.3. Mukaddime (817/1414)

Bu eser Osmanlı Devleti içerisinde Türkçe ilmihal geleneğinin ilk örneklerindendir. Eser Kutbüddin İznîkî (öl. 821/1418) tarafından tercüme ve ekleme yöntemi yapılarak meydana getirilmiş bir çalışmadır. İznîkî bu eserini Hanefî mezhebi âlimlerinden Ebü'l Leys es-Semerkandî'nin aynı isimle kaleme aldığı eserini tercüme etmesi ve eklemeler yapması sonucu ortaya çıkarmıştır.⁶² İznîkî'nin kaleme aldığı bu eser hem ilk Türkçe ilmihal kaynaklarından olması hem de eseri meydana getirirken kullandığı yöntem itibariyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu özelliğiyle gelecek dönemde kaleme alınacak ilmihal kitaplarına örneklik teşkil etmesi bakımından son derece önemli bir konuma sahip olmuştur.⁶³ Eserde ibadet konuları Hanefî mezhebine göre işlenmiş ve buna ilave olarak ahlak ve inançla alakalı konulara da değinilmiştir. Eserin birçok nüshası farklı kütüphanelerde mevcuttur.⁶⁴

Kutbüddin İznîkî'nin *Râhâtü'l-Kulûp* adında yine Türkçe olarak kaleme aldığı bir ilmihal kitabı bulunmaktadır. Bu eseri ilmihal öğrenmenin farz olmasına dair görüşleri üzerine bina etmiştir.⁶⁵

Kutbüddin İznîkî'nin Mehmed b. Mevlâ isminde bir erkek çocuğu vardır. Babasına nispetle Kutbuddinzâde olarak tanınmaktadır. Kendisinin Türkçe olarak kaleme aldığı *El-*

⁵⁹ Semih Tezcan, "Kitabu'l-Gunya, Harezmi Türkçesinden Anadolu Türkçesine Aktarılmış Bir İlmihal Kitabı", *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995), 173, 206-209.

⁶⁰ Detaylı bilgi için eserin mukaddime bölümüne bakınız. Muzaffer Akkuş, *Kitab-ı Gunya* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995).

⁶¹ Yıldırım, "Kuruluştan Tanzimât'a Osmanlıca İlmihaller", 30-48.

⁶² Öngören, "Kutbüddin İznîkî", 485,486.

⁶³ Üstünoğlu, *Mukaddime*, 25-27.

⁶⁴ Öngören, "Kutbüddin İznîkî", 485,486.

⁶⁵ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, çev. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meram Yayınevi, ts.), 134.

*İkdüs's-Semîn ve'l-Akdü'l-Yemîn*⁶⁶ isimli bir ilmihal kitabı vardır. Gerek İznîkî'nin gerekse oğlu Kutbuddinzâde'nin eserlerini Türkçe olarak yazmaları, Türkçenin ilim dili haline gelmesinde etkili olmuştur.⁶⁷

2.1.4. İmâdü'l-İslâm (950/1543)⁶⁸

Mevlânâ Abdülazîz Fârisî'nin kaleme aldığı Farsça *Umdetü'l-İslâm* isimli kitabın Abdurrahman b. Yûsuf Aksarâyî (öl. 950/1543) tarafından hem Türkçeye tercüme edilip hem de eklemeler yapılarak meydana getirilmesiyle oluşan bir eserdir. Kitap inanç, ibadet ve ahlak konularını içermektedir.⁶⁹ Eser Mehmet Rahmi tarafından da sadeleştirilmiş ve latine edilerek *İslâmın Temel Kitabı Büyük İslâm İlmihali*⁷⁰ ismiyle yayınlamıştır.

2.1.5. Tuhfetü't-Tâlibîn (951/1544)

İşkodralı Lutfî Paşa b. Abd el-Mu'in (öl. 970/1563) tarafından kaleme alınmış bir ilmihal kitabıdır.⁷¹ Osmanlı Devleti'nde devşirme olarak yetiştirilmiş ve farklı görevler icra etmiştir. Lutfî Paşa bir siyaset adamı olmanın yanında edebi yönü de olan bir şahsiyettir.⁷² *Zübdetü'l-Mesâil fî'l-İtikâd ve'l-İbâdât, ve Risâle-i İlm-i Hâl*⁷³ isimli eserleri de bulunmaktadır. İsimlerini belirttiğimiz bu eserler Türkçe olarak yazılmıştır.⁷⁴

2.1.6. Vasiyetnâme (970/1562)

*Risâle-i Birgivi*⁷⁵ diye de adlandırılan bu eser Takuyüddin Mehmed b. Pîr Ali Birgivi (öl. 981/1573) tarafından XVI. asırda keleme alınmış çok kıymetli bir eserdir. Bu eser yazıldığı dönem için Türkçe dil zenginliğini içerisinde barındıran değerli bir çalışmadır.⁷⁶ Bir ilmihal kitabının içersinde bulunması gereken iman ve inâç konularının yanında ahlaki konuları da

⁶⁶ Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları* (İstanbul: Arasta Yayınları, 2001), 194-195.

⁶⁷ Reşat Öngören, "Kutbuddinzâde İznîkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 485,486.

⁶⁸ Abdurrahman b. Yûsuf Aksarâyî, *İmâdü'l-İslâm* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.511).

⁶⁹ Hatice Kelpetin Arpağuş, "İmâdü'l-İslâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 172,173.

⁷⁰ Mehmet Rahmi, *Büyük İslam İlmihali / İmâdü'l-İslâm* (Sağlam Yayınları, 1990).

⁷¹ Eser için bk. Lutfî Paşa, *Tuhfetü't-Tâlibîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 01507); Eserin konu başlıkları için bk. Nurullah Arvas - Sevim Yılmaz Önder, "Lutfî Paşa'nın Tuhfetü't-Tâlibîn Adlı İlmihâl Kitabı ve Sebeb-i Telif Bölümü", *Divan Edebiyatı Araştırmalar Dergisi* 22 (2022), 221; Eser yazılırken yararlanılan kaynaklar için bk. Nurullah Arvas - Sevim Önder, "Sadrazam Lutfî Paşa'ya Ait Türkçe Bir İlmihâl: Tuhfetü't-Tâlibîn'deki Dinî Kaynaklar", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 20 (15 Mart 2024), 229-237.

⁷² Mehmet İpşirli, "Lutfî Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

⁷³ Müellifin kaleme aldığı diğer eseleri için bk. Arvas - Önder, "Sadrazam Lutfî Paşa'ya Ait Türkçe Bir İlmihâl", 226-228.

⁷⁴ Yıldırım, "Kuruluştan Tanzimât'a Osmanlıca İlmihaller", 39.

⁷⁵ Takuyüddin Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivi, *Risâle-i Birgivi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.411).

⁷⁶ Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 556-558.

içermektedir. Böylesine kapsamlı bir eser olan Vasiyetnâme üzerine yazılmış birçok şerh mevcuttur.⁷⁷

2.1.7. Hulviyât (1134/1722)

Bu eser İbn İsfendiyar Ebu'l-Hasan İsmail b. İbrahim (öl. 803/1400) tarafından yazılmıştır. Eser toplam yetmiş yedi başlık altında incelenmiştir. Bazı başlıklar kendi içerisinde de fasıllara ayrılmıştır. Bu eserde ilmihal geleneğinin oluşmaya başladığı bir dönemde kaleme alınması bakımından önemli bir eserdir. Sayfa sayısının toplamda yüz yetmiş olduğu bilinmektedir.⁷⁸

2.1.8. Zübdetü'l-Kelâm fimâ Yahtâcü İleyhi'l-Has ve'l-Âm (?)

Eser Vecdi Ahmed Efendi (öl. 1070/1660) tarafından Türkçe olarak kaleme alınmış bir ilmihal kitabıdır.⁷⁹

2.1.9. Şerhi'l-Vasiyeti'l-Muhammediyye (1219/1804)

Birgivi tarafından yazılan Vasiyetnâme üzerine Kadızâde Ahmed b. Muhammed Emin İslâmbolî'nin (öl.1197/1783) *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fi şerhi'l-Vasiyeti'l-Muhammediyye* isimli meşhur şerhdir. Kitabın bölümleri arasında inanç, ibadet, tasavvuf- ahlak konuları mevcuttur.⁸⁰

2.1.10. Risâle-i Akâid (1240/1824)

Eser Akkirmânî Mehmed Efendi (öl. 1174/1760) tarafından kaleme alınmıştır. Eserin ana konuları kulların fiileri ve cüzi irade başlıklarından oluşmaktadır.⁸¹ Bu başlıkları Mâtüridî mezhebinin görüşlerine uygun şekilde açıklamıştır.⁸²

⁷⁷ K. Arpağuş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, 53.

⁷⁸ Ebu'l-Hasan İsmail b. İbrahim İbn İsfendiyar, *Hulviyât* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.411).

⁷⁹ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 461.

⁸⁰ K. Arpağuş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, 53.

⁸¹ Akkirmânî Mehmed Efendi, *Risâle-i Akâid* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldî Öztürk, 316907).

⁸² Hatice K. Arpağuş, “Osmanlı Geleneksel İslâm'ının Temel Kaynakları: İlmihâl ve Akâid Eserleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016), 356-357.

2.1.11. Tuhfetü's-Şâhân (1258/1842)

Ebü'l Bekâ el-Kefevî (öl. 1095/1684) tarafından yazılmış bir ilmihal kitabıdır.⁸³ Eserin birden çok nüshası farklı kütüphanelerde mevcuttur.⁸⁴

2.1.12. Mızraklı İlmihal (?)⁸⁵

Osmanlı Devleti içerisinde isminde ilmihal kavramı kullanılan ilk kitap olma özelliğine sahiptir.⁸⁶ Müellifi ve yazıldığı dönem hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak Arpağuş tarafından yapılan araştırmalar sonucu Süleymaniye Kütüphanesi'nde rastlanan bir nüshada “*Mızraklı Efendi*” ismine rastlanmaktadır. Mızraklı ilmihal kitabı Osmanlı coğrafyasında çok okunan bir kitaptır. Camilerde, köy odalarında evlerde başta olmak üzere birçok yerde okunan bir kitaptır. Bu kitap okunmakla da kalmamış aynı zamanda halk tarafından ezberlenmiştir.⁸⁷

Kitabın Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında *Halebi* ve *Mülteka*'dan faydalandığını belirtmesi yazılış tarihi ile alakalı ipucu vermektedir. Bu iki eserin yazarı olan İbrahim b. Muhammed el Halebi'nin ölüm tarihi 956 (1549) olması *Mızraklı İlmihal*'in XVI. yüzyıldan sonra yazılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Eserin *İsmail Kara* tarafından latinize edilmiş hali ve aslı tek kitap halinde yayınlanmıştır.⁸⁸

Bu eserin konuları: abdest (gusül, teyemmüm), ibadetler (namaz, oruç, hac), inanç (iman, meleklerle iman, kitaplara iman), sıfatlar Allah'ın sıfatları ve peygamberin sıfatları) küfür-şirk, elli dört farz, ahkâmı şer'iyeye başlıklarından oluşmaktadır.⁸⁹

2.1.13. Makâlât İlmihâl (?)

Eser XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış bir çalışmadır. Müellifi hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Kitaba *Makâlât* ismi sonradan yayına hazırlayan Fahrettin Atar tarafından verilmiştir. Bu ismin tercih edilmesinin sebebinin kitabın her bir bölümünün isminin *makâle* olmasından kaynaklandığı bildirilmektedir. Kitap toplamda on makâleden oluşmaktadır. Bundan dolayı da *makâle* kelimesinin çoğulu olan *makâlât* ifadesi isim olarak tercih edilmiştir.⁹⁰

⁸³ Hulusi Kılıç, “Ebü'l-Bekâ el-Kefevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 298.

⁸⁴ Ebü'l Bekâ el-Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 347123) Ayrıca bk. Sivas: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 452055, İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 577217.

⁸⁵ *Mızraklı İlmihal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Reşit Bey, 261296).

⁸⁶ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Mızraklı İlmihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 5,6.

⁸⁷ K. Arpağuş, “Osmanlı Geleneksel İslâm'ının Temel Kaynakları: İlmihâl ve Akâid Eserleri”, 44,45.

⁸⁸ K. Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 44,45.

⁸⁹ İsmail Kara (ed.), *Mızraklı İlmihal* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012).

⁹⁰ Atar, *Makâlât*, 21,22.

Eserde yararlanılan kaynaklar arasında Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) Hocaîade Mehmed Efendi (öl. 1024/1615), Mehmed Bahâî Efendi (öl. 1088/1654) ve Minkârîzâde Yahyâ Efendi (öl. 1064/1678) gibi şeyhülislâmların fetvalarından yararlanıldığı kitabı hazırlayan Atar tarafından tespit edilmiştir.⁹¹

Eseri oluşturan makaleler şu şekildedir: İ'tikâd, tahâret, namaz, oruç ve keffâretler, zekât (fitre, kurban, nezir, zebîha), hac ve umre, alım-satımlar/neviller ve hükümleri, helâl kazânç ve mudâbere şirketi, küfür-şirk ve günahlar, kerâhiyye ve istihsân.

2.1.14. Halebî Tercümesi Babadağî (1286/1870)⁹²

Osmanlı Devleti Hanefî fıkıh âlimlerinden olan İbrâhim b. Muhammed el-Hanefî el-Halebî'nin (öl.956/1549) kaleme aldığı *Mülteka'l-Ebhur* isimli kitabın İbrahim b. Abdullah b. İbrahim el-Babadağî (öl.?) tarafından Türkçeye tercüme edilmesi sonucunda ortaya çıkarılmıştır.

Mülteka'l-Ebhur Beyazıt Devlet Kütüphaneleri'nde bulunan nüshasında kitabın tamamlanma tarihinin 973/1517 yılı olduğu belirtilmektedir. Eserin hem dinî alana hem de siyasî alana etkisi olmuştur. *Mülteka'l-Ebhur* Osmanlı Devleti'nde son derece yaygın olarak kullanılan bir fıkıh kitabı olma özelliğine sahiptir. Eserin oluşmasında yararlanılan ve “*mütûn-i erbaa*”⁹³ diye bilenen kitapların yerini kısa süre içinde almış ve Osmanlı Devleti'nde derin etkiler bırakmayı başarmıştır. Her ne kadar bir fıkıh kitabı olmuş olsa bile Osmanlı ilmihal geleneğinin başlangıç noktalarından birisi kabul edilen *Mızraklı İlmihalin* yararlandığı bir kaynak olmuştur. Yine Osmanlı Devleti'nde Ahmed Cevdet Paşa (öl. 1322/1895) tarafından hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanmasında en çok yararlanılan kaynaklardan olmuştur.⁹⁴

Mezkur eserin sonraki dönemlerde birçok haşiyesi ve tercümesi mevcuttur. İncelediğimiz tercümede Babadağî'ye ait bir tercümedir. Bu eserin ilerleyen dönemlerde sadeleştirilip tercüme edilmesi de söz konusu olmuştur.

⁹¹ Atar, *Makâlât*, 23.

⁹² İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim el-Halebî, *Halebî Tercümesi Babadağî* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.5011).

⁹³ Mütun-i erbaa'yı oluşturan eserler sırasıyla şunlardır: Vikâyetü'r-Rivâye, Mecmau'l Bahreyn, el-Muhtâr, Kenzü'd-Dekâik

⁹⁴ Şükrü Selim Has, “*Mülteka'l-Ebhur*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 548-551.

2.2. TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E İLMİHAL KİTAPLARI

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanının ilanıyla hayatın birçok sahasında değişiklikler yapılmış ve yenilik adımları atılmıştır.⁹⁵ Bu durum elbetteki eğitim ve eğitimde izlenen yöntemi de etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde İslâm dininin öğrenilmesinde önemli bir yer tutan ilmiyal kitapları Tanzimat Fermanından sonra da bu görevi yerine getirmeye devam etmiştir. Değişen ve gelişen şartlar bu kitaplarda da birtakım biçimsel değişikliklere neden olmuştur. Mevcut ilmiyallerin halkın ihtiyacı olan doğru dinî bilgiyi vermekten mahrum oldukları, uydurma hikâyelerle dolu oldukları kanısına varılmıştır. Bu uydurma hikâyeler de halk arasında yaygınlık kazanarak gerçek dinî bilgi gibi yayılmıştır. Yayılan bu hikâyelerin dinî hayatı zayıflattığına dair gelişen kanaatler yeni ilmiyal kitaplarının yazılmasını gerekli kılmıştır.⁹⁶ Tanzimat'tan önce halkın belli bir kısmına değil de tamamına hitap eden eserler yazılıyorken, sonraki dönemde yazılan ilmiyal kitapları daha çok ders kitabı niteliğinde kaleme alınmıştır.⁹⁷ Aşağıda bu dönemde yazılan bazı ilmiyal kitaplarını sıralayacağız.

2.2.1. Dürr-i Yekta (1243/1828)

İmamzâde Esad Efendi (öl.1267/1851)⁹⁸ tarafından yazılmış ve 1828 yılında basılmıştır. Eser her ne kadar Tanzimât'tan önce yazılmış olsa bile geçiş döneminde bir köprü görevi gördüğü için bu başlık altında değerlendirmek istedik. Eser uzun yıllar boyunca mekteplerde temel dinî bilgiler dersi için kaynak olarak kullanılmıştır.⁹⁹ Mekâtib-i Rüşdiyede okutulmak üzere intihap edilmiş olduğu kitabın ön sayfasında ifade edilmiştir.¹⁰⁰

2.2.2. Elli Dört Farz Şerhi (1276-1859)

Abdullah Salahî Uşşakî (öl. 1196/1781) tarafından kaleme alınmıştır. Kendisi Halvetî Uşşakî şeyhidir. Eser toplamda elli altı sayfadan oluşmaktadır. Kadın ve erkeğin bilmesi gereken elli dört farzın şerh edilmesiyle meydana getirilmiştir.¹⁰¹

⁹⁵ Ali Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 1-10.

⁹⁶ Arpaguş, "İlmihal", 139-141.

⁹⁷ Güman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922)", 167-210.

⁹⁸ Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 211,212.

⁹⁹ Güman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922)", 171.

¹⁰⁰ İmamzâde Mehmet Es'ad, *Dürr-i Yekta* (İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 4420).

¹⁰¹ Abdullah Salahî Uşşakî, *Elli Dört Farz Şerhi* (Sivas: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 523876).

2.2.3. Manzum İlmihal (1286/1869)

Nureddin Cecelîzade İbrahim Efendi (öl.1260/1844)¹⁰² tarafından kaleme alınmış bir ilmihal kitabıdır. Toplam sayfa sayısı yüz kırk yedidir. Eserin başında fihrist verilmiştir. Eserde ibadet ve muamelat konularına yer verilmiştir.¹⁰³

2.2.4. Haliliyye-i İsmail Hakkı (1293/1876)

İsmail Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) tarafından kaleme alınmış toplamda yetmiş sekiz sayfadan oluşmuş bir ilmihal kitabıdır. Eserde meseleler hakkında detaylı bilgiler verildikten sonra işlenen konuların sonunda manzum özetler bulunmaktadır.¹⁰⁴

2.2.5. Zübde-i İlmihâl (1304/1887)

Abdülhamid b. Mustafa Reşîd (öl. ?) tarafından yazılmış bir ilmihal kitabıdır. Yazıldığı tarih 1887-1888'dir. Toplamda yirmi dört sayfalık küçük hacimli bir eserdir. Eser otuz iki farz ile başlamaktadır. Bundan sonra elli iki farz sayılmıştır. Sayılan elli iki farzın her birinden sonra ayetlerle desteklenmeye çalışılmıştır. İbadetler hakkında bilgiler verilmiş, peygamberlerin sayıları belirtilmiş, iman ve sıfat konuları işlenmiştir.¹⁰⁵

2.2.6. Misbahü'l-felâh Mufasssal İlmihal (1314-1896-1897)¹⁰⁶

Eserin müellifi iç kapakta belirtildiğine göre Mekteb-i Harbiyye-i Şehane kâtib muallimi Mazhar'dır. Eserin yazılış amacı iç kapak sayfasında şu şekilde belirtilmektedir; “*Meclis-i Maarif-i Askeriyyenin takdir-i mahsusuna mazhar olmuş ve mekatib-i rüşdiye-i askeriye ikinci ve üçüncü senelerinde tedris edilmek üzere intihab ve kabul edilmiştir.*”¹⁰⁷ Eserin konuları iki bab ve fasıllardan oluşmaktadır. Eserin son kısmında namaz süreleri olarak isimlendirdiğimiz surelerin de kısaca tefsiri yapılmaktadır.

2.2.7. Manzum İlmihal/Mehmed Rıfat Bey (1305/1888)

Manastırlı Mehmed Rıfat Bey (öl. 1325/1907) tarafından manzum olarak yazılmış bir ilmihal eseridir. Bu kitap çocukların dinî eğitimine yönelik olduğu için konulara kısa kısa değinilmiştir. İman konuları, abdest ve ibadet konuları üzerinde durulmuştur.¹⁰⁸

¹⁰² “Cecelîzâde Nureddin İbrahim Efendi”, <https://www.kastamonur.com/cecelizade-nureddin-ibrahim-efendi/> (27 Ocak 2017).

¹⁰³ Cecelî İbrahim Efendi, *Manzum İlmihal* (Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, İskilip Matbu, 679188).

¹⁰⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Haliliyye-i Hakkı* (Sivas: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 452189).

¹⁰⁵ Abdülhamid b. Mustafa Reşîd, *Zübde-i İlmihâl* (Sivas: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 523842).

¹⁰⁶ Mazhar, *Misbahü'l-Felâh Mufasssal İlmihal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ömer Sindel, 318059).

¹⁰⁷ *Misbahü'l-felâh* (Ömer Sindel, 318059) bk. iç kapak.

¹⁰⁸ Manastırlı Mehmed Rıfat, *Manzum İlmihal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafız İbrahim Gürpınar, 640030).

2.2.8. el-Hediyetü'l Alâiyye (?)

İbn Abidinzâde¹⁰⁹ (öl. 1306/1889) tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Eserin Osmanlıca nüshasına kütüphane kayıtlarında ulaşamadık. Eser iki farklı isimle günümüz Türkçesine çevrilmiştir.¹¹⁰ Eserin yazılış amacının ilk mektep talebelerinin dinî bilgi ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olduğu belirtilmiştir.¹¹¹

2.2.9. Necâtü'l-Mü'minîn Risâlesi (1308/1891)

Mehmed Emin b. Hasan el-Ofî (öl. 1319/1901) tarafından yazılış ilmihal niteliğinde bir kitaptır. Eser doksan dört sayfadan oluşmaktadır.¹¹²

2.2.10. Eser-i Ahd-i Hamîdî (1309/1892)

Mekâtib-i İbtidaiyye'de okutulmak üzere Ahmed Cevdet Paşa (öl. 1406/1895) tarafından kaleme alınmıştır. Toplam otuz iki sayfadan oluşmaktadır. Yazılış amacından hareketle kitabın eğitime yeni başlayan çocuklara yönelik olması kitabın muhtevası hakkında bizlere ipucu vermektedir.¹¹³

2.2.11. el-İtkân fî Tahkîki'l-İman (1311/1893)

Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tefvik (öl. 1319/1901) tarafından yazılmış bir eserdir. Toplamda seksen sayfa olan eser otuz üçüncü sayfaya kadar Osmanlıca otuz üçten sekseninci sayfaya kadar ise Arapça olarak yazılmıştır. Eser akaid ve kelam türünde yazılmıştır.¹¹⁴

2.2.12. el-Mecmuatü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkami'd-Dinîyye (1311/1893)

Ahmed Zühtü Paşa (öl. 1318/1902) tarafından üç yüz yirmi bir sayfa olarak yazılmıştır. Kitap beş bölümden oluşmaktadır ve her bölüm kendi içerisinde farklı sayıda bablara ayrılmıştır. Bu kitabın en önemli özelliklerinden birisi anlatılan konular hakkına başvuru kaynaklar ya parantez içinde ya da satır aralarında belirtilmektedir. Eserin yararlandığı

¹⁰⁹ Ahmet Özel, “İbn Âbidinzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 293,294.

¹¹⁰ Eserin Türkçe tercümeleri için bk. El-Hediyetü'l Alaiyye, *Kaynak İslam İlmihali (Ciltli) Hanefiler İçin* (Kahraman Yayınları, 2012); Allame Eş-Şeyh Alaaddin Abidin, *Üç Boyutuyla İslam İnanç, İbadet, Ahlak (El-Hediyetü'l-Alaiyye)*, çev. Ali Eren (Yasin Yayınevi, 2011).

¹¹¹ Ahmet Yıldırım, “Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı”, *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (Ekim 2016), 984.

¹¹² Mehmed Emin bin Hasan el-Ofî, *Necâtü'l-Mü'minîn Risâlesi*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.512)

¹¹³ Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 548862).

¹¹⁴ Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tefvik, *el-İtkân fî Tahkîki'l-İman* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297,4.)

kaynaklar arasında *Halebî*, *Kudûrî*, *Mülteka*, *Dürer*, *Risale-i Birgivî* gibi önemli eserler ve müellifler bulunmaktadır. Yine bazı kavramlar müellif tarafından dipnotlarda açıklanmıştır.¹¹⁵

2.2.13. İlmihâl (1314/1897)

Süleyman Hüsnü Paşa (öl. 1310/1892) tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Daha sonraki süreçte *İlm-i Hâl-i Kebîr* ve *İlm-i Hâl-i Sağîr* isimleriyle basılmıştır. Toplam sayfa sayısı 54'tür. Kitabın başında hangi amaç için yazıldığı not olarak zikredilmiştir; “*Rüştiye-i Askeriyelerde okunmak üzere Meclisi Meârif-i Askerî ve Dârü 'ş-şafaka ikinci senesinde tedris olunmak üzere Heye't-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye tarafından intihâb ve kabul olunmuştur.*”¹¹⁶

2.2.14. Vesîletü'n-Necât (1314/1897)¹¹⁷

Bu eser Ahmed Ziyâüddin (öl. 1311/1893) tarafından yazılmıştır. Askerî okullarda iki ders halinde okutulmuştur. Muhteva açısından ilmihal kitabının içermesi gereken konuların yanında şehitlik, cihad, ulu'l-emre itaat gibi konulara da yer vermiştir.¹¹⁸

2.2.15. Enisü'l-Âbidîn (1317/1899-1900)

el-Hac Mehmed Naif İbnü'l-Hac Ahmed Efendi (öl.?) tarafından toplamda yüz altmış sayfa olarak kaleme alınmış bir eserdir. Kitabın fihrist bölümüne bakıldığında ilmihal konularına rastlanacaktır. İşlenen konular arasında; suların hükmü, temizlik, namaz, hac, zekât, oruç, cihad, emirül müminine itaat ve dua, nikâh, mihr, talak gibi konular mevcuttur.¹¹⁹

2.2.16. Miftahü'l-Akâid (1321/1903)

Süleyman Sırrı (öl. 1356/1937) tarafından kaleme alınmış toplamda yetmiş altı sayfadan oluşan kelam ve akaid türü bir eserdir.¹²⁰

2.2.17. Telhisü'l-Kelâm fî Berâhîni Akâidi'l-İslâm (1322/1904)

Manastırlı İsmail Hakkı (öl. 1331/1912) tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Kitabın sonunda bir “*Hata-Sevap cetveli mevcuttur.*”¹²¹

¹¹⁵ Ahmed Zühdi Paşa, *el-Mecmû'atü'z-Zühdiyye fî'l-Ahkâmi'd-Dîniyye* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 576601).

¹¹⁶ Süleyman Hüsnü Paşa, *İlmihal-i Sağîr* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.411).

¹¹⁷ Ahmed Ziyaeddin, *Vesîletü'n-Necât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 284753).

¹¹⁸ K. Arpaguş, “Osmanlı Geleneksel İslâm'ının Temel Kaynakları: İlmihâl ve Akâid Eserleri”, 358.

¹¹⁹ Mehmed Nahif İbnü'l-Hac Ahmed Efendi, *Enisü'l-Âbidîn* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 577090).

¹²⁰ Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 549747).

¹²¹ Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-Kelâm fî Berâhîni Akâidi'l-İslâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Nuri Öztürk, 315503).

2.2.18. Ni‘meti İslâm (1324/1906)

Son devir Osmanlı âlim ve müderrisi Mehmed Zihni Efendi (öl.1332/1913)¹²² tarafından kaleme alınmış bir imihâl kitabıdır. Rüştîye mektepleri ve idadîlerde okutulmuştur. Eser üç ana bölümden oluşmuş her bölüm kendi içerisinde başlıklar altında incelenmiştir. Birinci bölüm inanç esasları, ikinci bölüm ibadet, üçüncü bölümde ise muamelât konuları işlenmiştir.¹²³ Mehmed Zihni Efendi tarafından kaleme alınan ve incelediğimiz bir diğer eseriye *Kızlar Hocası*’dır. Bu eser toplamda on beş sayfadan oluşan küçük hacimli bir eserdir. Eserin ilk sayfasında “*İnas mekatib-i ibtidaiyesinin üçüncü senesine mahsustur.*” notu bulunmaktadır.¹²⁴

2.2.19. Telhîsü’l-Mulehhas (1324/1908)

Kendisi İdadiyye mektebi müdürü olan Mustafa Bey (öl.?) tarafından yazılmış ilmihâl türünde bir eserdir. Eser ikinci sınıf öğrencileri için okutulmak üzere kaleme alınmıştır. Allah’ın sıfatları, abdest, namaz, peygamberler gibi konu başlıklarından oluşmaktadır.¹²⁵

2.2.20. Lubbu’l-Elbâb bi’l-Kavli’s-Savâb (1325/1907-1908)

Yusuf Ziyaeddin (öl. 1961) tarafından kaleme alınmıştır. Otuz sekiz sayfadan müteşekkil bir eserdir. Eserin ulaşılmış olduğumuz nüshasının kapak sayfasında “*asker ve kâffe-i efrâd-i Osmâniyyenin bilmesi elzemdir.*”¹²⁶ notu bulunmaktadır. Bu notu dikkate aldığımızda eserin muhteva itibarıyla askerlere yönelik dinî bilgileri içerdiği anlaşılmaktadır.¹²⁷

2.2.21. Usûl-i Akâid-i İslâmiyye’den Muhtasar İlm-i Hâl (1326/1908-1909)

Mahmud Mesut (öl.?) tarafından Mekâtib-i İbtidaiyye’nin ikinci senesinde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Yazar eserin mukaddimesinde çocukların derece ve öğrenme kabiliyetlerine göre *mebad-î ilmihâl*, *muhtasar ilmihâl*, *ilmihâl-î sagîr*, *ilmihâl-î kebîr* ve *mufasssal ilmihâl* olarak beş kitaba ayırdığını belirtmektedir.¹²⁸

¹²² Hulusi Kılıç, “Mehmed Zihni Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 542,543.

¹²³ K. Arpağuş, “Osmanlı Geleneksel İslâm’ının Temel Kaynakları: İlmihâl ve Akâid Eserleri”, 366.

¹²⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Kızlar Hocası* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldî Öztürk, 316442).

¹²⁵ K. Arpağuş, “Osmanlı Geleneksel İslâm’ının Temel Kaynakları: İlmihâl ve Akâid Eserleri”, 359.

¹²⁶ Yusuf Ziyaeddin, *Lubbu’l-Elbâb bi’l-Kavli’s-Savâb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Gönenli Mehmed Efendi, 650763) bk. iç kapak.

¹²⁷ Yusuf Ziyaeddin, *Lübbü’l-Elbâb* (Gönenli Mehmed Efendi, 650763).

¹²⁸ Mahmûd Mes’ûd, Mehmed Şevket, *Usûl-i Akâid-i İslâmiyye’den Muhtasar İlm-i hâl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 253282).

2.2.22. Usûl-u İ'tikâd-ı İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr (1327/1910)

Mahmud Mesud (öl.?) tarafından yazılmış bir eserdir. Eserin ulaşmış olduğumuz nüshası toplamda yüz yirmi sekiz sayfadan oluşmaktadır. Eserin konu başlıkları arasında; İtikatta mezhep, amelde mezhep, iman ve İslâm, din ve millet, sıfatı nefsiyye, sıfatı zatiyye, sıfatı subutiyye, imanın şartları, mükellef, namazın farzları, namazın şartları, hadesten teahret, abdestin farzları, gusl guslün fazları teyemmüm, teyemmümün farzları, necasetten teahret, setr-i avret, istikbâl-i kıble, vakit, niyet, namaz niyetleri, iftitah tekbiri, ezan ve ikamet, namazın rükünleri, orucun farzları, oruç tutulması haram olan günler, zekâtın farzı, haccın farzı gibi başlıklar vardır.¹²⁹

2.2.23. Amelî İlmihal Seti (1327/1910)

Halim Sabit Efendi¹³⁰ (öl. 1366/1946) tarafından yazılmış kıymetli bir eserdir. Bu eser 1910 yılında yayınlanmıştır. Bu seti kendi türü eserlerden farklı kılan özelliği öğretmen kılavuz kitabı ile birlikte yayınlanmış olmasıdır. Yayınlandığı tarihe kadar bu özellikte ilk örnek kitaptır. Kitap toplamda beş setten oluşmaktadır. Bunlardan üçü öğrenci kitabı ikisi ise öğretmen kitabıdır.¹³¹

2.2.24. Felsefe-î İbâdât (1326/1909-1910)

Ziyâeddin el-Kemâlî'nin (öl. 1942) kaleme aldığı bir eserdir. Yüz otuz beş sayfadan oluşan eserin fihristinde bulunan bazı konu başlıkları şunlardır; teahret felsefesi, gusl felsefesi, teyemmün felsefesi, ezan ve kamet felsefesi, namaz heyetleri felsefesi, cuma namazı ve hutbe felsefesi, bayram namazları felsefesi, zekât felsefesi, kurban felsefesi, oruç felsefesi hakkındadır.¹³²

2.2.25. Kitabü's-Salât – Kitabü't-Tahare (1328/1912)

Süleyman Sırrı tarafından kaleme alınmış eserlerdir. Kitabü's-salât'ta İslâm namaz ve ibadet konuları işlenmektedir. Kitabü't-tahare ise abdest üzerine yazılmıştır.¹³³

¹²⁹ Mahmûd Mes'ûd, *Usûl-u İ'tikâd-ı İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr* (Ankara: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Müteferrik, 393200).

¹³⁰ Necmi Uyanık, "Sarıklı bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi* 5 (1999), 90-92.

¹³¹ Güman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922)", 177.

¹³² Ziyaeddin el-Kemali, *Felsefe-î İbâdât* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297, 411)

¹³³ Süleyman Sırrı, *Kitabü's-Salat* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 315664); Süleyman Sırrı, *Kitabu't-Tahâre* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 315663).

2.2.26. Amelî Ulûm-i Dîniyye (1330/1914)

Hâfız Nurî (öl. 1311/1894) tarafından yazılmış bir eserdir. Müellif eseri yazmasındaki maksadını şu şekilde ifade etmiştir: “*Hissiyat-ı masumane ile pak ve münevver olan evlad-ı muvahhidinîn efkârı islâmiyelerini tenvir ve takviyeye, meleke mümareselerini tesri ve tehile medar olacak vazifeler dahi tertip etmek.*” Eser abdest, itikad ve ibadet konularından müteşekkildir.¹³⁴

2.2.27. Yeni İlmihâl İslâm Yolu (?)

İskilipli Muhammed Âtîf (öl. 1345/1926) tarafından telif edilmiş bir eserdir. İnanç, ibadet konularının yanında cihad, halifeye itaat, ana-babaya saygı gibi başlıklara da yer verilmiştir.¹³⁵

2.2.28. Köylü İlmihali (1338/1919-1920)

Üryanizade Ali Vahid’in (öl. 1359/1940) kaleme aldığı bir eserdir. Toplamda yüz yirmi sekiz sayfadan meydana gelmektedir. Eserin konu başlıkları arasında temizlik, oruç, orucun hekimlikçe faydaları, teravih namazı, hac, kurban kesmek, peygamberimize muhabbet, Mevlid Kandili, Miraç Kandili, içki belası, kumar belası, bulaşık hastalıklar, tevekkül nedir, tevekkülden önce ne yapmak gerekir, din kardeşliği, zenginlik, ağaç yetiştirmek vardır.¹³⁶

2.2.29. Çocuklara Ma’lûmât-ı Dîniyye (1340/1922)

Ahmed Ziyâüddin (öl.1311/1893) tarafından kaleme alınmış toplamda yetmiş üç sayfadan oluşan bir eserdir. Eserin konu başlıkları diğer ilmihal kitaplarına benzemektedir. Çocuklar için ders kitabı olarak kaleme alınmıştır (eserin giriş sayfasında belirtilmektedir). Diğer ilmihal kitaplarından ayrıldığı nokta konular işlendikten sonra konuyla alakalı sorulara yer verilmiş olmasıdır.¹³⁷

¹³⁴ Hâfız Nûrî Efendi, *Akaid-i İslâmiyeden Amelî Ulûm-i Dîniyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ömer Sindel, 317825).

¹³⁵ Muhammed Âtîf, *Yeni İlmihal İslam Yolu* (Samsun: Nehir Yayınları-Kelepir, 1991).

¹³⁶ Ali Vahid Üryanizade, *Köylü İlmihali* (Sivas: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 530725).

¹³⁷ Ahmed Ziyaeddin, *Çocuklara Ma’lûmât-ı Dîniyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafız İbrahim Gürpınar, 641396).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EHL-İ SÜNNET VE'L CEMÂAT

Ehl-i Sünnet kavramı genel tanımlama itibariyle Hz. Peygamber ve ashâbının yolundan gidenler, onları takip edenler olarak açıklanmaktadır.¹³⁸ Cemaat ve sünnet kavramlarının birlikte kullanılması sonucu ortaya çıkmış bir tamlamadır. Sünnet kavramı Hz. Peygamberin söz fiil ve tavırlarını ortaya koyarken¹³⁹, cemaat kavramı ise bu yolu benimseyen çoğunluk olarak tabir edilmektedir. Bu kavramlara tamlama içerisinde bir rol biçilecek olursa “Sünnet” dinî bir anlam ifade ederken “Cemâat” ise daha çok toplumsal bir anlam taşımaktadır.¹⁴⁰

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) hadisçiler, hadis taraftarları anlamına gelen ashâbü'l-hadîs kavramıyla Ehlü's-sünnet kavramlarını özdeş olarak kullanmıştır.¹⁴¹ Ehl-i Sünnet olarak anılan toplulukların ilk isimlerinden birisi de ashâbü'l-hadîs'tir. Genel olarak Ehl-i Sünnet ve'l cemâat ifadesi dinin temel kaidelerinde Hz. Muhammed ve onun en yakınında bulunan sahâbeyi dinî model olarak benimseyenler diye tanımlayabiliriz.¹⁴² Bu ifade de dikkat edilmesi gereken husus kavramlara yüklenen anlamların sınırlarıdır. Sünnet kavramı sadece peygambere ait eylemler olarak mı değerlendirilmektedir? Yoksa Hz. Peygamberin vefatından sonra yaşayan sahâbe ve tâbiîn'in eylemleri de sünnet kavramı içerisine dâhil edilmekte midir? Eğer sahâbe ve tâbiîn'in eylemleride sünnet kavramı içerisinde değerlendirilirse Ehl-i Sünnet ve Ehl-i bid'at kavramlarının kapsamının genişlemesine neden olur.

Kısaltılması Ehlü's sünne olan bu tamlama İslâm mezhepleri tarihi içerisinde zuhur etmiş hemen hemen bütün mezheplerin kendine atfettiği bir kavramdır. Ortaya çıkan mezhepler kendilerini Ehl-i Sünnet kavramın kuşatıcı ve koruyucu gücü altına sokmaya çalışmışlardır. Elbette ki bu çabanın asıl amacı muhtemelen ortaya attıkları ve benimsedikleri görüşleri meşrulaştırma çabasıdır. İslâm dininin kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve sünnet, tarihi serüven içerisinde ortaya çıkan mezheplerinde benimsedikleri görüşlerin dayanakları olmuştur. Ortaya atılan görüşlerin inandırıcılık seviyesini artırmak amacıyla bu isimlendirme her kesim tarafından kullanılmıştır. Ortaya çıkan mezhepler, dini metinleri kendi düşünceleri etrafında

¹³⁸ Mevlüt Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 132.

¹³⁹ Rağıb el-İsfahanî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Mehmet Yolcu - Abdülbaki Güneş (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 518.

¹⁴⁰ Muammer Esen, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 33.

¹⁴¹ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 414.

¹⁴² Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 525-530.

yorumlamış ve her biri kendilerine ait görüşlerin doğru olduğunu bu iki kaynağa dayandırarak iddia etmişlerdir.

Ehl-i Sünnet ifadesininin gerçek sahiplerinin bilinmesi önemlidir. Zira bu kavramı istismar eden bid‘at ehl-i’nin de ortaya çıkarılmasına olanak sağlayacaktır. Ortaya çıkan bazı mezheplerin taassubî yaklaşımları kendileri dışındakileri dışlamalarına neden olmuştur. Hak ve bid‘at mezheplerin ayrımında bir ölçü görevi gören Ehl-i Sünnet kavramı istismara açık bir haldedir. Kendi geliştirmiş olduğu anlayış ve görüşü hak görüp, kendi dışındaki bütün anlayışlara kapıları kapatan mezheplerin varlığı bilinen bir gerçektir. Bu görüşte olan mezheplerin estirdikleri ayrılık rüzgârları önüne gelen her şeyi sağa sola savurmaya kadir olmuştur.

Lügatte “yol” ve “adet” gibi anlamlara gelen sünnet, Kur’an-ı Kerim’de ise “âdetullah” ve “önceki şeriatler” anlamında kullanılmıştır.¹⁴³ Örneğin Kur’an’da “Allah’ın öteden beri süre gelen kanunudur bu. Allah’ın sünnetinde (yasasında) bir değişiklik bulamazsın.”¹⁴⁴ Âdetullah kavramının daha çok toplumsal yasaların hayata geçirilmesi olarak zikredildiğini ifade edebiliriz. Önceki şeriatler anlamında kullanıldığı bölümlerde ise kuşaklar arası aktarılan adet, gelenek ve kendinden önceki dönemlerde yaşayanların yolunu benimseyip, takip etmek anlamında karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁵

Önemli olan bir diğer nokta ise İslâmî ilimler de sünnet kavramının algılanma biçimidir. Hadisçilere göre “sünnet” peygambere ait bütün söz fiil ve takrirleri olarak kabul edilmektedir. Bazı kaynaklarda daha da ileri giderek sahâbe ve tâbiîn söz fiil ve takrirlerinin de sünnet olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu değerlendirmeler ekseninde kavram oldukça kapsamlı bir hal almaktadır. Sünnet kavramına yüklenen anlamların kapsamı genişledikçe Ehl-i Sünnet kavramı içinden çıkılması karmaşık bir hale büründüğü kaçınılmaz bir gerçektir.¹⁴⁶

Kelâmcıların sünnet algısı ise daha çok peygamberin fiili sünneti çerçevesinde şekillenmektedir.¹⁴⁷ Aslında bizim çalışmamız açısından en değerli algılama biçimi de bu algılama biçimidir. Nebvî eylemlere uygun olan bütün davranışlar sünnet olarak kabul edilirken tam tersi durumda ise bid‘at olgusu karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁸ Peygamberden sonra

¹⁴³ Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 153,154.

¹⁴⁴ el-Fetih 48/23.

¹⁴⁵ Esen, *Ehl-i Sünnet*, 47,48.

¹⁴⁶ Esen, *Ehl-i Sünnet*, 52-60.

¹⁴⁷ Hz. Peygamber hayatta iken birçok inanç meselesine açıklık getirmiştir. Geniş bilgi için bk. Hamdi Gündoğar, *İslam İtikadında Sünnet* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2022), 255-256.

¹⁴⁸ Ebu Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2023), 23-383; Mustafa Tunçer - Rabia Zahide Damar (ed.), *Farklı İlim Dallarından Sünnete Bakış* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024), 119-120.

dinî meselerde yorumlamalar elbette meydana gelmiş, bunları da sahâbe ve tâbiîn gerçekleştirmiştir. Kur'an-ı anlamaya ve açıklamaya çaba göstermişlerdir. Yüz yüze gelinen sorunlar karşısında siyasî, itikadî ve amelî yeni yorumlar geliştirmişlerdir. Bu çaba takdiri hak eden bir çabadır. Ancak sahâbe ve tâbiînün bu çabasını ve eylemlerini peygamber sünneti içerisinde değerlendirmek Ehl-i Sünnet topluluğunun kapsamını ortaya çıkarmada zorluklar meydana getirip getirmeyeceği de tartışmaya açık bir durumdur.

Tamlamanın bir diğer önemli kavramı ise “cemâat” kavramıdır. Bu kavramın daha çok toplumsal çoğunluğu ifade eden bir anlama bürünmüştür. Müslüman topluluğun çoğunluğunun bazı hususlar üzerinde birleşmesi anlamında kullanılmaktadır.¹⁴⁹ Bazı mütekellimler, özellikle Mu'tezile içerisinde yer alan isimler, bu ifadenin çoğunluğu kapsamadığını az olsa da doğru olanları kapsadığını ifade etmişlerdir. Kâdî Abdulcebbar (öl. 415/1025) bu hususta peygamberden rivayet edildiği dile getirilen iftirak hadisini ele alarak farklı bir yorum geliştirmiştir. Sözü edilen hadiste kurtuluşa erecek olan fırkanın önemli özelliğinin peygamber ve ashâbının yolunu benimseyenler olduğunun kastedildiğini vurgulamıştır. Böylelikle cemâat kavramından kastın, çoğunluk olmadığı sayıca az bile olsa Hz. Peygamberin ve sahâbesinin yolunu takip edenler olduğunu da ifade etmektedir.¹⁵⁰

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Ehl-i Sünnet kavramının koruyucu zırhını giyebilmek için ortaya çıkan her mezhep kendini bu yapıya mensup atfetme uğraşı içerisinde çabalamaktadır.¹⁵¹ Bu mensubiyeti meşrulaştırmak adına dayanak olarak gösterdikleri deliller ortak olabilmekle birlikte -iftirak hadisi gibi- çıkarılan anlamlar farklılık arz edebilmektedir. Ehl-i Sünnet tamlamasından hareketle, içerdiği kavramlara bile yüklenen anlamlar farklılık göstermektedir. Bu durum da herkesi kendi baktığı pencereden haklı kılabilmektedir. Bu kavramlara yüklenen anlamların hangisinin doğru olduğunu tartışmak yapmış olduğumuz çalışmanın sınırlarını aşmamıza sebebiyet vereceğini düşündüğümüz için bu kadar bilgiyle yetinmenin çalışmamız adına yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Açıklamaya çalıştığımız kavramlar farklı ilim dallarında değişik çağrışımlara denk gelmektedir. Yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda Ehl-i Sünnet ve'l cemâat'ın nebevî yolu oluşturan Hz. Peygamberin ve bu yolda yürüyen sahâbe, tâbiînün siyasî, itikadî ve fikhî

¹⁴⁹ Esen, *Ehl-i Sünnet*, 74-76.

¹⁵⁰ Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili*, 23.

¹⁵¹ Örneğin Mutezile kendisini ehl-i Sünnet çizgisinde değerlendiriyor. bk. Süleyman Uludağ, *İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 182; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 92; Mahmut Ay, *Mutezile ve Siyaset Mutezilizmin İktidar Serüveni* (İstanbul: Endülüs, 2017), 27-34; İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006); Allame Zemahşeri, *Mu'tezile Akaidi Kitabü'l-Minhac fî usûli'd-dîn*, çev. Ulvi Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021); Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtaşar fî usûli'd-dîn Mu'tezile Akaidi: Dinin Temel İlkeleri*, çev. Hulusi Arslan (İstanbul: Endülüs, 2024).

alandan benimsenmesi olarak açıklanabilir. Bu nebevî yola uygun olmayan her yol ise bid'at olarak isimlendirilmektedir.¹⁵²

3.1. EHL-İ SÜNNET VE'L CEMÂAT'IN ORTAYA ÇIKIŞI

Ehl-i Sünnet kavramı ilk önce hicri birinci asırda yaşamış olan İbn Abbas (öl. 68/686) Muhammed b. Sîrîn (öl.110/728) ve Hasan el-Basrî (öl. 110/728) tarafından kullanılmış bir kavramdır. İbn Abbas'a dayandırılan bir rivayete göre; “İnsanları bid'atten uzaklaştıran ve sünnete davet eden Ehl-i Sünnet'ten birine bakmak sevaptır.”¹⁵³ dediği ileri sürülmektedir. Bu ilk dönemdeki kullanımda göze çarpan şey Ehl-i Sünnet kavramının bir mezhebe verilmiş isim olmamasıdır. Daha çok hadis ilmiyle uğraşan ashâbü'l-hadîs ya da bir görüş benimserken kendisine Kur'an ve sünneti temel kaynak kabul eden bütün İslâm cemaatine verilmiş bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda kullanılan isimlendirmeye daha önce de belirttiğimiz gibi Eş'arî'nin mezheplerle alakalı yazdığı meşhur eserinde de rastlamaktayız.¹⁵⁴ Eş'arî'nin ashâbü'l-hadîs ile Ehl-i Sünnet kavramını özdeşleştirmesindeki en önemli etken bu iki geleneğin birçok noktada kesişmesi gösterilebilir.¹⁵⁵ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi ortaya çıkan bütün mezhepler kendilerinin Ehl-i Sünnet olduğunu iddia etmişlerdir. Eş'arî bu iki kavramı bir biriyle özdeşleştirerek bir bakıma kendini Ehl-i Sünnet şemsiyesi altına sokmayı da hedeflemiş olabilir.

Ehl-i Sünnet'in bir ekol haline gelmesinin onun kelâmî konular üzerinde sistemli görüşler belirten Ebû Hanîfe ve Hasan el-Basrî döneminden itibaren başlatılacağını ifade etmemiz yanlış olmayacaktır. Fakat dikkat etmemiz gereken başka bir nokta ise itikadî konuların ortaya çıkmasına sebep olan siyasî olayların gözden kaçırılmamasıdır. Özellikle Hz. Ali'nin halifeliği döneminde cereyan eden siyasî olaylar ve neticesinde büyük günah meselesi İslâm coğrafyasında yeni tartışmaların fitilinin ateşlenmesine sebebiyet vermiştir. Bu dönemde ortaya çıkan bazı gruplar özellikle Hâriciyye ve Kaderiyye mensuplarının ortaya attığı görüşler sonucunda Müslümanlar arasında ayrılıklar olmuş ve kendileri gibi düşünmeyenlerin dinden çıktığını söylemeye başlamışlardır. İşte Hz Ali'nin bu meselerde iki tarafa karşı da takındığı tavır bir bakıma onun Ehl-i Sünnet oluşumunun ilk temsilcilerinden biri haline gelmesini sağlamıştır.¹⁵⁶

¹⁵² Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2021), 109-110; Sıddık Korkmaz, “Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 390; Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, 525-530.

¹⁵³ Esen, *Ehl-i Sünnet*, 81.

¹⁵⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 414.

¹⁵⁵ Muhammed Emin Eren, *Hadis Tarih ve Yorum 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Kuramer/Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2018), 119.

¹⁵⁶ Esen, *Ehl-i Sünnet*, 87-100.

İslâm tarihinde mezheplerinin oluşmasında birçok farklı nedenin varlığından söz edebiliriz.¹⁵⁷ Ancak ilk olarak siyasi nedenlerden kaynaklanan ayrılıklar zamanla itikadî birer tartışma halini almıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra gelişen olaylar ilk siyasî ayrışmanın temelini oluşturmaktadır. Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Müslümanlar arasında yaşanmış acı hadiselerde başlangıçta her ne kadar siyasî olaylar olarak görünse de zamanla itikadî birer tartışma konusu haline gelmişlerdir.

Meseleler itikadî boyut kazânınca mezhepler ayrışmalarını ve görüşlerini meşrulaştırmak için iftirak hadisine sığınmışlardır. Çünkü iftirak hadisinde geçen *kurtuluşa eren fırkadan* kastın Ehl-i Sünnet olduğu ifade edilmiştir. Bütün mezheplerde kendilerini elbette kurtuluşa eren fırka olarak kabul görmüş ve diğerlerini Ehl-i Sünnet dışında konumlamaya çalışmışlardır.

Dikkate değer bir diğer nokta ise Ehl-i Sünnetin fikhî ve itikadî iki cephesinin varlığıdır. Fikhî cephenin itikadî cepheden daha önce geliştiği bir gerçektir. Bu cephenin oluşması sahâbe ve halifeler dönemindeki bazı uygulamalar sayesinde ortaya çıkmıştır. İtikadî cephenin gelişmesinde en etkin rolü üstlenen kişi ise Ebû Hanîfe'dir. Hanefî mezhebinin kurucusu olan Ebû Hanîfe kaleme aldığı *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserinde bu yolu çizmiştir. Bu eser Ehl-i Sünnet'in itikadî görüşlerinin toplu ve düzenli bir şekilde ortaya konulduğu ilk eser olma özelliğine sahiptir.¹⁵⁸ Ebû Hanîfe benimsediği görüşleri sayesinde Ehl-i Sünnet paradigmasının öncü kurucularından birisi olmuştur. Maveraünnehir bölgesinde dönemin Mu'tezili ve Şîî tehlikelerine karşı Ebû Hanîfe ve onun takipçisi olan öğrencileriyle tepki verilmiştir. X. yüzyılda Samanoğulları Devleti ortada gezen yanlış inançlar karşısında Ehl-i Sünnet inancının ortaya konulmasını istemiştir. Bu görevi İmam Mâtürîdî'nin de akranı olan Hanefî fıkıh âlimi Ebû'l-Kasım İshak b. Muhammed el-Hakîm es-Semerkandi (öl. 342/953) üstlenmiştir. Yazmış olduğu *es-Sevadü'l-a'zam* isimli eser Samanoğulları Devleti'nde resmi ilmihal kitabı olmuştur. Bu eserde bulunan inanç ilkeleri zamanla Eş'arîler tarafından da benimsenir hale gelmiştir.¹⁵⁹

Sık sık ifade ettiğimiz üzere Ehl-i Sünnet kavramının kökeni her ne kadar sahâbe dönemine dayanmış olsada bu dönemde cereyan eden kelâmî tartışmaların ayrışmış fırkalar oluşmasına sebep olacak boyutta olmaması bu kavramın bir mezhep olarak algılanmamasına sebep olmuştur. İslâm mezhepler tarihi incelendiğinde görülecektir ki ayrışmalara sebep olan kelâmî tartışmalar genel olarak hicri ikinci asıra dayanmaktadır.¹⁶⁰ Hicri ikinci asırda başlayan

¹⁵⁷ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 66-69.

¹⁵⁸ Hanîfe, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, 66-72.

¹⁵⁹ Hilmi Demir, *Ehli Sünnetin Kurucu Öznesi Ebu Hanîfi Adil Toplumun Temelleri* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2021), 54-56.

¹⁶⁰ Esen, *Ehl-i Sünnet*, 80-86.

bu tartışmalar üçüncü asırda Eş‘arî ve Mâtürîdî eliyle sistematik bir mezhep oluşmasının yolunu açmıştır.

3.2. İFTİRAK HADİSİ BAĞLAMINDA MEZHEPLERİN TASNİFİ MESELESİ

Bu başlık altında öncelikle belirtilmesi gereken konu Ehl-i Sünnet mezhebi olarak tanımlanacak alt mezheplerin bu isimle anılmasına sebep olan durumdur. Daha önce de belirttiğimiz gibi İslâm mezhepler tarihi içerisinde oluşan bütün mezhepler kendilerini bu isimlendirmeye mensup saymaktadır.

Kurulan bütün mezheplerin kendilerini Ehl-i Sünnet şemsiyesi altında isimlendirme gayreti içerisinde olmalarını meşhur yetmiş üç fırka hadisine bağlayabiliriz.¹⁶¹ Ebû Hureyre’den rivayet edilen hadise göre: “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak ve içlerinden sadece fırka-ı nâciye kurtuluşa erecektir”. Fırka-ı nâciye’nin hangi mezhep olduğu peygambere sorulduğunda ise “Benim yürüdüğüm yolda ve beni takip eden ashabımın yürüdüğü yolda olanlar.”¹⁶² diye cevap vermiştir. Ortaya çıkan bütün mezhepler fırka-ı nâciye olmak için kendilerinden olmayı yetmiş iki fırka içinde değerlendirmişler ve Ehl-i Sünnet ve’l cemâat ismini sahiplenmişlerdir.

Mezhepler tarihinde önemli bir yere sahip olan *Makâlât ve Fırak* geleneğinde genellikle bu hadis üzerinde durularak yetmiş üç fırka ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Mezheplerin her biri bahse konu olan hadisdeki sayıyı dikkate alarak farklı bir formül geliştirmiş ve yetmiş üç sayısına ulaşmayı hedeflemiştir. Yetmiş iki fırkanın yanlış olduğu yetmiş üçüncü fırkanın ise kurtuluşa eren fırka olduğunu açıklamaya çalışmışlardır. Kurtuluşa eren fırkanın ise kendilerinin mezhebi olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu tutumun dışında da telifler vardır. Örneğin Eş‘arî tarafından kaleme alınmış olan *Makâlâtü’l-İslâmyyîn ve İhtilâfû’l-Musallîn* isimli eser mezhepler tarihi açısından önemli bir konuma sahiptir. Bu eserde İslâm Tarihi içerisinde ortaya çıkan mezhepler ve görüşlerine değinilmektedir. Aynı zamanda kitapta İslâm tarihi içerisinde ayrılığa sebep olan *imâmet* meselesine de yer verilmektedir. Fakat eser de meşhur iftirak hadisi üzerine durulmamış ve yetmiş üç sayısı dikkate alınarak herhangi bir tasnife gidilmemiştir. Eş‘arî’nin eserinde bu hadise yer vermemesinin nedenleri arasında eseri yazdığı dönem aralığının Mu‘tezilî gelenek içerisinde yer aldığı zaman dilimine denk geldiği düşüncesi hâkimdir.¹⁶³ Bu tutum daha sonraki Eş‘arîler tarafından takip edilmemiştir. Bir Eş‘arî

¹⁶¹ Detaylı bilgi için bk. Eren, *Hadis Tarih ve Yorum*, 113-155.

¹⁶² Ebû ‘İsâ Muhammed b. ‘İsâ et-Tirmizî, *Sunenu’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu‘âd ‘Abdulbâkî (Mısır: Şirketü Muştafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975) “İman”, 18.

¹⁶³ Kadir Gömbeyaz, *Makâlât geleneğinde İmam Eş‘arî* (Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı/İslam Mezhepleri, 2005), 83.

kelâmcısı olan Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî¹⁶⁴ (öl. 429/1037-38) mezhepler tarihi ile alakalı eseri olan *el-Fark beyne'l- Fırak*’ta iftirak hadisine üç farklı rivayetle yer vermiştir.¹⁶⁵ Abdülkahir el-Bağdâdî’den sonra Eş‘arî gelenekte kaleme alınan mezhepler ile alakalı eserlerde artık iftirak hadisine yer verilmeye başlanmıştır.¹⁶⁶ Aynı tutum ve yazım usulünü benimseyenlerden biri de Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî’dir (öl. 548/1153)¹⁶⁷. Kaleme almış olduğu *el-Milel ve’n-nihal* isimli eserinde iftirak hadisine yer vermiştir. Hadis üzerinde farklı bir yorum geliştirerek Mecusilerin yetmiş, Yahudilerin yetmiş bir, Hristiyanların yetmiş iki ve Müslümanlarında yetmiş üç mezhebe ayrıldığını ifade etmektedir. Müslümanların ayrıldığı yetmiş üç fırkadan sadece birinin kurtuluşa eren fırka olduğunu ortaya koymak içinde yine mantıksal bir formül geliştirmiştir. Şehristânî’ye göre bir şey aynı zamanda hem doğru hem yanlış olamaz. Bu iki olgudan yalnızca birini bünyesinde barındırabilir. Dolayısıyla ortaya çıkan mezheplerin aynı zamanda hem hak hem de batıl olması söz konusu değildir. İftirak hadisi de kaynak gösterilerek ortaya çıkacak yetmiş üç fırkadan yalnızca birisi hak olan ve kurtuluşa eren fırkadır diyerek geliştirdiği formülü açıklamaya çalışmıştır.¹⁶⁸

Hanefî-Mâtürîdî gelenek içerisinde ilk dönemde yazılan eserlerde iftirak hadisine yer verilmemektedir. İmam-ı Â‘zam Ebû Hanîfe’nin kaleme aldığı beş¹⁶⁹ eserinde de bu hadise rastlanmamaktadır. Yine Mâtürîdî tarafından kaleme alınmış ve günümüze kadar ulaşmış olan *Kitabu’t-Tevhîd* ve *Te’vilatu’l-Kur’an* isimli iki eserde de iftirak hadisine rastlanmadığı araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir.¹⁷⁰

Bu gelenekte iftirak hadisine eserlerinde yer veren ve kendinden sonra gelen mezhep üyelerini etkileyen isim Ebû Mutî‘ b. el-Fazl en-Nesefî el-Hanefî (öl. 318/930) olmuştur. Mâtürîdî mezhebinin sisitemleştiren kelâmcı olarak kabul edilen Ebü’l Mûin en-Nesefî’nin dedesi olabileceği Leknevî tarafından ifade edilen¹⁷¹ bu isim Hanefî-Mâtürîdî gelenekte İftirak hadisini dikkate alarak $6 \times 12 + 1 = 73$ tasnifi uygulan ilk isimdir.¹⁷² Bundan sonra bu gelenekte mezhepler tarihi ile ilgili yazılan eserler bu formüle göre kaleme alınmaya çalışılmıştır.

¹⁶⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, “Abdülkahir el-Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 245-247.

¹⁶⁵ Abdülkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), 5-6.

¹⁶⁶ Eren, *Hadis Tarih ve Yorum*, 122.

¹⁶⁷ Ömer Faruk Harman, “Şehristânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 467,468.

¹⁶⁸ Muhammed Abdilkerîm Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 22.

¹⁶⁹ Hanîfe, *İmam-ı A‘zamın Beş Eseri*.

¹⁷⁰ Eren, *Hadis Tarih ve Yorum*, 128-129.

¹⁷¹ İlyas Üzümlü, “Nesefî, Mekhûl b. Fazl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 570,571.

¹⁷² Eren, *Hadis Tarih ve Yorum*, 130.

Hanefî-Mâtürîdî geleneğın son dönem Osmanlı temsilcileri de mezhep tasnifinde bu formülü dikkate almışlardır. Bu isimler arasında asıl ismi Şemseddin Ahmed olan Kemalpaşazâde¹⁷³ (öl. 940/1434) *Risâle fi Beyânî'l-fırakî'd-Dalle, el-Mâkâlât fi Beyani Ehli'l Bida' ve'd-Dalâlat, Risale fiTafsili'l-Fırakî'l-İslâmiyye*'de bu tasnife yer vermiştir. XVI. yüzyılda yaşamış olan Muhammed b. Pîr Ali Birgivî¹⁷⁴ (öl. 981/1573) *Tuhfetü'l-Müsterşidin fi Beyânî Fırakı Mezhâibi'l-Müslimîn*¹⁷⁵ isimli eserinde yine bu tasnife yer vermiştir. Beyâzîzâde Ahmed Efendi¹⁷⁶ (öl. 1098/1687) *İşârâtü'l-merâm* isimli eserlerinde bu tasnife yer veren isimlerdenir.

Genel itibariyle Eş'arî ve Mâtürîdî geleneğın ilk döneminde ne Eş'arî yazmış olduğı kitabında iftirak hadisine yer vermiş ne de Mâtürîdî yazdığı eserlerinde iftirak hadisine yer vererek bir tasnife gitmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde bu mezheplerin mensupları farklı şekillerde iftirak hadisini dikkate alarak yetmiş üç sayısına ulaşmaya çalışmışlardır. Eş'arî gelenekte bu yöntemin öncüsü el-Bağdâdî olurken Mâtürîdî gelenekte ise Ebû Mûti' en-Nesefî olmuştur.¹⁷⁷

3.3. TARİHSEL SÜREÇTE EHL-İ SÜNNET

Bu isimlendirme altında kabul gören mezheplerin hangileri olduğunu belirtmeden önce Ehl-i Sünnet olarak kabul edilecek mezheplerin yine iftirak hadisi dikkate alınarak bu isimlendirmenin yapıldığını ifade etmemiz gerekmektedir. Bu başlık altında açıklamaya çalıştığımız ve Ehl-i Sünnet'in sacayaklarını oluşturan mezheplerin üç mezhepten müteşekkıl olduğu ortadadır. Bunlar: Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'dir.¹⁷⁸ Bu mezhepler her ne kadar birçok noktada görüş olarak birleşmiş olsalar da bazı konularda da bir birlerine muhalefet etmektedirler. Bunun bilinmesinde de fayda olduğu kanaatindeyiz.

Nitekim eski ve yeni birçok âlim Ehl-i Sünnet'in Selefiyyeden ibaret olduğunu ifade ederlerken Eş'ariyye ve Mâtürîdiyyenin bu oluşuma girmeye çalışan gruplar olduğu ifade

¹⁷³ Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 238-240.

¹⁷⁴ Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 191-194.

¹⁷⁵ Muhammed b. Pîr Ali Birgivî, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi", çev. Avni İlhan, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 200.

¹⁷⁶ Ahmet Zeki İzgöer - İlyas Çelebi, "Beyâzîzâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 55,56.

¹⁷⁷ Ahmet Selim Harputlu, "Ömer Çorumî'nin El-Urvetü'l-Münciye Fî'l-Fırakî'n-Nâciye Adlı Fırak Risalesinde 73 Fırka Rivayetine Dâir Dilsel Analizler Ve İslam Fırkalarının Tasnifi", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2021), 57-60.

¹⁷⁸ Esen, *Ehl-i Sünnet*, 29; Nureddin es-Sabuni, *Matürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2024), 9; İlyas Çelebi, "Ehl-i Sünnet İsimlendirmesinin Değeri Nedir; Böyle Bir İsim Belirlenmemiş Olsaydı Yerine Ne Önerilebilirdi?", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 456.

edilmiştir.¹⁷⁹ Mâtürîdî kelâmı'nın önde gelen simalarından el-Pezdevî (öl. 493/1099) ise yalnızca mensubu olduğu Mâtürîdiyye'yi Ehl-i Sünnet olarak kabul edip Eş'ariyye'yi bu şemsiyenin dışına itmektedir.¹⁸⁰ Ebü'l Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115) de sadece Mâtürîdiyye'yi Ehl-i Sünnet dairesi içerisine almaktadır.¹⁸¹ Eş'ariyye'nin önde gelen isimleri de kendi mezheplerini Ehl-i Sünnet olarak değerlendirmişlerdir. Mezhepler tarihi yazarı olan Şehristânî ise eserinde Mâtürîdiyye'yi hiç anmamaktadır.¹⁸²

Ünlü Eş'arî kelâmcı Bağdâdî el-Fark beyne'l- Fırak isimli eserinde kurtuluşa eren fırkanın Sıfâtiyye kelâmcılarından oluşan Ehl-i Sünnet ve'l cemâat topluluğu olduğunu ifade etmektedir. Yine aynı eserde Râfıza, Havâric, Kaderiyye, Cehmiyye, Neccâriyye, Bekriyye ve Dırâriyye mezheplerinin benimsedikleri görüşler yüzünden asla sahâbeyle muvaffakiyet içerisinde olamayacaklarını bildirmektedir. Kendisinin bu mezheplerin sapkın görüşlerini benimsemediği için de Allah'a şükrettiği gözden kaçmamalıdır. İsmi zikredilen bu fırkaların Bağdâdî tarafından eleştirilmelerinin nedeni hadis ashabına karşı takındıkları tekfirci tavır, sahâbe görüşlerini kullanarak kıyas yoluyla fetva veren fakîhlerin küfürle suçlanması, şeriâtın hükümleri ile alakalı sahâbeden gelen şeyleri reddetmeleri olarak görülebilir. Ehl-i Sünnet olan yani kurtuluşa eren fırkanın ise bunların tersi düşünceye sahip olan İslâm topluluğunun çoğunluğu olduğunu ifade etmektedir.¹⁸³

Aşağıda Ehl-i Sünnet ve'l cemâat'ı oluşturan mezhepleri kurucuları, etkin oldukları bölgeler ve görüşleri hakkında bilgiler sunulacaktır. Özet bilgiyle yetinmek istememizin ana nedeni asıl hedefimizden uzaklaşmamak olduğunu ifade etmenin doğru olacağı kanısındayız.

3.3.1. Selefiyye

İtikadî konularda Kur'an-ı Kerim ve sünnete bağlı kalıp, müteşâbih ayetleri te'vil etmekten sakınan grup olarak tanımlanabilir. Önceki dönemlerde yaşamış ilim, ahlak, fazilet vb. konularda kendinden sonra gelenler için birer örnek ve önder olan kesim olarak tabir edilmektedir. Bu kişiler İslâm ümmeti içerisinde yaşamış olan sahâbe ve tâbiîn için kullanılır.¹⁸⁴ Bu tasnif yapılırken elbette Hz. Peygambere isnad edilen bir hadisi şerif kaynak gösterilmektedir. “Ümmetimin en hayırlıları benim dönemimde yaşamış olan ashâbımdır,

¹⁷⁹ Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, 525-530.

¹⁸⁰ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 387-388.

¹⁸¹ Yavuz, “Ehl-i Sünnet”.

¹⁸² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 97-117.

¹⁸³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 249, 250-251.

¹⁸⁴ M. Sait Özervarlı, “Selefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 399-402; Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik / İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, ts.), 29.

sonra onları takip edenler (tâbiîn), sonra onları takip edenlerdir (etbâu't-tâbiîn)¹⁸⁵ diye buyurmuştur.

İsmail Hakkı İzmirli Ehl-i Sünnet kavramını iki kısma ayırmaktadır. Birincisine Ehl-i Sünnet-i Hasse (özel Ehl-i Sünnet) demektedir. Ve bu birinci kısmı Selefiyye'nin oluşturduğunu ifade etmektedir. İkinci kısım ise Ehl-i Sünnet-i Amme (genel Ehl-i Sünnet) olarak tanımlanmaktadır. Bu kısmı oluşturanlar ise Küllâbiyye ve Eş'ârîyye mezheplerinin olduğu ifade edilmektedir. Bu iki kesim arasındaki en önemli farkın ise Selefiyye'nin sahâbe ve tâbiîn tarafından üzerinde bir ittifak bildirilmeyen meselelerin üzerinde durmamaları olarak gösterilirken, Ehl-i Sünnet-i Amme ise sahâbenin ve tâbiîn üzerinde ittifak etmediği bir mesele hakkında yorum yolunu seçen grup olarak tanımlanmaktadır. Bu iki grupta da yaptıklarından dolayı eleştirilmez ve hak olarak kabul edilir.¹⁸⁶

Selefiyye kavramı “*Ashâbü'l-hadîs*” ve “*Selef-i sâlihîn*” isimleriyle de anılmıştır. Bunun sebebinin ise İslâm Devleti'nin yeni topraklara yayılması sonucu farklı din ve kültürlerle sahip olan toplulukların İslâm dinine, kendi yöntemleriyle eleştiriler yöneltmeleridir. Mu'tezile mensupları ise onların eleştirilerine karşı koyarken bazen onların yöntemlerini kullanarak cevap vermiştir. İşte Mu'tezile'nin bu tavrının sahâbe ve tâbiîn'de olmadığını dolayısıyla onların benimsedikleri bu yöntemin yanlış olduğunu ifade eden ve kendilerine “*Ashâbü'l-hadîs*” diyen bir topluluk Mu'tezile'ye karşı çıkmaktaydı. İşte bu yüzden Selefiyye bu isimlerle de anılmıştır.¹⁸⁷ Selefiliğin sitemleşmesi, akideden bir nazariyeye dönüşmesi ve bugünkü halini alması Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye el-Harrânî (öl. 728/1328) tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁸

Dört büyük mezhebin imamları olan Ebû Hanîfe, İmam-ı Şafîî, İmam-ı Mâlik ve Ahmed b. Hanbel ve ilk temsilcileri Selefî olarak kabul edilmektedir. Özellikle Ahmed b. Hanbel Mu'tezile mensuplarıyla olan ilmi çekişmesi ve mihne olayındaki tavrıyla Selefiyye'nin sembol isimlerinden birisi haline gelmiştir. Ancak bu dört mezhebin mensuplarının tamamı Ehl-i Sünnet-i Hasse olarak kabul edilmemektedir. Bu mezheplerin itikadî temsilcileri arasında bid'at ehl-i olanlarda mevcuttur. Yani mezhep imamları ve ilk temsilcileri Selefî olarak kabul edilirken sonraki dönem temsilcilerinin ve takipçilerinin bir kısmı Ehl-i Sünneti Amme ve

¹⁸⁵ Muslim, *Şahîhu Muslim Feza'ilü's-sahabe*” 210-214.

¹⁸⁶ İsmail Hakkı (İzmirli), *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, ed. Refik Ergin (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 100.

¹⁸⁷ Özervarlı, “Selefiyye”.

¹⁸⁸ Ferhat Koca, “İbn Teymiyye, Takıyyüddîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 413,414.

itikadî konularda bid‘at kabul edilen görüşleri benimseyenler ise bid‘atçı olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁹

Selefiyye’nin bazı görüşleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Allah’ı her türlü eksiklikten tenzih etmektir. (Takdis)
- 2) Allah Kur’an-ı Kerim’de kendisi hangi isim ve sıfatlarla tanıtmışsa onları öyle doğru bilip kabul etmektir. (Tasdik)
- 3) İnsanın müteşâbih ayetleri anlayıp kavramada aciz olduğunu kabul etmesi gerekmektedir. (Acziyyet)
- 4) Müteşabihat ile ilgili sorular sorulmamalı ve âlim kabul edilen kişilerin bunlara cevap vermemesi gerekir. Çünkü verilecek cevaplar bid‘atleri çoğaltır. (Sukut)
- 5) Kur’an ve sünnet zâhirî anlamıyla yetinilmeli, ayetler akıl hakem tayin edilerek tevil edilmemelidir. (İmsak)
- 6) Uğraşması yasaklanan şeyler kalp ile de düşünülmemelidir, çünkü düşünceler kalbi kötülüğe götürebilir. (Keff)
- 7) Marifet ehlini kabul etmektir. Peygamber ve ashabının yolunu takip etmek gerekmektedir. (Marifet)¹⁹⁰

3.3.2. Eş‘ariyye

Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî (öl. 324/935-36) tarafından kurulmuş olan kelâm ekolüne verilen bir isimdir. Eş‘arî’nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Basra’da dünyaya geldiği kabul edilmektedir. Öz babasını vefatından sonra annesinin Mu‘tezile kelâmcısı olan Ebû Ali el-Cübbâî ile evlenmesi neticesinde hem babalığı olan Cübbâî’den hem de Mu‘tezili kelâmcılardan dersler almıştır. Yaklaşık olarak kırklı yaşlarına kadar Mu‘tezile mezhebine bağlı kalmış ve onların görüşlerini savunmuştur. Ancak kırk yaşından sonra meşhur “ihve-i selâse”¹⁹¹ tartışması sebebiyle Mu‘tezileden ayrılarak Ehl-i Sünnet’e dâhil olmuştur.

Eş‘arî, Mu‘tezileden ayrıldıktan sonra Ahmed b. Hanbel’in yöntemine yönelmiş fakat burada da aradığını bulamayınca üçüncü bir yol inşa etmiştir. İtikadî meselelerde nassı ana kaynak kabul etmek kaydıyla akılla çözüm geliştirmeye başlamıştır. Bu da günümüzde bilinen haliyle Eş‘ariyye’yi meydana getirmiştir. Kısa bir süre içerisinde geniş bir yelpazeye dönüşen

¹⁸⁹ Hakkı (İzmirli), *Muhassal*, 101.

¹⁹⁰ Hakkı (İzmirli), *Muhassal*, 81-82.

¹⁹¹ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 30.

bu görüş, nakille akli ortak bir amaç için kullanmayı göze alınca birçok kesim tarafından kabul görmeyi başarmıştır.¹⁹²

Eş‘ariyye mezhebi, mensupları sayesinde çok geniş coğrafyalara yayılabilme imkânı bulmuştur. Geliştirmiş olduğu sistem Ehl-i Sünnet topluluğunun diğer kolları tarafından da benimsenip geliştirilmiştir. Eş‘arî anlayışın yayılmasını ve uzun yıllar boyunca kelâmî ekoller içerisinde yer edinebilmesinin bir nedeni de Selçuklu veziri Nizâmülmülk sayesinde olmuştur. Kurulmasında etkin rol oynadığı Nizâmiye medreselerinde Eş‘arî geleneğin hocalarına görev vermiş ve onların etkin olması için gerekli olan siyasi gücü kendilerinden esirgememiştir. Bu medreselerde verilen eğitim sayesinde dönemin en büyük tehlikesi olan “*Bâtınî*” düşünce ile mücadele edilmiştir. Elbetteki Selçuklu Devleti’nin bu sapkın oluşumlarla kılıçla mücadelesi söz konusudur. Ancak verilen sağlam itikadî eğitimler sayesinde bu sapkın görüşlerle ilmi alanda da savaşılmıştır.¹⁹³

Bu medresede hem öğrencilik hem de hocalık yapmış olan Gazzâlî Eş‘arîlik için son derece önemli bir isimdir. Mezhep kendi içerisinde iki devir halinde incelenmektedir. İki dönem olarak isimlendirilmesine neden olan şey ise Gazzâlî’nin mezhebe katmış olduğu değerle gizlidir. Eş‘arî gelenekte Gazzâlî öncesi için “*Mütekaddimûn*” Gazzâlî sonrası için ise “*Müteahhirûn*” isimlendirilmesi kullanılmıştır.¹⁹⁴

Mezhebin başlıca görüşleri şu şekildedir:

- 1) Kulun fiileri konusunda, insanın kendi fiilerini yaratma gücü olmasa bile fiili meydana getirmede kula ait bir kazanma kudreti söz konusudur.
- 2) Büyük günah işleyen dinden çıkmaz. Fakat Allah kendisini affetmezse büyük günah işleyen bireyin günahkâr bir mümin olacağı ifade edilmektedir.
- 3) Rü’yetullah meselesinde, Allah’ın ahirette görülebileceğini fakat bunun belirli bir şeklinin olmadığını açıklarlar.
- 4) Allah’ın sıfatları mevcuttur. Ancak bu sıfatlar mahlûkatta bulunan sıfatlar gibi değildir demektedirler.
- 5) Evrenin tek yaratıcısı Allah’tır ve bu yaratma sürekli devam etmektedir görüşünü benimserler.

¹⁹² Yusuf Şevki Yavuz, “Eş‘ariyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 447-455.

¹⁹³ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri* (Konya: Nizamiye Akademi, 2017), 71-82.

¹⁹⁴ Ekrem Uysal, “Eş‘arîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26 (2021), 464-471.

- 6) İnsanın varlıklar hakkında bilgi elde etmesi mümkündür. Akıl ve nakil ekseninde bir formülasyon geliştirmişlerdir.
- 7) Allah'ın kadın peygamber gönderebileceğini ifade ederler.
- 8) Allah'a ait bir kelâm sıfatı söz konusudur.
- 9) Tekvin'i bir sıfat olarak değil kudret sıfatının altında bir fiil olarak değerlendirirler.
- 10) Allah dilemesi halinde kuluna gücünün yetmeyeceği şeyleri de yükleyebilir demektedirler.¹⁹⁵

3.3.3. Mâtürîdiyye

Mâtürîdiyye asıl ismi Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mansûr olan İmam Mâtürîdî'nin görüşleri etrafında gelişmiş olan kelâmî bir ekoldür. Mâtürîdî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ölüm tarihi ise 333/944 senesidir. Türk asıllı olduğu kuvvetle muhtemel olan Mâtürîdî için Ebû Eyyûp el-Ensârî'ni soyundan geldiği bir iki kaynaktan dile getirilmiştir. Fakat Sönmez Kutlu bu ihtimalin zayıf olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁶

Mâtürîdîlik'in kuruluşu Ebû Hanîfe'ye dayandırılır. Çünkü mezhebin benimsenen yöntem ve ilkeleri Ebû Hanîfe tarafından belirlenip kullanılan yöntemlerle paralellik göstermektedir. Hicri II. asrın başlarında İslâm toprakları içerisinde meydana gelen siyasî gelişmeler ve bunların etkisiyle oluşan itikadî meseleler farklı mezheplerin doğuşuna sebebiyet vermiştir. Ebû Hanîfe ise ortaya çıkan bu meselelere Kur'an ve sünnet ışığında aklî çözümler ve cevaplar geliştirmiştir. Ebû Hanîfe tarafından geliştirilen bu çözümler daha sonra Mâtürîdî tarafından da benimsenmiş, kaleme almış olduğu eserlerinde de savunulmuştur.¹⁹⁷ Hanefi Mezhebinin itikadî alandaki görüşlerinin sistemleştirilmesinin zeminini hazırlayan İmam Mâtürîdî olmuştur.¹⁹⁸ Aynı zamanda Mâtürîdiyye'nin sistematik bir ekol haline gelmesini sağlayan ve bu mezhebin ikinci büyük kurucusu kabul edilen Ebû'l Muîn en-Nesefî'nin de Ebû Hanîfe'yi mezhebin imamı olarak görmesi bu mezhebe Hanefiyye-Mâtürîdiyye isimlendirmesinin verilmesine neden olmuştur.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Mustafa Özgen, *Eş'ari ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları* (Konya: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 11; Uysal, "Eş'ariliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri", 473-479; Yavuz, "Eş'ariyye".

¹⁹⁶ Sönmez Kutlu, *İmam Maturidi ve Maturidilik* (Ankara: Otto, 2018), 26.

¹⁹⁷ Ebu Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM/İslam Araştırmaları Merkezi, 2021).

¹⁹⁸ Kutlu, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, 129-158.

¹⁹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 165-175.

Ehl-i Sünnet oluşumunun bir parçası kabul edilen bu mezhep özellikle Türkler arasında benimsenmiş ve yayılmıştır.²⁰⁰ Mâtürîdî'nin yaşamış olduğu bölgenin de Mâverâünnehir olması elbette bu yaygınlığın en önemli sebeplerinden birisi olmuştur. Bununla birlikte Ehl-i Sünnet'in diğer kolu olan Eş'ariyye kadar geniş bir toplumsal kabul görmediği de bilinen bir gerçektir. Bunun farklı nedenlerinin varlığından söz etmek mümkündür. Mezhebin önderlerinden kabul edilen ve fikir babası olarak ehemmiyet gösterilen Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmine mesafeli yaklaştığı ve hatta oğluna bile kelâm ilmiyle meşgul olmaması yönünde bir öneride bulunduğu rivayetler arasındadır.²⁰¹ Bu rivayetler ışığında Hanefî mezhebinin fakihleri de kelâm ilmine ihtiyatlı yaklaşmış ve meşgul olanlarla da mesafelerini korumuşlardır. Eş'ariyye kadar yaygınlaşamamasının bir diğer nedeni ise Eş'arî mezhebinin sahip olduğu Nizâmülmülk gerçeği gibi bir siyasi güce sahip olamamaları gösterilebilir.²⁰²

Mâtürîdiyye'nin ortaya çıkışında etkin olan olaylar hicri ikinci asırda yaşanan siyasî olayların neticesinde cereyan eden itikadî meseler olmuştur. Mu'tezile mezhebi bu dönemde karşılaşılan sorunlara akli ön plana alarak cevaplar sunmaya çalışmıştır. Mu'tezile ilk başlarda her ne kadar kelâmî bir uğraş vererek bunu yapsada ilerleyen süreçte hem siyasî manada hem de takipçi gücü sayesinde muhaliflerine karşı saldırgan bir noktada konumlanmaya başlamıştır.

Gerek Mu'tezile'nin gerek onlara karşı olan grupların özellikle Bâtınîlerin arasında fikir uçurumları meydana gelmiştir. İslâm dünyasında karşılaşılan bu durum yeni bir yolun yeni bir yorumun yapılmasını zorunlu kılmıştır. İşte birbirine zıt bu iki görüşün itidal çizgisine oturtulması görevini Orta Asya'da yetişen Mâtürîdî ve geliştirdiği geleneği sağlamıştır. Mâtürîdî sisteminde ilahî hükmü inkâr eden görüşe de akli yok sayan görüşe de karşı çıkmaktadır. Mâtürîdî bu iki görüşü bir biriyle uzlaştırma yolunu tercih etmektedir.²⁰³

Mâtürîdiyye'nin başlıca görüşlerini şöyle sıralayabiliriz;

- 1) Allah'ın varlığı insanlar tarafından gerçekleştirilecek tefekkürle ispat edilebilir.
- 2) İlahî sıfatların inkârı söz konusu değildir. Allah hakkında tecsîm doğru değildir.
- 3) İnsanın fiileri konusunda ilahi kudreti yok saymadan kulun belli miktarda bir iradeye sahip olduğunu ifade ederler.

²⁰⁰ Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 9; Sönmez Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 12-13.

²⁰¹ Recep Alpyağıl (ed.), *Din Felsefesi Açısından Matüridi Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 21.

²⁰² Alpyağıl, *Din Felsefesi Açısından Matüridi Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, 19-45.

²⁰³ Mian Muhammed Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi 1 İslam Öncesi Düşünce Sistemleri - İslam'ın Doğuşu, Kur'an'ın Temel Öğretileri ve Sufiler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2023), 295,296; Alpyağıl, *Din Felsefesi Açısından Matüridi Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, 49-50.

- 4) İnsanı doğru bilgiye ulaştıracak akıl vahyin terbiyesinden geçmiş akıldır inancına sahiptirler.
- 5) Kelâm sıfatı Allah'ın sübutî sıfatlarındandır. Tekvin sıfatı Allah'ın ezeli sıfatlarındandır.
- 6) Kur'an-ı Kerim mahlûktur demek yanlıştır.
- 7) Allah'ın fiileri hikmetsiz değildir.
- 8) Allah cennette mümin kullarına görülecektir.
- 9) Allah evreni var olan bir nesneden değil yokluktan meydana getirmiştir.
- 10) Hayır-şer, güzel-çirkin her şey Allah'ın yaratmasıylaadır.
- 11) Peygamberlerin mucizeleri ve velilerin kerametleri hakır.
- 12) Öldükten sonra kabir de sorguya çekilmeleri âhâd rivayetlerle sabittir.
- 13) Cennet ve cehennem yaratılmıştır. Cennet yedi kat yukarda cehennem yedi kat aşağıdadır. Ve ikisi de ebedidir.
- 14) İman da önemli olan kalp ile tasdik etmektir. Dil ile olan aslında kalbin yansımasıdır.
- 15) Mukallidin imanı geçerlidir. Fakat imanını taklit boyutunda tuttuğu için günahkârdır.
- 16) Helal kabul edip hafife almadan bir mümin ister küçük ister büyük günah işlemiş olsun dinden çıkmaz.²⁰⁴

3.3.4. Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşleri

Eş'arî gelenekte kaleme alınan eserlerde Ehl-i Sünnet ve'l cemâatın üzerinde birleştiği esaslar şöyle sıralamaktadır;

- 1) Dinin temellerinden kabul edilen ilim ve hakikatlerin sabit olduğunu kabul eder.
- 2) Âlemin araz ve cisimleriyle birlikte sonradan yaratıldığını ve Allah dışında her şeyin mahlûk olduğunu bilir.
- 3) Bu yaratılmış âlemin bir yaratıcısı olduğuna ve bu yaratıcının zatına yakışır sıfatlarla nitelendiğine inanır.
- 4) Allah'ın ezeli sıfatlarını tanır ve kabul eder. Bu sıfatlar; hayat, ilim, kudret, irade, semî', kelâm ve basardır.

²⁰⁴ Yavuz, "Mâtürîdiyye", 165-175.

- 5) Allah'ın isim ve sıfatlarının Kur'an-ı Kerim ve sahih sünnetle sabit olduğunu kabul eder; kıyas yoluyla yeni isim vermeyi doğru bulmaz.
- 6) Allah'ın adaleti ve hikmeti olduğuna, yaratılan her şeyin O'nun takdiriyle meydana geldiğine ve O'ndan başka bir yaratıcı bulunmadığına inanır.
- 7) Allah'ın insanlara peygamber gönderdiğini, peygamberlerin meleklerden üstün olduğunu ve onlara tanrılık isnat etmenin kişiyi İslam'dan çıkaracağını bilir.
- 8) Peygamberlerin peygamberliklerini ispat için mucize gösterdiğini; evliya kulların da Allah'ın izniyle keramet gösterebileceğini kabul eder. Ancak mucizede meydan okuma, kerametlerde ise bu yoktur.
- 9) İslam'ın beş temel rükün üzerine kurulduğuna, bu rükünleri reddetmenin veya asıl anlamlarından saptırmanın sapkınlık olduğuna inanır.
- 10) Dinî yükümlülüklerle tabi kişilerin fiillerinin farz, haram, sünnet, mekruh ve mübah olmak üzere beş sınıfa ayrıldığını kabul eder.
- 11) Allah dilediği takdirde tüm varlıkları yok etmeye kadirdir. Yok edilen canlılar ahirette tekrar diriltilecektir. Cennet ve cehennem yaratılmış olup ebedîdir. Kâfirler dışında hiç kimse cehennemde ebedî kalmaz.
- 12) İmamet, ümmetin üzerine vacip olan bir sorumluluktur. İmam, ümmetin önde gelenlerinin ortak kararıyla belirlenir. Kureyş kabilesinden olması tercih edilir; bu konuda açık bir nass bulunmaz.
- 13) İmanın Allah'ı bilmek ve kalple tasdik etmek olduğunu kabul eder. Küfür dışında bir günah işleyen kişi müminlik sıfatını kaybetmez, sadece günahkâr mümin olarak tanımlanır.
- 14) İslam düşmanlarının, İslam devleti öncesi ve sonrası olmak üzere iki sınıf olduğunu ve onlara karşı yapılacakların nasslarla belirlendiğini bilir.
- 15) Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve kıyametin vuku bulacağına inanır. Cennet ve cehennemin varlığını kabul eder, Allah'ın kabirdekileri yeniden dirilteceğine iman eder.
- 16) Kur'an-ı kerimde geçen "*Râhman arş'a istivâ etti*"²⁰⁵, "*iki elimle yarattığıma*"²⁰⁶ ve "*yalnız celâl ve ikram sahibi Rabbinin yüzü (vechi) bâkî kalacaktır.*"²⁰⁷ Bunun gibi

²⁰⁵ Tâhâ 20/5.

²⁰⁶ Sâd 38/75.

²⁰⁷ er-Rahmân 55/27.

ayetlerde te'vile teşebbüs etmez. Burda geçen el, yüz, istivâ kavramlarının malum olduğuna inanıp keyfiyetinin meçhul olduğunu kabul ederler.

- 17) Allah müminlere ihsanda ve lütufta bulunmuş ve onları hidâyete erdirmiştir. Kâfirlere yardım etmemiş ve onları hidâyete erdirmemiştir. Allah, müminlere olduğu gibi kâfirlere de ihsanda ve hidâdeyette bulunmaya kadirdir ancak bunu murâd etmemiştir. Allah ezeli ilmi sayesinde kâfirlerin, kâfirliklerine sebep olacak davranışlarını bildiği için onları yarımsız bırakmış ve işledikleri fiillerden dolayı onları sorumlu kılmıştır.
- 18) Ehl-i Sünnet görüşünde bulunanlar her türlü hayrın ve şerrin Allah'ın kader ve kazâsıyla vuku bulduğuna inanır. Allah dilemedikçe kul kendisi için bir yarar ve zarara mâlik olamayacağına iman eder. Hayır ve şerrin Allah'ın kaderi ve kazasıyla gerçekleştiğine; kulun hiçbir şeyde kendi başına güç sahibi olamayacağına iman eder.
- 19) Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın ezeli kelâmı olduğuna, lafzı ve manasıyla yaratılmamış olduğuna inanır. Bunlardan sadece birini kabul edenin bid'at ehli olduğunu kabul eder.
- 20) Allah'ın dünyada değil ancak ahirette mümin kimseler tarafından görülebileceğine inanır. Kâfirlerin ise bu nimetten mahrum kalacağını bilir. *“Hayır, doğrusu o gün onlar Rablerinden perdelenmişlerdir.”*²⁰⁸ görüşlerini temellendirir.
- 21) Ehl-i kıbleden olup büyük günah işleyen müminin tekfir edilemeyeceğini; kalbinde iman varsa sadece günahkâr mümin sayılacağını kabul eder.
- 22) Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) şefaate edeceğine, kabir azabına, sırât köprüsüne, yeniden dirilmeye, hesap gününe ve mahşer toplanmasına iman eder.
- 23) İmanın söz ve amel olduğunu, artıp eksilebileceğini kabul eder. Büyük günah işleyen hakkında kesin cehennemlik hükmü vermez.
- 24) Sahih rivayetleri ve güvenilir râvîlerden gelen haberleri kabul eder; bu haberleri sorgulamanın bid'at ehlinin işi olduğuna inanır.
- 25) Peygamberin sahabelerine ve selef-i sâlihîne hürmet eder. Onların isabet ettiklerini kabul eder, ihtilaflı konularda yorum yapmaktan kaçınır.
- 26) Peygamberden sonra sahabeler arasında fazilet sırasını Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklinde kabul eder.
- 27) Kitap ve sünnete sarılmayı ve selefin yoluna uymayı esas alır. Dinde Allah'ın izin vermediği şeyleri bid'at sayar.

²⁰⁸ el-Mutaffifîn 83/15.

- 28) İmam ister sâlih ister fâcir olsun, arkasında namaz kılmanın caiz olduğunu kabul eder. Mesh üzerine mesh etmeyi sünnet, müşriklerle cihadı ise farz kabul eder.
- 29) Müslüman yöneticilere iyilikle yaklaşmayı, fitne zamanında onlara isyan etmemeyi tercih eder.
- 30) Münker ve Nekir'e, mirac mucizesine ve ölen kimseye yapılan hayırların ona ulaşacağına inanır.
- 31) Sihir ve sihirbazlığın gerçek olduğuna; sihir yapanın kâfir sayılacağına inanır.
- 32) Ehl-i kıbleden olan, ister mümin ister fâcir olsun, herkesin cenaze namazının kılınabileceğini ve mirasçı olunabileceğini kabul eder.
- 33) Cennet ve cehennemin şu an yaratılmış olduğuna ve ebedî olduklarına iman eder.
- 34) Herkesin eceliyle öldüğünü; öldürülenin dahi takdir edilmiş vaktinde öldüğünü kabul eder.
- 35) Helal veya haram olsun, kullara verilen tüm rızıkların Allah tarafından yaratıldığını bilir.
- 36) Allah'ın salih kullarına keramet verdiğini ve bunun mümkün olduğunu kabul eder.
- 37) Allah'ın, kullarının geçmişte ve gelecekte yapacakları her şeyi bildiğine inanır.
- 38) Allah'a yaklaştıracak amellerle meşgul olmayı, O'ndan uzaklaştıracak fiillerden kaçınmayı şiar edinir.
- 39) Bid'ate davet eden kimselerden uzak durur, ilimle meşgul olur ve iyiliği yaymayı, kötülüğü engellemeyi görev bilir.²⁰⁹

Sıraladığımız bu görüşleri benimseyenler Eş'arî geleneğe göre Ehl-i Sünnet olarak isimlenecek mezheplerin görüşleridir. Allah'ın sıfatları, peygamber gönderilişi ve mucizeleri, evliyaların keramet göstermesi, cennet ve cehennemin hali hazırda var edilmişliği, hayır ve şer her şeyin yaratıcısının Allah olduğu, Allah dışında her şeyin yaratılmış olduğu vb. konularda hak olan görüş yukarıda sıralandığı gibidir.

Yukarıda sıralamış olduğumuz maddeler İmam Eş'arî'ye göre Ashâbü'l-hadîs ve Ehlü's-sünnet'in üzerinde birleştikleri ortak görüşler olarak kabul edilmektedir.

²⁰⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 414-422; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 253-280; Ebu'l-Hasan el Eş'arî, *Eş'ari Kelâmı El-Lüma' Fi'r-Red Ala Ehli'z-Zeyğ Ve'l-Bida* (İz Yayıncılık, 2019), 41-146; Muhammed eş-Şehristani, *Milel ve Nihal / Şehristani*, çev. Mehmet Dalkılıç (Litera Yayıncılık, 2024), 97-109; Sadettin Taftazani, *Şerhu'l Akaid*, çev. Talha Hakan Alp (Rihle Kitap, 2011), 149-296; Seyyid Şerif Cürcani, *Şerhu'l Mevakıf*, ed. Ömer Türker (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/10-736.

Örneğini verdiğimiz bu iki eserde de Eş‘arî geleneğin Ehl-i Sünnet algısı açıklanmıştır. Bir mezhebin Ehl-i Sünnet olarak kabul görmesinin şartının yukarıda zikrettiğimiz görüşlere sahip olmaları hasebiyle gerçekleşebileceği açıklanmıştır.

Bir örnekte Ehl-i Sünnetin diğer mensuplarından olan Hanefî-Mâtürîdî gelenekten vermek yerinde olacaktır. Ebü’l Muîn en-Nesefî tarafından Mâtürîdî geleneğin fikir babası olarak kabul edilen Ebû Hanîfe’ye nispet edilen *el-fikhu’l-ekber* isimli eser başta olmak üzere Hanefî-Mâtürîdî gelenekte kaleme alınan eserlerde aşağıdaki görüşlere yer vermiştir.

- 1) Hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna, mizanın kurulacağına, hesabın görüleceğine ve cennet ile cehennemin yaratılmış ama fani olmayan varlıklar olduğuna inanır.
- 2) Allah’ın isimlerinin, zatî ve fiilî sıfatlarının ezeli ve ebedî olduğunu kabul eder.
- 3) Allah’ın kelâm sıfatının ezeli olduğunu, Allah’ın sıfatlarının yaratılmış olduğunu söylemenin inkâra götüreceğini bilir.
- 4) Kur’an-ı Kerim’in mahlûk değil, Allah’ın kadîm ve ezeli kelâmı olduğunu tasdik eder.
- 5) Kur’an’da geçen “el (yed)”, “yüz (vech)” ve “nefs (nefs)” gibi sıfatların Allah’a ait olup keyfiyetsiz olduğuna, bu kavramların farklı anlamlara çekilmemesi gerektiğine inanır.
- 6) Allah’ın ilminin her şeyi kuşattığını, olacak ve olmuş her şeyi bildiğini kabul eder.
- 7) Allah’ın sıfatlarının, yaratılmışların sıfatlarına benzemediğini; Allah’ın konuşmasının da uzuv ve harf olmadan gerçekleştiğini bilir. Allah konuşur “*Allah Musa’ya hitap etti*”²¹⁰ ancak uzuvsuz ve harfsiz olarak gerçekleşir.
- 8) Allah’ın insanı iman ve küfürden bağımsız bir fıtratla yarattığını, kişinin kendi tasdik ve tercihiyle iman ya da küfrü seçtiğini kabul eder.
- 9) Her insanın Allah’ı bilecek ve iman edecek fıtratta yaratıldığını kabul eder.
- 10) Kulların fiillerinde kesbin (irade ve çabanın) kula, yaratmanın ise yalnızca Allah’a ait olduğunu bilir.
- 11) Taatlerin Allah’ın dilemesi, yaratması ve rızasıyla; günahların ise yaratılması Allah’a ait olmakla birlikte rızasının olmadığını kabul eder.
- 12) Bütün peygamberlerin büyük ve küçük günahlardan korunduğunu, yalnızca bazı küçük hatalarının olduğunu ve bunların da bağışlandığını kabul eder.

²¹⁰ en-Nisâ 4/164.

- 13) Peygamberlerden sonra en faziletli müminlerin sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğuna inanır.
- 14) Bir mümin büyük günahı helal saymadan işlerse kâfir sayılmaz; iman vasfını korumakla birlikte günahkâr olarak anılır.
- 15) Günahların imana zarar vermediğini, günahkârların ebedî cehennemde kalacaklarına dair kesin hüküm verilemeyeceğini kabul eder.
- 16) Allah’a ortak koşmak dışındaki büyük günahları işleyip tövbe etmeden ölen kimselerin durumuna Allah hükmeder; dilerse affeder, dilerse cezalandırır.
- 17) Peygamberlerin mucizelerinin ve velîlerin kerametlerinin hak olduğunu kabul eder. Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) şefaatinin de hak olduğuna inanır.
- 18) Allah’ın cennette mümin kullarına keyfiyetsiz olarak görüneceğini kabul eder.
- 19) İmanın kalp ile tasdik ve dil ile ikrar olduğunu; imanın esasları bakımından artıp eksilmeyeceğini, ancak amellerin kişileri birbirinden ayıracağını kabul eder.
- 20) Allah’ın kullarına karşı son derece adil olduğunu; sevabı hak edenin sevap, cezayı hak edenin ise ceza alacağını bilir.
- 21) Kabir sorgusunun hak olduğuna iman eder.
- 22) Allah’ın kullarına olan lütuf ve mahrum bırakma (hızlân) fiillerinin hak olduğunu; dilediğine hidayet, dilediğine ise adaletinin gereği olarak sapıklık verdiğini kabul eder.
- 23) Mukallidin imanının geçerli olduğunu; fakat kişinin en kısa sürede imanını taklitten kurtaracak ilme ulaşması gerektiğini benimser.
- 24) Miraç olayının hak olduğunu; bunu inkâr edenlerin bid‘at ehli sayıldığını kabul eder.²¹¹

Bu bölümde Ehl-i Sünnet oluşumu hakkında bilgiler sunmaya çalıştık. Bu isimlendirmenin karşılığının ne olduğunu anlamaya ve açıklamaya çaba gösterdik. Bu anlayışın şemsiyesi altında kendisine yer edinen mezhepleri ve görüşlerini özet halinde açıkladık. Bu kavramın İslâm Tarihi açısından önemine dikkat çekmeyi hedefledik. Farklı mezhep mensuplarınca Ehl-i Sünnet’in ortak görüşleri olarak kabul edilen hususlar hakkında bilgiler verdik. Bütün bunlardan amacımız konumuzun odak noktası olan Ehl-i Sünnet kavramını anlayıp yapacağımız çalışmada ürünümüzü sağlam temeller üzerine bina etmektir.

²¹¹ Ebû Hanîfe, *İmam-ı A’zâmın Beş Eseri*, 53-58; Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid/Açıklamalı Tercüme*, 21-511; Sabuni, *Matürîdiyye Akaidi*, 61-186; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 27-319.

Kavramın ortaya çıkışı, ilk kullanımında temsil ettiği karşılığı ve ilk temsilcilerinin kimler olduğunu açıklamaya çalıştık. Bütün bu açıklamaların yapmış olduğumuz çalışma da bizlerin yolunu aydınlatacağı bir geçektir.

3.4. OSMANLI DEVLETİNDE EHL-İ SÜNNET TASAVVURUNU ŞEKİLLENDİREN BAZI ÂLİMLER

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nde gerek üstlenmiş oldukları görevler gerekse etki alanlarının genişliği nedeniyle Ehl-i Sünnet ruhunun bürokrasiden, entelektüel alana oradan avama kadar yerleşmesine katkı sağlayan isimler hakkında kısaca bilgiler verilecektir.

3.4.1. Molla Fenârî (öl. 834 /1431)

Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmı Molla Fenârî'dir. (öl. 834/1431) Üstlenmiş olduğu şeyhülislâmlık makamının da etkisiyle Ehl-i Sünnet inancının devlet bürokrasisinde etkin olmasını sağlamıştır.

Molla Fenârî ilk eğitimini babasından almıştır. Eğitim hayatının geri kalan kısmında Orhan Gazi medresesi müderrislerinden Mevlânâ Alâeddîn Ali b. Ömer el-Esved'den (öl. 800/1397), devrin meşhur âlimlerinden olan Cemâleddîn Aksarayî'nin (öl. 791/1388-89) tedrisatından geçmiştir. Sonra dönemin önemli ilim merkezlerinden birisi olan Mısır'a giderek meşhur Hanefî fakihi el-Şeyh Ekmelü'd-dîn b. Muhammed el-Babertî'den (öl. 794/1384) eğitim almıştır. Bu öğrenim serüveninden sonra önemli bir fakih ve kelâm âlimi olarak Osmanlı topraklarına dönmüştür. Müderrislik başta olmak üzere kadılık ve en sonunda şeyhülislâmlık görevlerini yerine getirmiştir.²¹²

Çok yönlü bir âlim olan Molla Fenârî fıkıh, kelâm, tefsir, dil alanlarında önemli çalışmalar yapmıştır. Yüzün üzerinde eserinin olduğu ifade edilen Molla Fenârî'nin yalnızca üç eserinin matbu olduğu ifade edilmektedir. Tasavvuf yönü de bulunan Molla Fenârî, Sadreddin Konevî'nin (öl. 673/1274) halifesi olan babasından Ekberiye, Abdullatîf el-Kudsi'den (öl. 856/1452) Zeyniyye ve Hamid Hayserî'den de Erdebiliye tarikatlarının öğretilerini almıştır.²¹³

Osmanlı Devleti'nin siyasî buhran geçirdiği ve Ankara Savaşı'yla (1402) Fetret Devrine girdiği bir dönemde yaşayan Molla Fenârî ilmi çalışmalarıyla adından söz ettirmiştir. Orhan Gazi (öl. 763/1362) zamanında açılan medrese sayesinde ulema sınıfı sosyal hayatla bağlarını güçlendirmeyi ve saflarını sıkılaştırmayı başarmıştır.²¹⁴ Siyasî buhranın sadece bürokratik çabalarla ortadan kalkmayacağını bilen Osmanlı devlet anlayışı ilmî alana da önem vermiş ve

²¹² Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 56.

²¹³ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 313-314.

²¹⁴ Fatih M. Şeker, *Osmanlı İslam Tasavvuru* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), 229.

bu çalkantılı dönemi atlatmak adına âlimlerin ilimlerinden de yararlanmışır. Küçük bir beylikten asırlarca varlığını sürdürecektir imparatorluğa dönüştürülen en önemli olgu ilme ve âlimlere verilen değeri sayesinde olmuştur. Fetret Devrini sonlandıran Çelebi I. Mehmet (öl. 824/1421) Bursa medresesinin başına Molla Fenârî'yi getirmiştir.²¹⁵

İlmiyle amil bir karakter olan Molla Fenârî Bursa medresesinde üstlendiği müderrislik göreviyle Osmanlı ilim hareketlerinde kendi tarzını oturtma imkânı bulmuştur. İbn-i Sînâ'cı (öl. 428/1037) mantık-felsefe doktrini Osmanlı medreselerine taşımıştır.²¹⁶ İbn-i Sînâ'cı yaklaşımı benimsemesinde Fahreddin Râzî'nin (öl. 606/1210) torunu olan Cemâleddîn Aksarayî'den ders alması etkili olmuş olabilir.

Molla Fenârî oluşturduğu gelenek sayesinde Osmanlı ilmi hayatı adeta bir seviye atlayarak ilim merkezi haline gelmesine etki etmiştir. Molla Fenârî'nin de yaptığı gibi kendisi geliştirmek isteyen insanlar XIV. ve XV. yüzyıllarda Mısır, Suriye, Bağdat, Mâverâünnehir gibi ilim merkezlerine yolculuk yapmaktaydılar. Ancak XV. yüzyıldan sonra İstanbul dolayısıyla Osmanlı toprakları talebû'l-ilim yolcularının yeni merkezi haline gelmeyi başarmıştır. Bunda Molla Fenârî geleneğinin yadsınamaz bir etkisinin olduğu ortadadır.²¹⁷

3.4.2. Molla Gürânî (öl. 893/1488)

Asıl isminin Şemseddin Ahmed b. İsmail (öl. 893/1488) olduğu ifade edilmektedir. İlköğreniminden sonra sırasıyla Bağdat, Hasankeyf ve Şam'da bulunan âlimlerden farklı ilim dallarında eğitimler almıştır. II. Murad dönemi âlimlerinden Molla Yegân ile hac yolundan dönerken Kahire'de karşılaşır tanıştıkları bildirilir. Daha sonra Molla Yegân'ın etkisiyle Anadolu topraklarına gelmiştir. Molla Gürânî'nin Anadolu'ya ilk geldiğinde Şâfiî mezhebine bağlı olduğu sonrasında ise Hanefî mezhebine geçtiği ifade edilmektedir.²¹⁸

Anadolu'ya geldikten sonra kendisine verilen en önemli görevlerden birisi hiç şüphesiz şehzade Mehmed'e hocalık yapmasıdır. Şehzade Mehmed'in yetişmesinde onun “Fatih” ünvanını almasına olanak sağlayan fetihlerde de etkin rol oynamıştır. Fatih Sultan Mehmed tahta çıktıktan sonra önce kazaskerliğe sonrada şeyhülislâmlık görevine getirilmiştir.²¹⁹

²¹⁵ Hakkı Şinasi Çoruh, “Türk Anadolu'da İlim Tarihinin İlk Büyük Siması, İlk Osmanlı Şeyh-ül-islâmı Molla Fenârî”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* 10/120 (1972), 1273.

²¹⁶ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medereslerinde İlm-İ Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçerisindeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 281; Çoruh, “Türk Anadolu'da İlim Tarihinin İlk Büyük Siması, İlk Osmanlı Şeyh-ül-islâmı Molla Fenârî”, 1269.

²¹⁷ Şeker, *Osmanlı İslam Tasavvuru*, 232-236.

²¹⁸ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Molla Gürânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 248-250.

²¹⁹ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Şakâ'ıku'n-Nu'mâniyye*, 148-160.

Molla Gürânî'nin eğitim aldığı önemli isimlerden birisi de hadis alanında uzmanlaşmış İbn Hacer el-Askalânî'dir (öl. 852/1449). İbn Hacer'den icazet alan Molla Gürânî Sahîh-i Buhârî'yi okumuştur.²²⁰ Farklı ilim dallarında önemli eserler yazan Molla Gürânî bunların içinde mühim bir yer tutan *el-Kevrserü'l-cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî* hadis alanında kaleme alınmıştır. Kaleme alınan eserler müelliflerinden, müelliflerin de zamanın etkin olan dinî, siyasî ve sosyal olgularından bağımsız hareket ettiği düşünülemez. Bu durum sadece Molla Gürânî için değil herkes için geçerlidir. Haliyle Gürânî'de dönemin baskın itikadî anlayışının etkisiyle eserlerini yoğurmuştur. Yukarı da ismini verdiğimiz eser üzerinde yapılan bir çalışma Molla Gürânî'nin mezhepsel duruşunu gözler önüne sermektedir.²²¹

3.4.3. Zenbilli Ali Efendi (932/1512)

Soyu Cemâleddin Aksarâyî silsilesinden Fahreddin er-Râzî'ye kadar dayanmaktadır. Ailesi cemâli nispetiyle de anılmaktadır. İlim hayatı boyunca farklı ve önemli simalardan dersler alan Zenbilli Ali Efendi (öl. 932/1526) Osmanlı Devleti'nde farklı görevler üstlenmiştir. Bu görevler arasında farklı medreselerde müderrislik, müftülük ve şeyhülislâmlık vardır.²²²

II. Bayezid (öl. 918/1512) döneminde getirildiği şeyhülislâmlık görevini Yavuz sonrasında da Kanûnî zamanında da ölümüne kadar sürdürmüştür.

Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nde bir gelenek haline gelen etkin ailelere Zenbilli Ali Efendi'nin de mensubu olduğu Cemâli ailesini örnek gösterilebilir. Bu tarz aileler devletin farklı kademelerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Tarih boyu süregelen bu durum Osmanlı'nın yükseliş devrinin zirvesinde de Cemâli ailesine nasip olmuştur. Cemâl-i Halvetî (öl. 899/1494) tasavvufta, oğlu Pîrî Mehmet Paşa (öl. 939/1532) bürokraside, Zenbilli Ali Efendi ise ilmiyye sınıfında etkin roller üstlenmiş ve devlete farklı alanlarda hizmet etmişlerdir.²²³

Son derece samimi bir Ehl-i Sünnet şiarı ile hareket eden Zenbilli Osmanlı Devleti'nde geride iz bırakmış simaların başında gelmektedir. Kendisine Fetva için gelenlerin sorularını daha hızlı cevaplamak için insanlardan sorularını zenbilen içine atmalarını istemiş ve cevapları da zenbille onlara ulaştırmıştır. Bu uygulamasından dolayı *Zenbilli* ünvanını almıştır.

²²⁰ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 150.

²²¹ Detaylı bilgi için bk. Uğur Erman, "Molla Gürânî'nin Sünnî İtikadının Hadis Yorumuna Yansıması", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/19 (2018), 137-147.

²²² Yusuf Küçükdağ, "Zenbilli Ali Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 247-249.

²²³ Yusuf Küçükdağ, *II. Bâyezid, Yavuz ve Kanûnî Devirlerinde Cemali Ailesi* (İstanbul: Aksarayî Vakfı, 1995), 166.

3.4.4. Kemalpaşazâde (öl. 940/1534)

Asıl ismi Şemseddin Ahmed'dir (öl. 940/1534). Kemalpaşazâde nispetiyle anılmasının nedeni lalalık görevi de yürüten dedesinden dolayıdır. Tam olarak nerede doğduğuyla ilgili kesin bir bilgi söz konusu değildir. Arapça ve Farsça eğitimlerini tamamlamış ve aynı zamanda hafız olan bir şahsiyettir. Bu ilmi çalışmalarının yanında asıl görevi askerliktir.²²⁴

Denk geldiği bir olay karşısında ilim sınıfının askeriye sınıfından üstün olduğuna kanaat getirerek askerlik görevinden ayrılmış ve devrin önemli âlimlerinden dersler alarak ilimiye sınıfına katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin farklı medreselerinde müderrislik, kazaskerlik görevini üstlenmiş ve ilmi çalışmalar yapmıştır. Tarihçi özelliği de bulunan Kemalpaşazâde şeyhülislâmlık görevini de icra etmiştir. Çok çalışkan bir kişiliğe sahip olan Kemalpaşazâde yüze yakın risale kaleme almıştır.²²⁵ Tarihçi yönünün de olduğunu ifade ettiğimiz bu şahsiyet Osmanlı Devleti için *Tevârîh-i Âl-i Osmân* isimli eserini kaleme alarak bu alandaki maharetini sergilemiştir.

Yavuz Sultan Selim zamanında mücadele edilen Safevî Devleti'ne karşı yazdığı risaleler ile durumun ciddiyetine dikkat çekmiştir. Şîî bir grup olan Safevî oluşumuna karşı Hanefî-Mâtürîdî çizgiyi takip eden Osmanlı içerisinde ilmi etkinliğiyle bu mücadelede hem beden hem de kalemiyle görev almıştır. Safevîler'e karşı girilecek mücadelenin önemini cihad penceresinden değerlendirmesi bu mücadeleye yüklediği anlam açısından son derece önemlidir. Hem yazdığı risale ile hem de çıkardığı fetva ile Safevîler'e karşı padişahların elini güçlendirecek çalışmalar yapmıştır. Dönemlerinde yaşadığı padişahların sevgisini kazanan Kemalpaşazâde halkın saygısını da kazanmıştır. Osmanlı âlimleri kendisine ilmi yeterliliğinden ötürü "*el-muallimü'l-evvel*", öğrencisi Ebüssuûd Efendi de "*el-muallimü's-sânî*" olarak anılmaktadır.²²⁶

²²⁴ Turan, "Kemalpaşazâde".

²²⁵ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 598-599.

²²⁶ Ferhat Koca, "Kemalpaşazâde'nin Risâle fi's-Şahsi'l-İnsânî Adlı Eseri ve Osmanlıca Tercümeleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (30 Haziran 2016), 3.

Kemalpaşazâde'nin önemli bir özelliği de onun “müftî's-sekaleyn”²²⁷ (insanların ve cinlerin müftüsü) olarak anılmasıdır. Bu lakabın kendisine ilim alanındaki üstün özellikleri, verdiği fetvalar ve cesaretinden dolayı verildiği bilinmektedir. Taşıdığı bütün bu özellikler ve Ehl-i Sünnet inancı onun Osmanlı Sünnilik'i içerisinde önemli bir noktada bulunmasına olanak sağlamıştır. Asırları aşmış bir âlim olmasının önünü açmıştır.

3.4.5. Birgivî (öl. 981/1573)

Birgivî Mehmet Efendi Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemlerinde dünyaya gelmiş ve ilmi tahsilini klasik medreselerde tamamlayarak tüm Osmanlıya mal olmuş bir din âlimidir. İlk eğitimi babası Pîr Ali Efendi tarafından verilen Birgivî hayatının ilerleyen bölümlerinde eğitimine payitahtta devam etmiştir. İlk müderrisliğini de yine burada yapmıştır. Birgivî hakkında çalışmalar yapan *Huriye Martı* onun ilimde zirve noktaya ulaştığı zaman dilimini II. Selim dönemi olarak kabul etmektedir.²²⁸

Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı padişahlarından birisi olan Kânûnî Sultan Süleyman döneminde doğmuş büyümüş ve eğitimini tamamlamış bir âlim olan Birgivî inandığı hakikatleri hiçbir zaman dile getirmekten çekinmeyen bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Gördüğü her türlü haksızlığa karşı tepkisini ortaya koyan, kötülüğü eliyle, diliyle ve kalbiyle engellemeye çalışan bir karakter olarak iz bırakmayı başarmıştır.²²⁹ Birgivî karşımıza bazen fakih, bazen Arapça gramercisi bazen hadisçi bazen de bir devlet memuru olarak çıkmaktadır. Bu durum da Birgivî'nin ne kadar çok yönü bulunan bir âlim olduğunun en bariz göstergesidir.²³⁰

Aslında tezimiz için incelediğimiz dönem ve eğitim sistemini dikkate aldığımızda nasıl nesiller yetiştirmiş sorusuna muhatap olsak vereceğimiz cevapta Birgivî gibi âlimlerin varlığıyla başarısını ispatlamış olduğu gerçeğini ortaya çıkarabiliriz.

²²⁷ Evliya Çelebi tarafından kaleme alınan Seyahatnâme isimli eserde Kemalpaşazâde için bu lakabın kullanılmasının nedeni şu şekilde izah edilmektedir: Edirne vilayetinde bulunan bir medrese içerisindeki hücre cinler tarafından ele geçirilmiştir. Bu hücrede her kim istirahat çekilse sabah o hücreden ölüsü çıkmıştır. Fakat Kemalpaşazâde bu hücrede kalmayı kabul etmiştir. Tabi bu durum karşısında medrese sakinleri tabut, teneşir, kazan hazırlıkları yapılır. Kemalpaşazâde hücrede ilimle meşgul olurken bahsi geçen varlıklar kendisini ziyaret ederler. Gelenlerden yaşça büyük olan Kemalpaşazâde'den küçük olana ilim öğretmesini isteyerek emanet eder ve gider. Sabah tekrar geri geldiğinde Kemalpaşazâde'nin emanetine sahip çıktığını ve küçük cine ilim öğrettiğini görür. Ona dua edip şükranlarını sunar. Daha önce bu hücrede kalan her hocaya aynı şekilde görüldüğü ve aynı istekte bulunduğunu ifade eder. Fakat onların emanete ihanet ettiklerini bunun üzerine de kendisinin onları öldürdüğünü belirtir. Kemalpaşazâde'nin böyle yapmadığı içinde kendisinin hem insanlara hem de cinlere müftü olması yönünde dua eder Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam- Urfa- Maraş Sivas- Gazze - Sofya- Edirne*, ed. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 3/579-581.

²²⁸ Huriye Martı, *Birgivî Mehmed Efendi Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 1.

²²⁹ Şeker, *Osmanlı İslam Tasavvuru*, 272.

²³⁰ Yüksel, “Birgivî”, 191-194.

Kaleme almış olduğu eserlerinde ilk göze çarpan durum onun Ehl-i Sünnet akaidine bağlılığıdır. İlmi faaliyetlerinin zirvesine çıktığı döneme denk gelen II. Selim Döneminde cereyan eden bozulmaların asıl nedeninin dinî eksiklikler olduğunu ifade etmektedir. Ehl-i Sünnet inancında bulunmayan sonradan ortaya çıkarılan bid‘atların olduğunu dile getirerek itikadî tavrını ortaya koymuştur. Dinî eksikliklerin ve dine sonradan katılan bid‘atların ortadan kaldırılabilmek için en uygun yolunun ise verilecek sağlam bir eğitim ile olacağını vurgulamaktadır. Devlet adamlarının devlete karşı savaş açanlarla kılıklı mücadelesi ne kadar önemli ve meşru ise devlet içerisinde bulunan âlimlerinde kalemle ve eğitimle bu mücadeleyi desteklemelerinin önemini en güzel ifade eden âlimlerin başında Birgivî gelmektedir. Onun için bid‘at küfrün kısımlarındandır. Küfürden kurtulmakta, İslâm’ın özüne dönmekle ve sağlam bir itikadî eğitim verilerek olacağına inanır. Bozulmamış, hak olan itikad ise Ehl-i Sünnet topluluğu tarafından benimsenen itikatlardır.²³¹

Birgivî kendisini Sünniliğin Hanefî-Mâtürîdî²³² kanadında konumlandırmaktadır. Bu hususa eserlerinde de yer vermektedir. Aslında Birgivî dönemi için tipik bir örnektir. Çünkü Türkler İslâmiyet’i kabul ettiği andan itibaren kendilerini İslâm’ın askeri olarak görmüş ve bu uğurda hayatı pahasına her alanda mücadeleler vermiştir. Türkler bazen asker olup kılıç kuşanmış devlet ebed müddet uğruna cihad etmiş, bazen kılıçtan daha etkin bir güce sahip olduğu kabul edilen kalemleriyle bu mücadeleyi vermiştir. Bu miras Selçuklulara onlardan da Osmanlı Devleti’ne tevarüs etmiştir. Birgivî seferberlik halinde cihad etmenin farz-ı ayn olduğunu ifade eder. Farz-ı ayn olmasa bile farz-ı kifaye’dir der.²³³ İşte bu düşünce onu takip eden sonraki nesillere sirayet etmiştir.

Osmanlı Devleti tarihi boyunca i’lâ-yi kelimetullah uğruna önemli bir rol üstlenmiştir. Müslümanlar içinde bu uğurda verilen mücadelenin komutanlık rolünü kuşanmış ve yıllarca bu görevi layıkıyla yerine getirmiştir. Özellikle halifelik makamının Osmanlı padişahlarına geçmesiyle birlikte İslâm’ın Sünni kesiminin öncü temsilcisi konumuna yükselmiştir. Başta Şîîlerin ve haçlıların saldırılarına karşı sert bir mücadele verilmiştir. Bu mücadele hem sefere çıkan orduyla hem de âlimler ile itikadî safhada verilmiştir. Bu savaşın bir döneminde de Birgivî ve onun sıkı takipçileri Kadızâdeler tarafından verilmiştir. Ortaya çıkardıkları yaklaşık yirmi bir bid‘ata karşı vaazlarıyla mücadele vermişlerdir.²³⁴

²³¹ Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 24-25.

²³² Tarihçi Halil İncalcık her ne kadar Birgivî’yi Hanbelî Mezhebi mensubu olarak tanımlamış olsa da hem Birgivî’nin kendisi hem de diğer birçok araştırmacı onun Hanefî- Mâtürîdî olduğu noktasında ittifak halindedir. Halil İncalcık’ın görüşleri için “Osmanlı Tarihinde İslâmiyyet ve Devlet” s. 5 bk.

²³³ İmam Birgivî, *Tarikat-ı Muhammediyye*, çev. Muhammed Taha (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2013), 292.

²³⁴ Halil İncalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 4-5.

Birgivî mücadelesini sadece bid‘atlara karşı vermemiş aynı zamanda yaşadığı devirde ortaya çıkan bozulmalara ve yanlışlara karşı da vermiştir. Kaleme aldığı bir eserinde yaşadığı dönemin sıkıntılarını şu ifadelerle dile getirmiştir:

Günümüzde lüzumsuz şeyler fazilet olmuş fazilet ise lüzumsuz kabul edilir hale gelmiştir. İlim baş aşağı devrilmiş, cehalet ise dimdik ayağı kalkmış. Zekilerin eserleri silinmiş izleri yok olmuş, budalaların ise mertebeleri yücelmiş diyarları yeşerip canlanmıştır. Fazilet güneşi guruba yaklaşmış hatta batmış, cehalet yıldızları ise gurutpan uzaklaşmış hatta pırıltıyla yükselmiş. Allah bizi bu zamanın şerlilerinden korusun.²³⁵

3.4.6. Ebussuûd Efendi (öl. 982/1574)

Osmanlı Devlet’inin en meşhur şeyhülislâmlarından birisi olan Ebussuûd Efendi (öl. 982/1574) yaşadığı devrin Ehli Sünnet anlayışını görebileceğimiz en önemli temsilcilerindendir. Bu temsiliyet sadece kendi hayatında yaşanan bir durum olmamıştır. Özellikle Kanûnî devrinde verdiği fetvalarla dinî hayatın yanında siyasî ve sosyal hayata da Ehl-i Sünnet anlayışının yerleşmesinde rol almış bir simadır.

Onun ünvanlarından birisi olan “*Ebû Hanîfe-i Sâni*” Ehl-i Sünnet çizgisindeki yerinin en bariz göstergesidir. Dönemin geleneklerinden birisi haline gelen babadan ders alma işi Ebussuûd Efendi içinde yaşanan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk eğitimini babasından alan Ebussuûd Efendi sonrasında devrin ileri gelen âlimlerinden dersler almıştır. Bunların en önemlisi hiç şüphesiz Kemalpaşazâde’dir. “*Muallim-i evvel*” olarak nam salan Kemalpaşazâde’den ders almak Ebussuûd’a “*Muallim-i sâni*” ünvanını da kazandırmıştır. Eğitim hayatını tamamladıktan sonra dönemin bazı medreselerinde müderrislik yapmıştır. Kanûnî döneminde ilk önce Rumeli kazaskerliğine sonrada şeyhülislâmlık görevine getirilmiştir. İlimdeki yetkinliği din ve devlet işlerindeki etkinliği onun bu makama haklı olarak geldiğinin kanıtıdır. Öyle ki Osmanlıda Ebussuûd’tan sonra şeyhülislâm olacak kişilerin Rumeli kazaskerliği görevinde bulunmuş olmaları şart koşulmuştur.²³⁶

Ebussuûd Efendi gerek yargılamalarında gerek verdiği fetvalarda Hanefî mezhebinin görüşlerinin uygulanmasında çok hassas davranmıştır.²³⁷ Hatta kendisine ulaşan Şâfiî Mezhebi mensupları kendi mezheplerinin kurallarına göre yargılanmak ve fetva almak isteyince bunu kesin bir dille yasaklamıştır. Bunun sebebinin de devlet hukukunda birliği sağlamak amacıyla yaptığını ifade etmiştir.²³⁸ Belirttiğimiz bu durum Ebussuûd Efendi’nin Ehl-i Sünnet

²³⁵ Martı, *Birgivî Mehmed Efendi Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği*, 26.

²³⁶ Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 365-371.

²³⁷ Colin Imber, *Şeriat ile Kanun Arasında Ebussuûd Efendi*, çev. Murteza Bedir (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2022), 154,336-338.

²³⁸ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri-4* (İstanbul: Osav, 1992), 50.

topluluğundaki tavır ve duruşu hakkında bizlere ışık tutmaktadır. Elbette ki Şâfiî mezhebi de Ehl-i sünnet topluluğu içerisinde ama biz Ebussuûd Efendi'nin Hanefî anlayışta bir Ehl-i sünnet olduğu kanaatine ulaşmaktayız. Hayatının altmış yılını devlet içerisinde farklı ve önemli görevlerde geçirmiş bir şahıstır. Üstlendiği rollerde düşünce yapısını oluşturan Ehl-i Sünnet düsturu hem kendisine yön vermiş hem de Ebussuûd Efendi'nin yönlendirdiklerine yön vermiştir.

Yaşadığı zaman dilimi Osmanlı'nın Yükseliş Dönemine denk gelmektedir. Ebussuûd denilince akla ilk olarak fetvaları dolayısıyla da fikhî yönü gelse de gerek fetvalarında gerekse yazdığı diğer eserlerinde de inançla ilgili yaklaşımları onun mezhepsel duruşunu ortaya çıkarmaktadır.²³⁹

Görevi süresince fetvalarıyla etkin rol oynayan ve devlet bürokrasisine verdiği fetvalarla yön veren Ebussuûd Efendi “*Gaza-i ekber ve Şehadet-i azime*”²⁴⁰ olarak da bilinen Osmanlı-Safevî savaşları için de fetvalar vermiştir. Verdiği fetvalar incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin Ehl-i Sünnet anlayışının en önemli muhafızı ve yönlendiricisi olduğu görülecektir.²⁴¹

Ebussuûd Efendi Osmanlı Devleti'nde yaşamış mümtaz bir şahsiyettir. Ehl-i Sünnet inancına olan bağlılığı üstlendiği her görevinde takip ettiği çizgisi olmuştur. Üst düzey görevlerde bulunmuş olması gerek bürokrasiyi gerek entellektüel camiayı gerekse avamı da etkilemiştir ve bu doğrultuda yönlendirmiştir. Osmanlı Devleti'ne Selçuklu'dan tevarüs eden gelenekler geliştirilerek devam etmiştir. Bu geleneklerin yaşatılması ve geliştirilmesinde de Ebussuûd Efendi üzerine düşen görevi üstün bir özveriyle yerine getirmiştir.

3.4.7. Kadızâdeliler (öl. 1045/1635)

Kadızâdeliler 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın tamamında Osmanlı Devleti'nde birçok alana görüşleri ve yapılarıyla etki etmiştir. Hareketi oluşturan kesimin dini anlamda nitelikli sayılacak ulema sınıfından doğduğu söylenebilir. Hareketin öncüsü IV. Murad zamanında vâiz olarak görev yapan Kadızâde Mehmet Efendi'dir (öl.1045/1635). Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kadızâde Mehmet Efendi için “*o yüzyılın başında çıkan şeyhlerin seçkini idi ki bunda olan fesehât, belagât, zekâ, asillik, fikir, sezgi ve dil açıklığı çağında kimseye nasip olmamıştır.*”²⁴² ifadelerini kullanmaktadır. Bu hareket, Osmanlı'da Birgivî tarafından açılan

²³⁹ Konuyla alakalı örnekler bk. Özden Kanter, “Ebussuûd Efendi'nin Kelâmî Görüşleri”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 191-218.

²⁴⁰ M. Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Devri Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2018), 109.

²⁴¹ Pehlül Düzenli, “Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında Osmanlı Sünniliği”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 277-286.

²⁴² Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı (ed.), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul* (İstanbul: YKY, 2003), 350.

yolun takipçileri tarafından meydana getirilmiştir.²⁴³ Daha önce Birgivî'nin bid'atlara karşı takınmış olduğu tavrından ve mücadelesinden söz etmiştik. Bu hareketin mensupları, kendileri tarafından bid'at olarak değerlendirilen meselere karşı en az Birgivî kadar kararlı bir mücadele içerisinde olmuşlardır. Bid'atlara karşı kürsülerden şiddetli bir savaş vermişlerdir. Kendilerini dinleyen halk üzerinde etki bırakmış ve görüşlerine destekçi bulmuşlardır.²⁴⁴

Kadıızâdeliler saf ve duru bir İslâm anlayışını benimsemiş ve halk arasında kendi anlayışlarına göre Kur'an ve sünnete aykırı ne varsa bunları temizlemeyi kendilerine kutsal bir görev saymışlardır.²⁴⁵ Takipçisi oldukları Birgivî'nin en önemli eseri olan *Risâle-i Birgivî* (Vasiyetnâme) bu hareket içerisinde çokça okunmuş ve okutulmuştur. Ve hareketin görüşlerinin ve ideolojilerinin oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Esere hareketin mensuplarından olan Kadızâde Ahmed b. Muhammed Emîn (öl. 1197/1783) tarafından *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye* adıyla bir şerh yazılmıştır.²⁴⁶ Kadızâdelilerin kendilerini konumlandığı yer her zaman Ebû Hanîfe, Gazzâlî ve Râzî'nin takip edildiği çizgidir. Daha genel bir ifadeyle Ehl-i Sünnet bir bağlamdadır. Amelde Hanefî mezhebine mensup olan Kadızâdeliler itikadî çerçevede Ehl-i Sünnet oluşumunun kollarıyla sarılıdır. Bu kolların birisi Hanefî-Mâtürîdî²⁴⁷ diğeri ise Şâfiî-Eş'arî'dir.²⁴⁸

Sert tavırları, yılmaz mücadeleleri ve İstanbul'da bulunmaları bazı karışıklıklar içerisinde yer almaları onların isminin duyulmasında da etkili olmuştur. Tasavvufa karşı duruşları, onların tasavvuf erbaplarıyla aralarında sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Sivâsîler ile aralarında sert tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Siyasî gücün desteğini de arkalarına alan hareket halkı çok ciddi şekilde ayaklandırma noktasına dahi ulaşmıştır. Siyasî ve sosyal bir buhranın yaşandığı devlette bozulmanın önlenmesi, toplumsal düzenin yeniden inşasının gerçekleşmesi ve siyasî otoritenin yeniden sağlanması dinî bir destekle gerçekleşebilirdi. Bu durumun farkında olan IV. Murâd (öl.1049/1640) ıslahatın ve düzenin tesisi için dinî ayağı Kadızâde hareketinin çekmesine müsaade etmiş ve destek olmuştur.²⁴⁹

²⁴³ Ali Durmuş, *Kadizadeliler Hareketi* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021), 365-371.

²⁴⁴ Sebiha Çomruk, "Osmanlı Devleti'nde Kadızâdeliler Hareketi" (Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi, 2019), 742.

²⁴⁵ İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, 119.

²⁴⁶ Arslan, "Vasiyetnâme".

²⁴⁷ Kadızâdeliler zaman zaman Selefilikle itham edilmeleri ve İbn Teyyimeci yaklaşım benimsedikleri ifade edilmiş olsa bile yapılan araştırmalarda Ehl-i sünnet genelinde Hanefî-Mâtürîdî çizgide oldukları ortaya konulmuştur. Durmuş, *Kadizadeliler Hareketi*, 438-477.

²⁴⁸ Şemşeddin Ahmed b. Mehmed Emin Kadızâde, *Feraidü'l-Fevaid fî Beyani'l-Akaid* (Sivas: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 523482), 5-12.

²⁴⁹ Şeker, *Osmanlı İslam Tasavvuru*, 293.

Devlet içerisinde meydana gelen siyasî ve sosyal alanlardaki buhranın asıl nedeninin dinde meydana gelen bozulmaların olduğunu vurgulayan bu hareket, dindeki bozulmaların asıl nedenini de bid‘atlara bağlamıştır. Dinin aslında olmayıp yani Kur’an ve sünnete ters buldukları şeylere karşı amansız bir mücadele vermişlerdir. Verdikleri bu mücadelenin şiddetiyle bazı kesimler tarafından tıpkı takipçileri olduğu Birgivî gibi taassupla suçlanmışlardır. Birgivî ve Kadızâdeliler kendilerini her ne kadar Ehl-i Sünnet’in Haneffî-Mâtürîdî yönünü temsil ettiklerini belirtmiş olsalar bile bazıları tarafından Ehl-i Sünnet’in nakilcilerine daha yakın konumlandırılmışlardır.²⁵⁰

Hareketin önemli isimlerinden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz; Mehmed Efendi, Mehmed Üstüvânî (öl. 1072/1661), Ahmed b. Muhammed Emîn, Vanî Mehmed Efendi (öl. 1096/1685). Kadızâdeliler bid‘at olarak kabul ettikleri olgulara karşı verdikleri mücadeleyi sadece camilerdeki vaazlarıyla sürdürmemiş bazen şiddete de başvurmuşlardır. Bu katı tutumları da onların sonunu hazırlamıştır. Osmanlı tarihinde *Çınar Olayı*²⁵¹ olarak bilinen hadise sonucu bürokraside meydana gelen değişimlerin neticesinde siyasî gücünü kaybeden hareketin önemli isimleri sürgün edilmiştir. İnalçık Kadızâdeliler ile sûfiler arasındaki tartışmanın Osmanlı-Türk tarih sahnesinden asla silinmediğini de ifade etmektedir.²⁵²

3.4.8. İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725)

Rumeli toprakları içinde bulunan Bulgaristan’ın Aydos şehrinde doğmuştur.²⁵³ Fakat uzun süre Bursa vilayetinde yaşadığı için Bursevî nispetiyle anılır olmuştur. İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Sünnet anlayışının yayılmasına katkı sağlayan ve tasavvufun halk ile bütünleşmesine yardımcı olan şair, yazar ve müfessirdir.²⁵⁴

Bursevî tasavvufî düşüncesini meydana getirirken bunu Sünnî düşünce mekanizmasının süzgecinden geçirerek hayata aksettirmiştir. Osmanlı Devleti’nde manevi hayatın ve ahlakî gelişmenin önemli mimarlarından birisi olmuştur. Bu görevi sadece halk tabanında yapmamış askeri alanda da yerine getirmiştir. I ve II. Avusturya seferlerine katılarak askerlere manevi anlamda moralleri artıracak katkılarda sağlamıştır.²⁵⁵

Bursevî’nin yaşadığı zaman dilimi Osmanlı’nın Duraklama Dönemine denk gelmektedir. Bursevî duraklamaya sebep olan bozulmaların asıl nedenini manevi anlamdaki

²⁵⁰ İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, 5.

²⁵¹ M. Münir Aktepe, “Çınar Vak‘ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

²⁵² İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, 127.

²⁵³ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 108-110.

²⁵⁴ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 152.

²⁵⁵ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, 108-110.

çöküntüler olarak göstermektedir. Bu nedenle eserlerinde tasavvuf eksenli ve Ehl-i Sünnet düsturuna uygun manevi bir onarım ve yenilenme mücadelesi amaçlamıştır.²⁵⁶

Bursevî'nin eserlerinde Ehl-i Sünnet yansımaları onun Osmanlı içerisinde mühim bir Sünni sima olduğunun göstergesidir. Yazmış olduğu eserlerinde kabir azabı, şefa'at, büyük günah işleyenlerin durumu gibi mezhepler tarihinin önemli ihtilafları üzerine takındığı tavır tezimizi kanıtlar nitelikte örnekler barındırmaktadır.²⁵⁷

Yukarıda haklarında kısaca bilgiler verdiğimiz isimler Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet anlayışının koruyucu ve yaşatıcı simaları olmuştur. Hem kendi hayatlarına yön veren ilkeler olmuş hem de etkiledikleri insanların hayatlarına Ehl-i Sünnet şiarıyla yön vermişlerdir. Osmanlı'nın Ehl-i Sünnetin yılmaz savunucusu olması devlet içerisinde bürokrasi ve halk arasında Ehl-i Sünnet anlayışının hâkim kılınmasına katkı sunan âlimler tarafından olmuştur. Osmanlı bütün bunları bürokrasi-medrese-tasavvuf alanlarının birbirleriyle uyumlu şekilde hareket etmesi imkânı miktarınca başarmıştır. Ehl-i Sünnet tasavvuru Osmanlı için günübürlük bir heves değil tüm yaşam alanlarına sirayet etmiş bir yaşam biçimi haline gelmiştir.

Ehl-i Sünnet anlayışının en çetin savaşları hiç şüphesiz Şîî gelenek ve onun siyasî temsilcilerine karşı olmuştur. Bu gruplara karşı verilecek mücadelenin ilk ayağını dönemin şeyhülislâmların verdiği fetvalar oluşturmuştur. İslâm dinine en büyük zararın kendini İslâm olarak değerlendirip, sapkın düşünce ve ideolojilerde bulunanlar tarafından verildiği Osmanlı tarafından kavranmış bir durumdu. Verilen mücadelenin siyasî ve iktisadî kazanımlarının dışında en önemli amacı İslâm'ın Ehl-i Sünnet anlayışıyla temsilciliğinin üstlenilmesiydi. Yani hak ile bid'atın mücadelesiydi. Dolayısıyla verilen mücadelenin sadece siyasî olduğunu düşünmek ortaya konan emeğin ve çabanın eksik anlaşılmasına sebep olur. Mücadelenin dinî bir boyutu da bulunmaktaydı. İşte bu cephenin en önemli komutanları dönemin Ehl-i Sünnet anlayışına sahip din âlimleridir.

3.5. İLMİHALLERDEKİ EHL-İ SÜNNET TASAVVURU

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Ehl-i Sünnet tasavvurunu ortaya çıkarabilmemiz önem arz etmektedir. Çalışmamızda öncelikle ilmihal kitaplarında Ehl-i Sünnet ve Ehl-i bid'at kavramlarının nasıl yansıtıldığını ortaya çıkarmaya çalıştık.

²⁵⁶ Özlem Güngör, "İsmâil Hakkı Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)* 5/2 (28 Aralık 2020), 206.

²⁵⁷ Detaylı bilgi için bk. Sıla İskeçeli, "İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Ebedilik ve Şefa'at", *Sufiyye* 14 (30 Haziran 2023), 257-278.

3.5.1. İlmihallerdeki Ehl-i Sünnet Tanımı

İlmihal kitaplarında Ehl-i Sünnet hakkında bilgilendirmeler yapılmaktadır. Doğru olanın bu mezhebe inanmak olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu mezhep dışında bulunan mezheplerin ise sapkınlık içerisinde bulundukları belirtilmektedir.²⁵⁸ Çünkü Ehl-i Sünnet itikadı, Hz. Peygamber ve ashabının da itikadıdır. Hz. Peygamber ve ashabın itikadına muhalif olmak ise sapkınlık olarak açıklanmaktadır.

Ehl-i Sünnet oluşumunun meydana gelişi ve bu isimle anılmasının nedenleri hakkında ilmihallerde bilgiler verilmektedir. Müslümanların, Hz. Muhammed (s.a.v.) hayatta iken bir problemle karşılaştıklarında hemen kendisine başvurup problemlerini çözüme kavuşturduğu ifade edilmektedir. Fakat hem peygamberin vefat etmesinden hem de İslâm coğrafyasının genişlemesinden dolayı Müslümanlar arasında fitnelerin ortaya çıkmaya başladığına dikkat çekilmektedir. Bazı kaynaklarda iftirak hadisi bağlamında Ehl-i Sünnet topluluğunun doğuşu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ehl-i Sünnet şu şekilde tanımlanmaktadır; “Peygamber ve ashabı ne üzere itikad etmişlerse bu toplulukta o itikad üzere olmuşlardır. Bundan dolayı da Ehl-i Sünnet ismini almışlardır. Peygambere ve ashabına aykırı davranmayıp azaptan kurtuldukları içinde fırka-i nâciye ismini almışlardır.”²⁵⁹

Makâlât’ta Ehl-i Sünnet topluluğunun kimler olduğu ve bu topluluğa mensup insanların alametlerinin neler olduğu noktasında Hz. Muhammed’e (s.a.v.) bir sorunun yöneltildiği ifade edilmektedir. Peygamberinde Ehl-i Sünnet mezhebinden olan kişinin özelliklerini on başlıkta sıraladığı görülmektedir:

Cemaat ile namazı inkâr etmeyip, namazlarını cemaatle kılmaya özen göstermek. Sahabe hakkında kötü konuşmamak ve onlara hak ettikleri saygıyı göstermek. Din babında kimseyle tartışmaya girmemek. İmanında istisna etmeyip yani “İnşallah müminim” demeyip, “hakkın müminem/müslimem” demektir. İslâm padişahına fâsık olsa bile kılıç çekmeyip hayır dua ile yâd etmektir. Mesh üzerine mesh edip bunu sünnet bilmek, çıplak ayak üzerine mesh etmemek. Ehl-i kiblede hiç kimseyi ne kadar çok günah işlemiş olsa da kâfir olduğunu itham etmemek. Fâsık olanın ardında namaz kılınmaz dememek. Hayrı ve şerri Allah’tan bilmek. Kur’an Mahlûktur dememektir.”²⁶⁰ Buna benzer bir sıralamaya daha sonraki dönemde yazılan *Mızraklı*’da da görmek mümkündür.²⁶¹

²⁵⁸ Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 28; İmam Birgivî, *Birgivî Vasiyetnamesi Kadızade Şerhi*, çev. Ahmed Kadızade (Bedir Yayınları, 2009), 74; Kefevî, *Tuhfetü’ş-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 15; *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 3; Cecelî İbrahim Efendi, *Manzum İlmihal* (İskilip Matbu, 679188), 16; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 21; Ahmed Ziyaeddin, *Vesîletü’n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 8; Süleyman Sırrı, *Miftahü’l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 10; Mustafa Bey, *Telhîsü’l-Mulehhas* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Gönenli Mehmed Efendi, 650815), 7; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhîsü’l-keîlâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 3; Mahmûd Mes’ûd, Mehmed Şevket, *Muhtasar ilm-i hâl* (Hacı Mahmud Efendi, 253282), 12; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 29.

²⁵⁹ Kadızâde, *Feraidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 6.

²⁶⁰ Atar, *Makâlât*, 69-70.

²⁶¹ Sıralamanın içeriği için bk. *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 54.

Bunun haricinde ilmiyelerde Ehl-i Sünnet topluluğunu oluşturan mezhepler hakkında bilgiler de verilmektedir. Ehl-i Sünnet mezhebinin itikatta iki temsilcisinin olduğu açıklanmaktadır. Bunlardan birin İmam Mâtürîdî diğerrinin ise Eş‘arî olduğu vurgulanmaktadır. Amelî mezheplerden Hanefî, Şafîî, Maliki ve Hanbelî mezheplerinin ekserisinin Ehl-i Sünnet olduğu belirtilmektedir.²⁶²

3.5.2. İlmihallerdeki Ehl-i Bid‘at Tanımı

İlmihal kitaplarında Ehl-i bid‘at hakkında detaylı izahat verilmemekle birlikte bu topluluğun Ehl-i Sünnet inancına muhalif tavır içinde olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu yüzden de batıl, sapkın ve küfre düştükleri vurgulanmaktadır. Bid‘at ehline yönelik eleştirilerin temelinde Ehl-i Sünnet kavramına yüklenen anlam vardır. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi Ehl-i Sünnet Hz. Peygamber ve sahabenin yolunu takip edenler olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet’in benimsediği görüşler Hz. Peygamberin ve ashabının görüşleridir. Bid‘at grupların Ehl-i Sünnet’e ihtilaf etmeleri aynı zamanda Hz. Peygamber ve ashabına da ihtilaf etmeleri anlamına gelmektedir. Bu tavırlarından dolayı da küfürle suçlanmışlardır.

İlmihal kitaplarında, itikadî meseleler hakkında bilgiler verilirken öncelikle Ehl-i Sünnet inancına göre açıklanmaktadır. Açıklanan görüşlere karşı çıkan veya tam tersini ifade eden toplulukların ise bid‘at ehli oldukları vurgulanarak batıl ve sapkınlık içinde oldukları belirtilmiştir.

Ehl-i bid‘atın bu isimle anılmasına sebep olan, Allah’ın dünyada bilinmeyeceği konusundaki yaklaşımından dolayı Mu‘tezile eleştirilmektedir. İman-amel, hayır ve şerrin yaratılışı, insanın fiillerinin yaratılması, halku’l- Kur’an, kabir azabı, şefaat, mir‘aç hadisesinin inkarı vb. itikadî konulardaki tavırlarından dolayı bazı topluluklar bid‘at ehli olarak isimlendirilmişlerdir. Bu topluluklar arasında Mu‘tezile, Hâricîler, Râfizîler, Cebriyye, Kaderiyye, Müşebbihe bulunmaktadır.²⁶³

²⁶² Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 13; *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 67-68, 76; Kadızâde, *Feridü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 7; Cecelî İbrahim Efendi, *Manzum İlmihal* (İskilip Matbu, 679188), 16; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tefik, *el-İtkân fî Tahkiki’l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 13-14; Ahmed Ziyaeddin, *Vesiletü’n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 8; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü’l-kelâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 3; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 30-32.

²⁶³ Üstünova, *Mukaddime*, 150-151,156-158,164-165; Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 23,26,39,42,47,51-53,70-71,129,134,163; Atar, *Makâlât*, 60; İbn Abidinazâde, *El-Hediyyetü’l Alaiyye Kaynak İslam İlmihali (Ciltli) Hanefiler İçin*, çev. Mehmet Selim Bilge (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012), 330,345,469; Ahmed Ziyaeddin, *Vesiletü’n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 12,21,116; Kadızâde, *Feridü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 7; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü’l-kelâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 3; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslam İslami Hakikatlere Dayanan Yeni Akaid İlmi* (İstanbul: Büyüyenay, 2021), 71.

3.6. İLMİHAL KİTAPLARINDA EHL-İ SÜNNET TASAVVURUNU YANSITAN GÖRÜŞLER

İncelemiş olduğumuz ilmi hallerin Ehl-i Sünnet tasavvurunu aşağıda başlıklar halinde irdledik. Ehl-i Sünnet yaklaşımlarının ilmi hal kitaplarını nasıl şekillendirdiğini yaptığımız çalışmalarla ortaya çıkardık. Konuları sırasıyla değerlendirerek Osmanlı ilmi hal geleneğinde Ehl-i Sünnet tasavvurunun boyutunu gösterdik.

3.6.1. İman ve İslâm

İman ve İslâm kavramları ilmi hal kitaplarında ilk açıklanan konular arasındadır. İman kavramı, “güven içinde bulunmak, gönül huzuru ve korkunun bertaraf edilmesi” anlamlarına gelen *إيمان* (e-m-n) kökünden türetilmiş if’al babında mastardır. İstilahî manası ise bazen “Hz. Muhammed’e (s.a.v.) gönderilmiş olan şeriat”²⁶⁴ bazen de “övgü bağlamında insanın, doğruluğunu tasdik ettiği haliyle Hakka boyun eğişi”²⁶⁵ anlamında kullanılmaktadır.

İslâm ise “bağlanmak, boyun eğmek, teslim olmak” anlamlarında kullanılmaktadır. Yani Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Allah’tan getirip, haber verdiği şeylere bağlanmak, kabul edip teslim olmak anlamına gelmektedir.²⁶⁶ İman ve İslâm kavramları arasında Ehl-i Sünnet anlayışında herhangi bir fark söz konusu değildir. İmam Mâtürîdî İslâm ve iman kavramlarının lügat manalarının birbirlerinden farklı olabileceğini fakat dini anlamda kullanıldıklarında aynı manaya işaret ettiklerini vurgulamaktadır.²⁶⁷ İncelediğimiz ilmi hal kitaplarında da İman ve İslâm kavramlarının birbirinin aynısı olduğu kabul edilmektedir. Yani her Müslüman mümindir, her mümin ise Müslümandır.²⁶⁸ İslâm ve iman arasındaki ilişki *Makâlât*’ta çok güzel bir şekilde ifade edilmektedir. İman kişinin iç dünyasının yansıması, İslâm ise kişinin dış dünyasının yansıması olduğu vurgulanmaktadır. İslâmın olabilmesi için imanın olması elzemdir.²⁶⁹ Bu konuda benzer bir örneğe de *Risale-i Birgivi*’de denk geldik. İman ve İslâm’ın bir olduğu ifade edilmektedir. İkisinde aslında kalp ile inanmak olduğu vurgulanmaktadır. Bu eserde yer alan ifadelerin benzerlerine diğer eserlerde de rastlamak mümkündür.²⁷⁰

²⁶⁴ Yusuf 12/106, el-Mâide 5/69.

²⁶⁵ İsfahanî, *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, 99-100.

²⁶⁶ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî, *Tarifat*, ed. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 21.

²⁶⁷ Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*, 747.

²⁶⁸ Kadızâde, *Feraiidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 18.

²⁶⁹ Atar, *Makâlât*, 71.

²⁷⁰ Birgivi, *Risâle-i Birgivi* (Nadir Eserler, 297.411), 22; Kefevî, *Tuhfetü’s-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 12; Mızraklı (Hacı Reşit Bey, 261296), 70; Ceceli İbrahim Efendi, *Manzum İlmihal* (İskilip Matbu, 679188), 15; Kadızâde, *Feraiidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 8,18-19; Bursevî, *Haliliyye* (Sivas Basma, 452189), 5; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 2; Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tefvik, *el-İtkân fî Tahkiki’l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 13-14; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü’l-kelâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 15.

İlmihallerde iman konusunun önemli bir meselesi de imanın artıp veya eksilmeyeceği noktasındaki yaklaşımıdır. Buna göre iman artıp eksilmez. Fakat kuvvetli ve zayıf olarak sıfatlanabileceğini dile getirilmiştir. Kişi imanının gereği olan amelleri yerine getirdiği takdirde imanı kuvvetli olur, amelleri yerine getirmezse ve önemsemezse imanı zayıf olarak vasıflanabilir. Tartışmanın temelinde imanın artıp eksileceği iddiasının Mu‘tezile topluluğuna ait olduğu da dile getirilmektedir. Aynı eserde imanın mahiyeti üzerine de açıklamalar mevcuttur. Kişinin inanılması gereken şeylere kalbiyle itikad etmesi halinde imanının geçerli olacağı bildirilmiştir. Dili ile bunu söylemesine gerek yoktur. Ancak birey diliyle Müslüman olduğunu ifade etmediği için, diğer insanlar tarafından Müslüman olarak isimlendirilememektedir. İmam Mâtürîdî de İmam Eş‘arî de bu görüşü benimsemektedir. Kalbiyle kesin olarak iman etmiş bir insanın bunu diliyle ifade etmesi gerekmektedir.²⁷¹

İman konusunda mezheplerin ayrılığa düştüğü bir noktada mukallidin imanının kabul olup olmamasıdır. Ehl-i Sünnet bu noktada mukallidin imanının geçerli olacağını fakat araştırıp sorgulamadığı için günahkâr olacağını dile getirmektedir.²⁷² Ancak Ehl-i bid‘at fırkalar arasında gösterilen Mu‘tezile’ye göre “*Mukallidin imanı sahih değildir*” her meseleye tafsili olarak iman etmesi gerekmektedir.²⁷³

Aksarâyî kitabında iman bahsini işlerken mukallidin imanının kabul olduğu ancak istidlâli terk ettiği için asi olduğunu dile getirerek Mâtürîdî’ye ait olan bu görüşe eserinde yer vermektedir.²⁷⁴ Devamında imanın ahkâmı açıklanırken bir kişinin Allah’ı şanına layık olmayan bir şekilde tanımlayıp inanmasının, imanının sağlam olmamasına neden olacağı ifade edilmektedir. Bir kişinin imanının tam olup amellerinin kabul olabilmesi için sağlam bir itikada sahip olması gerektiği bildirilmektedir. Bu konunun önemime dikkat çekmek için verdiği örnekte son derece dikkat çekmektedir. “*Bir kasap eğer dinin ahkâmı ve erkânı hakkında sağlam bir bilgiye sahip olmazsa o kasabın kestiği hayvanın etinin haram olduğu ve yenilemeyeceği ifade edilmektedir.*”²⁷⁵ Buna benzer bir örneğe de *Tuhfetü’ş-Şâhân*’da

²⁷¹ Üstünova, *Mukaddime*, 154-155; Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 41; Kadızâde, *Ferâidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 20; Bursevî, *Haliliyye* (Sivas Basma, 452189), 9; İbn Abidinîzâde, *El-Hediyetü’l-Alaiyye*, 2012, 461; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki’l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 17,29.

²⁷² Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*, 62-65; el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 235; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 181.

²⁷³ Kadızâde, *Ferâidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 12; el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 235.

²⁷⁴ Mehmet Rahmi, *Büyük İslam İlmihali / İmadül İslam* (İstanbul: Sağlam Yayınları, 1990), 20; Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 22; Birgivî, *Kadızade Şerhi*, 35; Kefevî, *Tuhfetü’ş-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 13; Mızraklı (Hacı Reşit Bey, 261296), 70; Kadızâde, *Ferâidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 11-12; Bursevî, *Haliliyye* (Sivas Basma, 452189), 14; Mahmûd Mes’ûd, Mehmed Şevket, *Muhtasar ilm-i hâl* (Hacı Mahmud Efendi, 253282), 13; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki’l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 15,20; Süleyman Sırrı, *Miftahü’l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 32; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü’l-keîlâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 25-26.

²⁷⁵ Rahmi, *İmadül İslam*, 23.

rastlıyoruz. Bir kadına iman hakkında soru sorulduğunda bunu cevaplayamazsa erinden nikâhının düşeceği ifade edilmektedir.²⁷⁶

3.6.1.1. İman-amel meselesi

İman ve İslâm konusunda mezhepler arasında ayrılığa sebep olan tartışmalı konulardan biri de amellerin imandan bir cüz olup olmadığıdır. Hicri birinci asrın, ikinci yarısından itibaren Hâricîler tarafından amelin imanın bir parçası kabul edilmesiyle tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalara karşı Mürcie ameli imandan bir cüz olarak kabul etmeyerek karşı çıkmaktadır. Mu‘tezile ise ameli imandan bir cüz kabul etmekle birlikte Hâricîler kadar insafsız bir tutum benimsememektedir.²⁷⁷ Ehl-i Sünnet inancının genelinde ise ameller imandan bir cüz değildir.²⁷⁸ Elbette kabul edilen bu görüş amellerin küçümsenip yok sayılması anlamına gelmemektedir. Amellerin iman ile sağlam bir bağının olduğunu da kabul etmektedirler. Kur’an-ı Kerim’de birçok ayeti kerimede iman ve amel kavramları beraber kullanılmaktadır. Fakat ayetlere dikkat edildiğinde amellerin imana atfedildikleri görülecektir.²⁷⁹ Eğer ameller imandan bir cüz olmuş olsaydılar ayetlerde iki ayrı kavram olarak karşımıza çıkmaz tek bir kavram olarak çıkmış olurlardı. Nitekim *Mızraklı*’da amelin imandan cüz olmadığı ifade edilmektedir. Şayet amel imandan bir cüz olsaydı kadınlar hayız olduklarında namazları bağışlanmazdı. Çünkü iman bağışlanmaz, ya vardır ya yoktur.²⁸⁰ Ehl-i Sünnet’e göre ameller imandan bir cüz değildir. Fakat iki kavram arasında son derece sıkı bir bağın varlığı da kabul edilmektedir.

Ehl-i Sünnet’in kurucuları arasında kabul edilen Ebû Hanîfe’nin meseleye yaklaşımı Sünni düşüncenin serlehtir. *el-Fıkhu’l-ekber*’de amel ve imanın birbirinden ayrı tutulduğunu ve herkesin imanının eşit olduğu ifade edilmektedir. İmanın artma veya eksilme gibi bir durumunun olmayacağını sadece ameli boyutta daha fazla amel eden ve daha az amel eden şeklinde bir sınıflamaya tabi tutulacağını dile getirmektedir. Ebû Hanîfe’nin benimsediği bu görüş Sünni geleneğin temsilcisi olan Osmanlı Devleti’nde okutulan ilmiyal kitaplarına da sirayet etmiştir.²⁸¹

Nitekim ilmiyelerde, bir kişinin iman edip amel etmemesi durumunda cennete girme imkânı varken imansız bir amelle cennete giremeyeceği belirtilmektedir. İmanın kalp işi olduğu için amelsiz bir şekilde kabul edilmesi söz konusuysa imansız bir amelin kabulünün söz

²⁷⁶ Kefevî, *Tuhfetü’ş-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 4.

²⁷⁷ Murat Sülün, *Kur’an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 56-57.

²⁷⁸ Ebu’l Kasım el-Hakim es-Semerkandi, *Kelime Manalı Sevadü’l A’zam Tercümesi*, çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2017), 207.

²⁷⁹ el-Bakara 2/277, Yunus 10/9, Hud 11/23.

²⁸⁰ *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 84.

²⁸¹ Hanîfe, *İmam-ı A’zâmın Beş Eseri*, 53-58.

konusu olmadığı da açıklanmaktadır. Bu açıklamalardan hareketle iman ve amel birbirinden farklı şeyler olarak değerlendirilmektedir. Ancak buradan amelin gereksiz bir şey olduğu sonucuna da ulaşılmaması gerekmektedir. Eserin ilerleyen bölümlerinde bir kişinin imanının artıp eksileceğini ifade etmesi ve buna inanması nedeniyle kâfir olacağı da dile getirilen hususlardandır.²⁸² Bu görüşün benimsenmesinin nedeni Ehl-i Sünnet tarafında iman ve amelin ayrı şeyler olarak değerlendirilmesi gösterilebilir. Benzer yaklaşımları diğer eserlerde de görmekteyiz.²⁸³

Bu bağlamda *Vasiyetname Şerhi*'nde Mu'tezile tarafından benimsenen müminlerin imanları ve yapmış oldukları amelleri Allah'ın müminlere vereceği cennet ve dereceleri için bir karşılıktır düşüncesi eleştirilmektedir.²⁸⁴ Çünkü Ehl-i Sünnet'e göre kabul edilen iman ve yapılan ameller Allah'ın verdiği nimetlerin çok az bir karşılığını dahi ödemeye muktedir değildir. Haddizatında amelleri yaratan da meydana gelmesinde tevfiik veren de Allah'tır.

Yine iman bahsi işlenirken imanının amelden bir cüz olmadığı çok açık bir şekilde ifade edilmektedir. Eleştiri oklarının yöneltildiği Mu'tezile mezhebinin imanı amelin hakikatlerinden bir cüz olarak kabul ettiği dile getirilmiştir. Mu'tezile'ye göre ameli terk eden kişinin büyük günah işleyerek dinden uzaklaşmakta olduğu ancak kalbinde iman olduğu için de kâfir olarak isimlendirilemeyeceğini ortaya atıkları belirtilmiştir. Eleştiriden nasibini alan bir diğer topluluğun ise Hâricîler olduğu göze çarpmaktadır. Hâricîlere göre amel imanının hakikatlerinden asli bir cüzdür. Bu nedenle ister küçük ister büyük günah işlesin kişi dinden çıkıp kâfir olacağı iddiasını güdmektedirler.²⁸⁵ Bu iki düşünce de Ehl-i Sünnet ikadına göre yanlıştır. Ehl-i Sünnete göre bir kişi imanının şartlarına inanıp iman ettikten sonra eksik veya hatalı ameller işlese bile imanı geçerlidir. İşlediği günahlar onun dinden çıkmasına neden olmaz. Ancak bu hataların bireyin imanının kemal derecesine ulaşmasına mani olacağı düşüncesi hâkimdir.²⁸⁶ İlmihallerde müellifler farklı bir kavramlaştırma ile meseleyi anlaşılır kılmayı hedeflemişlerdir.

Örneğin *İmâdü'l-İslam*'da farz kavramının ikiye ayrıldığı ifade edilmektedir. Birincisinin *farz-ı daim* ikincisinin *farz-ı muvakkat* olduğu açıklanmaktadır. Farz-ı daim hiçbir zaman sakıt olmayan farzdır. Kişinin bu farzı terk etmesi, küfre düşmesine sebeptir. Bu farzın ise iman

²⁸² Mızraklı (Hacı Reşit Bey, 261296), 70, 92.

²⁸³ İmamzâde Mehmet Es'ad, *Dürr-i Yekta* (Ragıp Paşa, 4420), 9; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkîki'l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 17,29; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-kelâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 19; Mahmûd Mes'ûd, *İlm-i Hâl-i Kebîr* (Ali Emiri Müteferrik, 393200), 24-32; Halim Sabit Sabiroğlu, *Ameli İlmihal* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 574451), 15.

²⁸⁴ Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 35.

²⁸⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 55; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 139; Mustafa Türkgülü, "Günah Kavramı Ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelamı Tartışmalar", *Diyanet İlmî Dergi* 36/4 (2000), 73; el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 56; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

²⁸⁶ Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 167; el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 197.

olduğu açıklanmıştır. Farz-ı muvakkat ise özür bulunması halinde sakıt olabilen farzlardır. Kişinin bu farz türünü terk etmesi küfre sebebiyet vermemektedir. Bu farzın örnekleri ise namaz, oruç, hac, zekât ibadetleridir.²⁸⁷ Müellif tarafından yapılan değerlendirmede farz-ı muvakkat olarak ifade edilen şey aslında iman–amel meselesinde amel boyutunu oluşturmaktadır. Bu farzları yapmayanların da dinden çıkmadığını ifade etmektedir. Bu değerlendirme de bizlere imanın amelle ayrı şeyler olduğunu göstermektedir.

Ehl-i Sünnete göre helal kabul etmedikçe bir kişinin büyük günah işlemesi onu dinden çıkarmamaktadır. Ancak Hâricîlere göre bu günahları işleyen dinden çıkmaktadır. Mu‘tezile ise bu günahları işleyen kişinin iki menzil arasında bir noktada bulunduğunu savunmaktadır. Bu iki topluluğunda bu düşüncelere sahip olmasının en önemli nedeni iman ve amel arasındaki ilişkiye bakış açılarından kaynaklandığı ortadadır.

İlmihallerde imanın artıp eksileceğini iddia eden kişinin küfre düşeceği belirtilmektedir.²⁸⁸ Benzer ifadelerin farklı eserlerde karşımıza çıkması hepsinin aynı düşünce mekanizmasının birer ürünü olduğu gerçeğine bizleri götürmektedir.²⁸⁹

Vesîletü’n-Necât’ta ef’âl-i mükellef bahsi işlenirken farz kavramının ikiye ayrıldığı belirtilmektedir. Farz-ı kifaye’nin terk edilmesi nedeniyle kişinin kafir olmayacağı ancak asi ve günahkar bir kul olacağı açıklanmaktadır.²⁹⁰

İman konusu üzerinde mezheplerin tartıştığı bir mesele de imanda istisnanın olup olamayacağıdır. İstisna kavramının sözlük anlamı “*bir şeyi dışarda tutmak*”tır. İslâm kelimasında ise bu kavram kesin iman hükmü olan “*Ben müminim*” ifadesine “*İnşallah ben müminim, Allah dilerse müminim*” ibarelerinin eklenmesiyle şartlı bir hale sokulmasına denilmektedir.²⁹¹ İmam Mâtürîdî imanda istisnanın olamayacağını, bir kimsenin mümin olduğunu kesin ve açık bir şekilde ifade etmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁹² Çünkü istisna içinde şüphe barındırır. İman ise asla şüphe kabul etmez.²⁹³ İnanılacak şeylere kesin bir şekilde ve şüpheyi yer bırakmadan inanılması icap etmektedir. İlmihal kitaplarında da bu konuya yaklaşım İmam Mâtürîdî’nin anlayışının çizdiği yol üzerine işlenmektedir. Örneğin *Risale-i Birgivî*’de bir müminin ben inşallah müminim diyip teviline mazhar olmaması durumunda bu söylemi yüzünden küfre

²⁸⁷ Rahmi, *İmadül İslam*, 1990, 20, 23, 41; Mahmûd Mes’ûd, *İlm-i Hâl-i Kebîr* (Ali Emiri Müteferrik, 393200), 24.

²⁸⁸ Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 234; *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 92.

²⁸⁹ Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 41; Kadızâde, *Feraidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 19-20; Atar, *Makâlât*, 70.

²⁹⁰ Ahmed Ziyaeddin, *Vesîletü’n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 22.

²⁹¹ İlyas Üzüm, “İstisna (Kelâm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 392,393.

²⁹² Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*, 737.

²⁹³ el-Hucurât 49/15.

düşeceğine dikkat çekilmektedir. Birgivî'nin yaklaşımına benzer ifadelere diğer eserlerde de karşılaşmak mümkündür.²⁹⁴

3.6.2. Kader ve Kazâ Meselesi

Kelam literatüründe *kader* ve *kazâ* kavramları farklı anlamlarda kullanılmıştır. Sözlükte “*kader*” kelimesi takdîr, hüküm, îcab vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Fakat asıl anlamı bir şeyin ölçüsünü ve miktarını açığa çıkarmak, hikmete göre inşa etmek, tayin etmektir.²⁹⁵ “*Kazâ*” kelimesi ise takdir etmek, yerine getirmek, yaratmak, bildirmek, edâ vb. anlamlarında kullanılmıştır.²⁹⁶

İstılâhî anlamda kader, Allah'ın kâinatta var olan her nesne ve olayların yerini, zamanını, sıfatlarını ve özelliklerini bilmesi ve ezelde takdir edip planlaması olarak açıklanmaktadır. Kazâ kelimesi ise, nesne ve olayların zamanı gelince ezeldeki takdir ve plana uygun olarak ortaya çıkması olarak açıklanmaktadır.²⁹⁷ Kader ve kazâ kavramlarına Mâtürîdî ve Eş'arî mezhepleri tarafından farklı anlamlar verilmiştir. Mâtürîdî mezhebinin kader dediğine Eş'arî kazâ, kazâ dediğine de kader demiştir.²⁹⁸

Kader konusu Kur'an-ı Kerim'de diğer inanç esaslarında olduğu gibi üzerinde durularak doğrudan iman edilmesi emredilmemiştir.²⁹⁹ Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın sıfatlarına ve yetkinliğine temas edilirken kulunda iradesi vurgulanarak cebr altında olmadığına dikkat çekilmiştir. Kader konusuna imanın, doğrudan doğruya dikkat çekildiği alan Hz. Peygamberin hadislerinde karşımıza çıkmaktadır. Meşhur Cibrîl hadisi bu konuya verilecek örneklerdendir.³⁰⁰

Hz. Peygamberle Cebrâîl arasında cereyan ettiği bildirilen hadisede kadere inanmanın da İslam inanç esasları arasında zikredildiği görülecektir. İslam inanç esasları bütünlük ifade etmektedir. İnanç esaslarının tamamını kabul etmek imanın tamamlayıcı unsurudur. Hz.

²⁹⁴ Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 42; Atar, *Makâlât*, 69; Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 19; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-kelâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 25.

²⁹⁵ El-İsfahanî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 825-829; Cürcanî, *Tarifat*, 178-179; Ömer Aydın, *Kuran Işığında Kader Ve Özgürlük* (Ankara: Beyan Yayınları, 1998), 59.

²⁹⁶ İsfahanî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 851-853; Aydın, *Kuran Işığında Kader Ve Özgürlük*, 13; Cürcanî, *Tarifat*, 179.

²⁹⁷ İlyas Çelebi vd., *İslam'da İnanç Esasları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 143.

²⁹⁸ Aydın, *Kuran Işığında Kader Ve Özgürlük*, 14.

²⁹⁹ el-Bakara 2/177, en-Nisâ 4/136.

³⁰⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 58-63.

Peygamberin hadislerinden hareketle kader konusunun İslam inanç esasları arasında olduğunu ifade edebiliriz.³⁰¹

Kader ve kazâ meselesi hem inanan ve inanmayan düşünürler arasında hem de İslam mezhepleri arasında farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁰² Aslında bu mesele için yapılan tartışmalarının temelinde insan hürriyeti ve Allah'ın sıfatlarının mahiyeti vardır. Mezhepler tarihinde bu tartışmalarda iki uç nokta vardır. İnsan hürriyetini yok sayan Cebriyye bir uça konumlanırken, diğer uça ise insanın mutlak güç ve irade sahibi olduğunu savunan Mu'tezile bulunmaktadır. Bu iki uç görüş beraberinde yeni sorun ve sıkıntıların doğmasına neden olmuştur. İnsanın hürriyetini yok saymak gönderilen vahyin anlamsızlaşmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan insanı mutlak irade ve güç sahibi kabul etmek ise Allah'ın yetkinliğinin tartışılmasına neden olarak tevhid inancına zarar vermektedir. Bu iki uç noktanın ortasında kendini konumlandırarak meseleye yaklaşan üçüncü bir düşünce sistemi de mevcuttur. İşte bu düşünce sisteminin temsilcilerine Ehl-i Sünnet denilmektedir.

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe kulların bütün fiillerinin kesb yönünden insana ait olduğunu belirtirken bu fiillerin yaratıcısının ise Allah olduğunu ifade etmektedir. Meydana gelen bütün fiiller Allah'ın ilmi, iradesi, kaderi ve kazâsıyla olduğu görüşünü ortaya koymaktadır.³⁰³ Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu bu görüş Ehl-i Sünnet'in temel görüşlerinden olmuştur.

Ehl-i Sünnetin Mâtürîdî cephesi insanın fiillerin yaratılması meselesinde yaratıcı olarak Allah'ı, fiillerin o şekilde yaratılmasını isteyen ise kul olduğunu ifade etmektedir. Bu anlayışla Allah dışında bir yaratıcının olmadığı ve insanın da eylemlerinin sorumluluğun olduğunu ifade eden bir yaklaşım benimsemektedir. Meydana gelen fiilin iyi veya kötü olduğu ilahî hitapla belirtilmiştir. Ancak insan bu fiilleri tercih etmesi doğrultusunda iyi insan ya da kötü insan olarak sıfatlanmaktadır. Eş'arî cephesi ise kesb kavramıyla mutlak bir yaratıcı ve idare edicinin yanında eylemlerin sorumluluğunu üstlenmesi için insana bir alan belirlemektedir.³⁰⁴

Kader ve kaza hakkında ilmihal kitaplarının yaklaşımı da Ehl-i Sünnet düşüncesine uygun olarak işlenmektedir. İlmihallerde kader ve kazâ bahsi ele alınırken, kader ve kazâya iman etmenin Ehl-i Sünnet mezhebinin bir alameti olduğu ifade edilmektedir.³⁰⁵

³⁰¹ Muslim, *Şahîhu Muslim*, 1374/1955, md. "İman", 1.

³⁰² Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Kader Ve Kaza* (Ankara: Beyan Yayınları, 1997), 7.

³⁰³ Hanîfe, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, 55.

³⁰⁴ Şerafettin Gölcük, "Kaza ve Kader Konusu", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 9,10.

³⁰⁵ Atar, *Makâlât*, 67; İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 237; Kadızâde, *Feraidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 242-243; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 26.

Örneğin İznikî *Mukaddime*'de Allah'ın takdirine razı olmayıp şikâyet eden kişinin imanının dürüst olmayacağını Hz. Peygamberimiz tarafından ifade edildiğini dile getirmektedir. Yine Hz. Peygamber tarafından, mümin olarak nitelenecek insanların Allah tarafından kendilerine verilen imtihanlara sabretmeyi başaran, verdiği nimetler karşısında şükretmeyi bilen ve O'nun kazâsına rıza göstermeyi başaran insanların olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁶

Başka bir örnek ise *Makalat* isimli ilmihal kitabında karşımıza çıkmaktadır. Kitapta kader-kazâ bahsi işlenirken Allah'ın kader ve kazâsına faydalı ve zararlı olana, hareket ve sükûn halinde olan ne varsa ve bunun yanında âlemde cereyan eden şeylerin hepsinin Allah'ın takdiri ve hükmüyle gerçekleştiği ifade edilmektedir. Kader ve Kazâ konusunda bu minvalde birçok örnek diğer ilmihal kitaplarında da karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁷

3.6.3. Hayır-Şer, Ecel ve Rızkın Yaratılması

Ecel ve rızık kavramları mezhepler arasında tartışılan konular arasındadır. Ecelin zamanının değişip değişmeyeceği ve rızık konusunda insanın sorumluluğu noktalarında tartışmalar şekillenmiştir. Ecel konusunda Ehl-i Sünnet'te her şeyin Allah'ın kontrolü altında gerçekleştiği düşüncesi hâkim olduğu için ölen bir kişinin hangi sebeple olursa olsun kendisi için takdir edilen vakitte öldüğü kabul edilmektedir.³⁰⁸

Mu'tezile tarafından ise ecel kavramı biri "*ecel-i kazâ*" diğeri "*ecel-i müsemma*" olmak üzere ikiye ayrılarak ele alınmaktadır.³⁰⁹ Ecel-i kazâyı bir kişinin ölümünde harici bir müdahalenin olması diye tanımlarken, ecel-i müsemmayı dış bir müdahalenin olmadığı ölüm olarak kabul etmektedir.³¹⁰ Mu'tezile'nin görüşüne göre bir insanı öldüren kişi, öldürdüğü insanın ecelini öne çekmiş olmaktadır.³¹¹ Ehl-i Sünnet bu yaklaşımın Allah'ın işine müdahale

³⁰⁶ Üstünova, *Mukaddime*, 289 Ayrıca *Nimet-i İslâm*'da buna benzer ifadeler yerilmektedir. Bk. Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam İslam İlmihali* (Nadir Eserler Kitaplığı, 2014), 26

³⁰⁷ Üstünova, *Mukaddime*, 289; Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 20,33; Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 145; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 12; Atar, *Makâlât*, 67; Bursevî, *Haliliyye* (Sivas Basma, 452189), 7-8; İbn Abidinâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 378,460; Kadızâde, *Feraidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 242; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 26; Süleyman Hüsnü Paşa, *İlmihal-i Sagîr* (Nadir Eserler, 297.411), 24; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 33, 71, 73; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-keîlâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 2,28,94-95; Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam İslam İlmihali* (Nadir Eserler Kitaplığı, 2014), 26; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 26-27; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslam İslami Hakikatlere Dayanan Yeni Akaid İlmi*, 75; Mustafa Bey, *Telhisü'l-Mulehhas* (Gönenli Mehmed Efendi, 650815), 5, 12.

³⁰⁸ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*, 370; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 268; İmam Ebul Yüsr Muhammed Pezdevi, *Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2017), 260.

³⁰⁹ Sa'düddin et-Taftâzânî, *Şerhü'l Akaid*, çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2018), 342.

³¹⁰ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *et-Temhîd li-kavâidi't-tevhîd Ebü'l-Muîn en-Nesefî* (ö. 508/1115), ed. Ali Tarık Ziyat Yılmaz (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İSAM/İslam Araştırmaları Merkezi, 2022), 121.

³¹¹ Sabuni, *Matürîdiyye Akaidi*, 159; Ecel hakkında Mu'tezile mezhebinin bütün görüşleri için bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 324.

olabileceği endişesi nedeniyle karşı çıkmakta ve eleştirmektedir. Ehl-i Sünnet düşüncesinde ecelin tek olduğu görüşü hâkimdir. Yani ecelin önceye çekilmesi ya da sonraya ertelenmesi mümkün değildir. Nitekim ilmihal kitaplarında da bu hususa dikkat çekilmektedir.³¹²

Rızık konusunda Ehl-i Sünnetin görüşü helal olsun haram olsun her şey Allah'ın yaratmasıylaadır.³¹³ Mu'tezile ise haramı rızık olarak değerlendirmemektedir.³¹⁴ Mu'tezile'nin görüşü helali yaratanın Allah olması, haramı yaratanın ise farklı bir yaratıcı olması sonucuna götürmektedir. Ehl-i Sünnet'e göre Allah'tan başka bir yaratıcı kabul etmenin küfre sebep olduğu ortadadır. İlmihal kitaplarında da bu yaklaşımla hareket edilmiştir. Rızka yüklenen anlamın iki grupta da farklı olması nedeniyle haram rızkın yaratıcısının Allah kabul edilip edilmeme sorununu ortaya çıkardığına inanıyoruz.

İmâdü'l İslâm isimli ilmihal kitabında rızkın yaratılması konusu işlenmektedir. Bir kişinin rızkı kendi çalışması neticesinde kazandığı bir şey olarak görmesinin, o kişiyi kafir derecesine düşürdüğü beyan edilmiştir. Verilen bu hükümden Allah'ın tek yaratıcı olduğu kanaatine ulaşmamız kaçınılmaz olur. Konunun anlatımına devam edilirken insanlardan bazılarının rızkı yaratanın Allah olduğuna inanmaları ve kendi emeklerinin ise verilecek rızka sebep olduğuna dair imanlarından ötürü sevimli birer kul haline geldikleri açıklanmaktadır.³¹⁵ Bu açıklamalar neticesinde şu sonuca ulaşmak yerinde olacaktır. Helal olsun haram olsun rızkı yaratan yalnızca Allah'tır. Elde edilen rızkın helal veya haram mahiyetine bürünmesi ise kulun işlediği eylemler neticesinde olur. *Elli Dört Farz Şerhi*'nde altıncı farzında rızkın Allah tarafından verildiğine iman etmenin gerekli olduğu belirtilmiştir. Verilen rızık ister helal olsun ister haram olsun bunların yaratıcısı Allah'tır. Kulun rızkı elde etme yöntemi o rızkın helal veya haram olmasına sebep olur. Yani rızkı veren Allah, onun helal ya da haram olmasına neden olan kulun sarf ettiği çabasıdır.³¹⁶

Farklı bir eserde ise rızık meselesi üzerine durulurken, rızkı yaratanın da kulun rızkı elde etmek için sarf ettiği çaba için gerekli hareketi yaratanın da Allah olduğu ifade edilmektedir. Ancak Mu'tezile ve Kaderiyye gibi Ehl-i Sünnet'ten ayrılan ve farklı görüş benimseyen topluluklar bu tezi kabul etmemektedir. Onlara göre haram, kötü ve küfür olan şeyi

³¹² Mızraklı (Hacı Reşit Bey, 261296), 92; Bursevî, *Haliliyye* (Sivas Basma, 452189), 13; Cecelî İbrahim Efendi, *Manzum İlmihal* (İskilip Matbu, 679188), 24; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 46.

³¹³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 29; Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid/Açıklamalı Tercüme*, 332; Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 28; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-keîâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 12.

³¹⁴ Zemahşeri, *Mu'tezile Akaidi Kitabü'l-Minhac fî usûli'd-dîn*, 59; Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid/Açıklamalı Tercüme*, 373; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 157.

³¹⁵ Rahmi, *İmadül İslam*, 295; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 33, 47.

³¹⁶ Abdullah Salahî Uşşakî, *Elli Dört Farz Şerhi* (Sivas Basma, 523876), 12, 13; Mustafa Bey, *Telhisü'l-Mulehhas* (Gönenli Mehmed Efendi, 650815), 12.

şeytan ve insanın kötü nefsi meydana getirmektedir. Bu görüşleri sebebiyle de Ehl-i bid'at zümresi içerisinde konumlandırılmışlardır. Mu'tezile haramın rızık olarak değerlendirilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Ehl-i Sünnet'in rızık ister helal olsun ister haram olsun Allah'tan gelmiştir görüşüne zıttır. Kadızâde bu görüşte oldukları içinde Mu'tezile'yi eleştirmektedir.³¹⁷

Hayır ve şerrin yaratıcısının kim olduğu noktasında da mezhepler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet hayır ve şer ne varsa bunların tamamının yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmektedir. Mu'tezile ise hayrı yaratanın Allah olduğunu kabul etmekle birlikte şerrin Allah tarafından yaratılmayacağını iddia etmektedir. Bu görüşleri nedeniyle gerek Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından kaleme alınan eserlerde gerekse aşağıda vereceğimiz örneklerde de görüleceği gibi Osmanlı'da kullanılan ilmihal kitaplarında eleştirilmektedirler.

Mukaddime'de imanın tanımı yapılırken inanılması gereken altı temel şarta değinilmektedir. Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla benzersiz olduğu vurgulanmaktadır. Devamında hayır ve şer her ne varsa bunların hepsi Allah'ın bilgisi dâhilinde meydana geldiği ve takdir etmeye kadir olanın da Allah olduğu açıklanmaktadır. Hayır ve şerrin yaratıcısının Allah olduğu açıklanmıştır. Eserin ilerleyen bölümlerinde hayır-şer, iyilik-kötülük ne var ise tamamının Allah'ın takdiriyle meydana geldiği açıklanmaktadır.³¹⁸

Mu'tezile'nin Kur'an'da ve sünnette açık olan bazı şariatleri inkâr ettiği için küfür içinde olduğu bildirilmiştir. Kulların fiillerini insanların kendi kudretleriyle yarattığını söylemeleri Ehl-i Sünnet itikadına göre yanlış olduğu vurgulanmıştır. Mu'tezile tarafından kötü olan fiilleri Allah'a isnad etmenin ve yaratıcısı olarak Allah'ı görmenin yanlış olacağı yönündeki argümanlarına karşı çıkılmaktadır. Allah iyinin ve kötünün tek yaratıcısıdır. İyi olana rızası varken, kötü olana rızası söz konusu değildir. Bu görüş benimsenerek Allah'ın yaratma kudretine yönelik bir zaafiyetin ortaya çıkması engellenmiştir. Ehl-i Sünnet'in hayır-şer doktrini bu şekildedir.³¹⁹

İlmihallerde farklı meseleler üzerinden yapılan değerlendirmeler ile hayır ve şerrin yaratıcısının Allah olduğuna dikkat çekilmektedir. Nitekim *el-Hediyyetül Alaiyye*'de büyük günah meselesi üzerine açıklamalar yapılırken bid'at fırkalar tarafından geliştirilen bazı yorumlar, Allah'ın yaratma sıfatına kulu ortak koşmak gibi bir yanılğı içerisinde düşmelerine sebebiyet verdiği dile getirilmiştir. Bu yanılğıyı ortadan kaldırmak adına eserde mahlûkattan

³¹⁷ Birgivî, *Kadızade Şerhi*, 52, 148, 234; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 91; Ehl-i Sünnet'in rızık hakkındaki görüşleri için bk. Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 33, 47.

³¹⁸ Üstünova, *Mukaddime*, 150; Atar, *Makâlât*, 70; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 17, 26.

³¹⁹ Üstünova, *Mukaddime*, 150, 157; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-keîâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 60-61; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 4.

zuhur eden bütün fiillerin iyi veya kötü farketmeksizin tamamının Allah'ın bilgisi ve yaratmasıyla meydana geldiği vurgulanmaktadır.³²⁰

İlmihal kitapların da islamın farz kıldığı ibadetler üzerinden örnekler verilerek konu değerlendirilmiştir. Örneğin *İmâdü'l İslâm*'da hac bahsi anlatılırken insanlara ezeli ilimde “*Ey dünya halkı gelin rabbinizin evini ziyaret edin!*” nidası yapıldığı ve bu nidayı duyan insanların Allah'ın davetine iştirak ettikleri rivayet edilmiştir. Ancak insanlardan bazılarının ise eğer ezeli ilimde bu nidayı duymadıysam artık ben ne yapabilirim gibi bir düşüncede de olmamaları belirtilmiştir. Çünkü bu düşünce de olanların Cebriyye olarak isimlendirilecekleri bildirilmiştir. Bu topluluğun ise şeriat yolundan uzaklaşmış, taat ve şeriatı terk ettikleri bundan dolayı da doğru yolda olmadıkları ifade edilmiştir. Devamında ise bu topluluğun sapkın olmasının bir diğer nedeninin hayır ve şerrin Allah'ın ilmi ve iradesiyle gerçekleştiğine itiraz etmelerinden dolayı da bu şekilde anıldıkları ifade edilmiştir.³²¹ Bu topluluk Ehl-i Sünnet içerisinde bid'at fırkalar arasında kabul edilmektedir. Bu duruma sebep olanda benimsedikleri görüşlerinin olduğu vurgulanmaktadır. Benimsedikleri bu görüşlerden uzak durulmasının gerekliliği ifade edilmiştir.

Osmanlı dinî eğitiminde büyük bir öneme sahip olan *Mısraklı* ilmihalde hayır ve şerrin, bunların cümlesinin Allah'ın takdiriyle meydana geldiği belirtilmiştir. Allah dilemedikçe hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceği, bütün mahlûkat bir araya gelse bile Allah'ın dilemediği bir şeyi meydana getirmeye güç yetiremeyeceği ifade edilmiştir. Bu açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki Allah'ın yaratma kudretini sınırlayacak, noksanlaştıracak her türlü düşünceden uzak durulmaya çalışılmıştır. Bu yönde bir düşünceye sahip olanların da hata içinde olduğu vurgulanmıştır. Hayrın ve şerrin Allah'ın takdiri, dilemesi ve istemesiyle gerçekleştiği açıklanmaktadır. Gerçekleşen ve gerçekleşecek olan ne varsa bunların Levh-i Mahfuz'a yazılı olduğu bildirilmiştir.³²²

Cevhere-i Behiyye'de kader ve kazâ bahsi anlatılırken mümin olan bir insana yakışan davranışın olmuş veya olacak her şeyin Allah'ın takdiriyle gerçekleştiğine iman etmesi olduğu belirtilmektedir. Bunların her birinin levh-i mahfuz'a yazılı olduğu ve bunların asla değişmeyeceği de Ehl-i Sünnet'e ait bir görüş olduğu bildirilmiştir. Eserin ilerleyen bölümlerinde Mu'tezile'nin hikmeti göz ardı edip kötülük ve günahların yaratıcısının Allah olduğunu inkâr etmeleri nedeniyle, Mu'tezile mensuplarının nefislerine ve şeytana uydukları

³²⁰ İbn Abidin zâde, *El-Hedyyetü'l Alaiyye*, 2012, 460; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 5, 12; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 39-41.

³²¹ Rahmi, *İmadül İslam*, 425.

³²² *Mısraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 4, 56, 67; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 5-6; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 39-41.

yönünde kendilerine bir eleştiri yöneltilmiştir. Çünkü bu düşünceye sahip olmak bireyi Allah dışında yeni yaratıcıların olduğu inancına götürecektir, bu da sapık bir itikattır. Bir eleştiri de Kaderiyye topluluğu için yapılmıştır. Kötülüklerin ve günahların Allah'ın takdiriyle olduğunu kabul etmemeleri sebebiyle bu topluluğun İslâm dininin Mecusileri olarak anılmaları gerektiğini ifade etmiştir. Hatta eleştirinin sertliği o kadar yüksek tondan olmuştur ki bu topluluğun görüşünü benimseyenlerin hastalandıklarında ziyaret edilmemesi, öldüklerinde ise cenazelerine katılmamaları müminlere telkin edilmiştir. Bunun sebebinin ise itikadî meselerde bid'at ehline meyil edilmemesi için yapılması gereken davranışlar olarak tanımlanmıştır.³²³

Konuyla alakalı bir örnekte nisbeten Osmanlı'nın son dönemlerinde kaleme alınmış olan bir eserden vermek istiyoruz. *Vesîletü'n-necât*'ta amentü diye dizayn edilen inanç esasları anlatılırken hayır ve şerrin de inanılması gereken inanç esaslarından olduğu zikredilmektedir. Aynı eserin ilerleyen sayfalarında da hayır ve şer ne meydana gelirse hepsi Allah'ın takdiri ve dilemesi sonucu olduğu ifade edilmektedir. Allah'ın takdiri ve dilemesi olmadan küçük bir sineğin dahi kanadını hareket ettirmeyeceği örneği verilerek konu hakkındaki hassasiyete dikkat çekilmektedir. Yaratmanın her türlüşünün ancak Allah tarafından gerçekleşebileceği vurgulanmaktadır. Bu konuyla alakalı benzer ifade ve yaklaşımlara incelediğimiz diğer ilmihal kitaplarında da rastlamaktayız.³²⁴

3.6.4. Ef'âl-i İbâd

Kelam tarihinde en hararetli tartışmaların yaşandığı mevzuların başında insan fiillerinin yaratılışı konusu gelmektedir. Bir tarafta fiillerin yaratılışında insan iradesi ve özgürlüğünü ön plana çıkarmaya çalışan Mu'tezile diğer tarafta ise insanın bütün rollerini elinden alan ve insanı rüzgarın önündeki yaprağa benzeten³²⁵ Cebriyye bulunmaktadır. Bu iki nokta arasında bulunan ve insana hak ettiği değeri ve sorumluluğu yükleyen bir anlayış daha bulunmaktadır. Bu anlayış Ehl-i Sünnet tasavvurudur. Ehl-i Sünnet anlayışında insana ne sonsuz özgürlük alanı açılmış nede insanın bütün özgürlüğü elinden alınmıştır. Kulun fiillerinin yaratıcısı olarak kabul edilmesine, Allah'a şirk koşmanın yolunu açacağı için karşı çıkılmaktadır. İnsanın hiçbir sorumluluğunun olmamasına da insanın sorumluluğunu ortadan kaldıracağı hasebiyle karşı çıkmaktadır.

³²³ Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 145.

³²⁴ Ahmed Ziyaeddin, *Vesîletü'n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 9; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Başlıklar, 347123), 12,41; İmamzâde Mehmet Es'ad, *Dürr-i Yekta* (Ragıp Paşa, 4420), 6; Sabiroğlu, *Ameli İlmihal* (Beyazıt, 574451), 6, 12; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 4; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-keîâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 60-61; Kadızâde, *Feraidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 28,; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslam İslami Hakikatlere Dayanan Yeni Akaid İlmi*, 76-77; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 27.

³²⁵ Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 135; Özcan Taşçı, *Kader ve İnsanın Sorumluluğu & İlk Kelam Risalelerine Göre* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 12.

İnsanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu ve bu yüzden sorumlu tutulabileceğini savunan Mu‘tezile bu görüşü nedeniyle Ehl-i Sünnet cephesinin eleştirilerine maruz kalmıştır. İnsanı kendi fiillerinin yaratıcısı kabul etmenin yanı sıra şer olan şeyleri Allah’ın yaratmadığını ifade etmektedirler.³²⁶ Ehl-i Sünnet tarafı ise insanın fiillerini yaratanın Allah olduğu görüşünü benimsemektedir. Bu fiiller ister hayır isterse şer olsun. Bu iddialarına delil olarak ise “Allah her şeyin yaratıcısıdır”³²⁷ ayeti gösterilmektedir. Bir başka ayet ise “Sizi ve yaptıklarınızı Allah yaratmıştır.”³²⁸ ifadesinin gereği olarak insanın fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu vurgusunun yapıldığı ifade edilmektedir.

Mu‘tezile taraftarları şerri Allah’ın yaratmasının olanaksız olduğunu ifade etmekle, Ehl-i Sünnet topluluğu tarafından birden fazla yaratıcının kabulü sorununu ortaya çıkarması nedeniyle eleştirilmişlerdir. Mu‘tezile’nin bu itikadı nedeniyle Mecûsîlik’te bulunan tanrı anlayışını benimsedikleri yönünde yorumlar yapılmasına sebep olmuştur. Ve bu itikadları nedeniyle de Kaderiyye olarak anılmaya başlanmışlardır. Mezhepler tarihi alanında kaleme alınan eserlerde “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîlerindendir.”³²⁹ Denilerek Mu‘tezile eleştirilmiştir.

Yukarıda değindiğimiz yaklaşım mevcudiyetini ilmihal kitaplarında da göstermektedir. İlmihal kitaplarında alıntıladığımız örneklerde gözler önüne serilen bu durum Ehl-i Sünnet düşüncesinin bir tezahürüdür.

Örneğin *İmâdü’l İslâm*’da insanın fiilleri konusuna değinilirken *kesb* kavramı üzerinde durulmuştur. Takdire iman etmenin öneminden bahsedilerek kuldan meydana gelen hayır ve şer her şeyin Allah’ın yaratması sonucu oluştuğu bildirilmektedir. Yani fiilin meydana gelmesinde kulun tercih ve isteği (*kesb*), Allah’ın ise yaratması vardır.³³⁰ Allah’ın fiillerin yaratıcısı olması kulun sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Çünkü fiilin o şekilde yaratılmasını kulun tercihi belirlemektedir. Eserin ilerleyen bölümlerinde anlatılan hastalık ve musibet bahsinde verilen bir örnekte fiillerin meydana gelmesinde Allah’ın yaratıcı rolüyle karşılaşılmaktadır. Kişinin karşılaştığı hastalık ve musibetlerin birçok sevabının olduğu ifade edilmektedir. Bu hastalıkların yaratıcısının Allah olduğu özellikle belirtilmektedir. Her ne kadar hastalığın yaratıcısının Allah olduğu belirtilmiş olsada kulun hastalanmasına neden olan davranışları meydana getirecek adımlar ise kul tarafından atılmıştır. Örneğin insan terli olarak su içerse hasta olması kaçınılmazdır. İnsanın fiillerinin yaratılması noktasında Ehl-i

³²⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 57; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 237.

³²⁷ el-En’âm 6/102, er-Ra’d 13/16, ez-Zümer 39/62, el-Mü’min 40/62.

³²⁸ es-Sâffât 37/96.

³²⁹ İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce* “Mukaddime” 10.

³³⁰ Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 141; Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 304-306.

Sünnet görüşü bu örnekle verilmeye çalışılmıştır. Giyimle ilgili haramlardan bahsedilirken insanın bütün azalarının Allah tarafından insana verilmiş birer nimet olduğunun farkında olunması istenmektedir. Bu nimetlerin doğru şekilde kullanılması mümin için hem bu dünyada hem ahiret hayatında kendisine yarar sağlayacağı bildirilmiştir. Fakat yanlış biçimde kullanılması halinde de insanın cezalandırılacağı bildirilmektedir. Bu açıklamalardan hareketle insanın fillerinden sorumlu olacağı kanısına ulaşmaktayız. İnsanların eylemlerinde hiçbir sorumluluğunun olmadığını iddia eden Ehl-i bid'at fırkaların görüşleri reddedilmektedir.³³¹

Eserde şeytanın hileleri bölümü anlatılırken, şeytanın bir hilesinin de insanın kendini büyük görüp beğenmekle kandırması olarak bildirilmektedir. Mümin olan kimsenin yaptığı işleri Allah'ın yardımıyla gerçekleştirdiğinin farkında olması gerektiği vurgulanmaktadır. İnsanın işlemiş olduğu bütün eylemlerde yaratıcı rolü Allah'a aittir. İyi ve güzel davranışlara rızası varken kötü ve çirkin davranışlara ise rızası yoktur. Rızasının olmaması O'nun o eylemin yaratıcısı olmadığı anlamına gelmeyeceği de Ehl-i Sünnet'in anlayışıdır. İlerleyen bölümlerde zikredilen bir rivayet oldukça önemli bir anekdot içermektedir. Cennete gitmeyi hak eden bir müminin *"Ben cennete kendi amellerim sayesinde geldim"* dediği rivayet edilmektedir. Bunun üzerine Allah büyüklenen bu kula şu soruları yönelttiği aktarılmaktadır. *"Sana cenneti kazandıracak ibadeti yapma gücünü veren kim"* kul *"Sen"*, *"Sana hergün yerden sayısız nimeti veren kim"* kul *"Sen"*, *"Sana temiz bir pınarda içmek için suyu veren kim"* kul *"Sen"*, *"Dua edip benim canımı secdedeyken al dediğinde duanı kabul eden ve canını alan kim"* kul *"Sen"* cevabını vermektedir.³³² Bu rivayetten anlamamız gereken şey kulun işlediği bütün işlerde yaratıcı olarak Allah dâhildir. Yine Allah kula verilen bütün rızıkların yaratıcısı olduğu ortadadır. Bu düşünce de Ehl-i Sünnet topluluğu tarafından benimsenen bir düşüncedir.

Bahsi geçen eserde farklı meseleler üzerinden olaya yaklaşılmıştır. Kul hakkı bahsi işlenirken, Allah'ın kul hakkına karışmadığı ve aralarında kul hakkı bulunan kulların dünyada helalleşmeleri gerektiği belirtilmiştir. Allah'ın kula fiillerini işleyebilmesi için cüz-i irade verdiği ve kulun eylemlerinin sorumluluğunu bu şekilde yüklediği açıklanmıştır.³³³ Her ne kadar kulun işlediği fiillerin yaratıcısı Allah olsa da insanın seçme yetisinin olmasından dolayı sorumluluk eylemi fiili gerçekleştiren kula aittir.

Mızraklı'da geçen ve insanın itikadına zarar veren şu dört şey sıralanmaktadır: "Allah'a şirk koşturmak, şek, Allah hakkında tecsîm yapmak. Yani mahlûkattan bir varlığa benzetmek. Allah'ın âleme müdahale etmediği ve her şeyin vakti geldiğinde kendi tabiatıyla meydana

³³¹ Rahmi, *İmadül İslam*, 40, 216, 305.

³³² Rahmi, *İmadül İslam*, 325, 585.

³³³ Rahmi, *İmadül İslam*, 1990, 587; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 20; Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslam*, ed. Osman Doğan (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, ts.), 11.

çıkıtığı inancına sahip olmak diye sıralanmıştır."³³⁴ Allah'ın yaratıcı vasfını kendinden almak ve nesnelerin tabiatına yaratıcılığı indirgemek elbetteki Ehl-i Sünnet inancının şiddetle karşı çıktığı bir düşünce biçimidir. Burada dikkat edilmesi gereken iki hususun varlığından söz edebiliriz. Birincisi kulun fiillerini meydana getirirken tek etkin ilan edilmesi düşüncesini savunan mezheplere yönelik bir eleştiri söz konusudur. Bir diğer önemli husus ise Allah'ın evreni yarattıktan sonra müdahalesinin olmadığını iddia eden *deizm*'e ³³⁵ bir eleştiri vardır.

İlmihallerde sıfatlar konusu üzerinden değerlendirmeler yapılarak kulların fiillerinin yaratıcısının cevabı verilmeye çalışılmıştır. Örneğin *Vasiyetname şerhi*'nde tekvin sıfatı bahsi işlenirken Mu'tezilenin bozuk itikadlı bir mezhep olduğu dile getirilmektedir. Buna sebep olan şeylerden birinin de insanın fiillerinin meydana gelmesinde benimsedikleri görüş olduğuna dikkat çekilmiştir. Mu'tezile'ye göre kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Allah kula bir kudret vermiş böylelikle kul da kendi fiilinin yaratıcısı olmuştur. Ancak Ehl-i Sünnete göre kulun fiilinin meydana gelmesinde kula kesb, Allah'a da yaratma rolleri verilmektedir. Aynı eserin ilerleyen sayfasında verilen bir örnekle Ehl-i Sünnet görüşünün doğruluğu ifade edilmeye çalışılmaktadır. Ateşe yakma gücü Allah tarafından verilmemiş olsa ateşin yakma özelliği olmazdı. Yine eğer Allah karın soğutma gücünü kendisine vermese kar soğukluk meydana getiremez denilmektedir.³³⁶ Bu örnekte bize gösteriyor ki eğer Allah'ın yaratması sürekli olmasa hiçbir şey meydana gelemez. Nesnelerin taşıdığı özellikler Ancak Allah'ın kudreti sayesinde tecelli etmektedir. Ateşin yakması da karın üşütmesi de ancak Allah'ın onlarda o esnada o özelliği var etmesi sonucu gerçekleşen durumdur. Bu durumu daha da açık hale getiren bir olayın varlığını da zikretmemiz gerekmektedir. Hz. İbrahim peygamberin ateşe atılma olayı Kur'an-ı Kerim'de zikredilirken Allah'ın ateşe olan seslenmesi şu şekildedir; "*Ey ateş İbrahim'e karşı serin ve zararsız ol dedik*"³³⁷ ayetten de çok güzel bir şekilde anlaşılmaktadır ki nesnenin tabiatında olan bir özelliği Allah'ın kendisine emretmesi neticesinde tam tersi bir özelliğe bürünebilmektedir. Yakıcı olan ateş Allah'ın kendisine o özelliğini kullanma gücünü yaratmadığı için Hz. İbrahime zarar verememiştir.

Yine aynı eserde şeytanın aldatmalarından bahsedilirken insanın kendi iradesiyle bu aldatmaya uyacağı ya da reddedeceği ifade edilmektedir. Kul fiillerinin sorumlusudur. Kötü olanı da kendi isteğiyle seçer iyi olanı da ikisinin yaratıcısı da Allah'tır. Mu'tezile topluluğunun iddia ettiği gibi kötü fiillerin yaratıcısı Allah değildir düşüncesi sapıklık olarak zikredilmektedir. Müminlerin kötü davranışları zikredilirken bunlardan birisininde yaptığı

³³⁴ *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 84.

³³⁵ Hüsameddin Erdem, "Deizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 109-11.

³³⁶ Birgivi, *Kadızzade Şerhi*, 51, 53.

³³⁷ el-Enbiyâ 21/69.

ameli ve ibadetini kendinden bilmesi ve Allah'ın tevfiik ve inayetini yok sayması olarak zikredildiğine şahit olunmaktadır. Namazda okunan Fatiha suresindeki yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz ayeti ile hidayetini ve inayeti ancak Allah'tan olduğu anlaşılmaktadır. Ulûhiyet makamına layık olanın da kulluk yapılmaya layık olanın da Allah olduğu anlaşılmaktadır.³³⁸

Mukaddime isimli eserde Cebriyye ve Kaderiyye topluluklarının Allah'a iman ettikleri peygamberlere iman edip İslâm'ın diğer şartlarını yerine getirdikleri bildirilmektedir. Ancak peygamber ve sahâbenin getirdiği bazı şeyleri inkâr etmeleri nedeniyle bid'at ehlinde oldukları açıklanmaktadır. Cebriyyenin kulun fiillerinde kendisinin herhangi bir ihtiyarının bulunmadığını ve insanın tıpkı rüzgârın önüne kapılmış bir yaprak gibi etkisiz olduğunu dile getirmelerinden dolayı kâfir oldukları ifade edilmektedir.³³⁹ Cebriyye'nin bu görüşü eleştirilerek eğer insanın fiilleri hakkındaki görüşleri doğru olmuş olsaydı, Allah'ın vaadi olan sevap ve cezanın olmamasını gerektirirdi. Bu da Allah'ın bildirdiği gerçeğe ters bir durumdur. Devamında da Kaderiyye topluluğunun kulların fiillerine yönelik görüşü eleştirilmektedir. Fiillerin ortaya çıkmasında tek etkin güç insanın kendisinin olduğu ifade edilerek Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşüne zıt bir görüş belirtmektedirler. Kaderiyye kulun fiillerinde ilahî kudreti yok saymaktadır. Bu durumda Allah dışında farklı yaratıcıların var olabilme düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Eserin ilerleyen bölümlerinde Mu'tezile'ye de eleştiriler yöneltilmektedir. Mu'tezile'ye göre insanlar fiillerini kendi kudretleriyle meydana getirmektedirler. Allah'ın kulların fiillerinde herhangi bir dilemesinin olmadığı, dileminde insanın kendinden olduğunu ifade etmektedirler. Bu görüşte oldukları içinde Ehl-i Sünnet tarafından küfür halinde bulundukları ifade edilmektedir. Yine Allah'ın iyi ve güzel olana iradesinin olduğu, kötü ve çirkin işlere ise iradesinin olmadığını dile getirmektedirler. Benimsedikleri bu görüşe göre iyi ve güzelin yaratıcısı Allah olmakla beraber kötü ve çirkin işlerin yaratıcısının Allah olmadığını iddia ederler. Ehl-i Sünnet anlayışına göre bu durumda Allah dışında yeni yaratıcıların ortaya çıkmasına neden olacağı için doğru kabul edilmemektedir.³⁴⁰

Ehl-i Sünnet anlayışına göre insanın fiillerinin meydana gelmesi için insanların yapmayı dilemesi ve Allah'ın ise bu fiili meydana getirecek gücü yarattığı inancı hâkimdir. Örneğin Kur'an okumak isteyen bir insanın, okuma isteği kendisine aitken Kur'an okumak için gerekli olan dilin hareketleri ise Allah tarafından yaratılmaktadır. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet anlayışına

³³⁸ Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 71, 183; Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslam*, 25.

³³⁹ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 157; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 135; Üstünova, *Mukaddime*, 156.

³⁴⁰ Üstünova, *Mukaddime*, 156, 157.

göre fiilin meydana gelmesinde kulun kendisi de yaratıcı da etkindir.³⁴¹ İnsan fiillerin meydana gelmesinde kendisine verilen bu gücü masiyette kullanırsa Allah o kul için hızlânı yaratır.³⁴²

İncelediğimiz bir başka eserde ise ilim öğrenme bahsi anlatılırken fiil ve takdirin Allah tarafından olmadığını söyleyip, doğa olaylarını astronomiye bağlayıp Allah'ın kudretini yok saymanın küfre sebebiyet vereceği ifade edilmiştir.³⁴³

Kulların fiilleri kendi istekleri ve kesbleriyle Allah'ın da dilemesi, takdir etmesi ve yaratması sonucu meydana gelmektedir. Zulüm, şirk, günahlar, bid'atlar bunların tamamı Allah tarafından bilinmekte ve yaratılmaktadır. Mu'tezile ve Kaderiyye bu konuda yanlış düşünce içerisinde oldukları için bu yanlış düşünceleri savunmaktadırlar.³⁴⁴

Yazmış olduğu ilmihal kitabında insanın fiillerine değinen İskilipli Âtîf, Allah'ın insana irade-i cüziyye verdiğini, bu irade sayesinde insanın fiillerini yapmayı tercih ettiğini açıklamaktadır. İnsanın yapmayı istediği fiili meydana getirecek kudreti yaratanın ise Allah olduğunu bildirmektedir.³⁴⁵

Necâtü'l-Mü'minîn Risâlesi'nde yazar kitabın ön sözünde bu eseri yazmaya başladığını ve Allah'tan bitirebilmesi için kendisine muvaffakiyet nasip etmesini dilediğine şahit oluyoruz.³⁴⁶ Burada dilenen muvaffakiyetin arka planında aslında kulun fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu düşüncesi gizlidir. Eserde Ehl-i Sünnet düşüncesinin hakim olduğunu bu cümleden hareketle çok rahat bir şekilde ifade edebiliriz. Kitabı yazma ve tamamlama yönünde yazarın bir isteğinin varlığı söz konusu ancak bunları başarabilmesi için Allah'ın o gücü ve kudreti kendisinde yaratmasını dilemesi de kulların fiillerinin meydana gelmesindeki payların taksimi için son derece önemli bir dilektir.

Vesîletü'n-necât'ta kader-kazâ bahsi işlenirken kulun fiillerinin meydana gelmesinde iki etkinin varlığından söz edilmektedir. Birincisi kulun o fiilin meydana gelmesini istemesi ve o yönde kesbte bulunmasıdır. İkincisi ise kulun isteyip kesb ettiği şeyin Allah tarafından yaratılıp meydana getirilmesidir. Şayet kul iyi bir şeyi isterse Allah o kula sevap kazânacağını

³⁴¹ Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 137; Pezdevi, *Ehli Sünnet Akaidi*, 155; Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet Ve Mu'tezile'ye Göre Ef'âl-İ İbâd", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 57-58.

³⁴² İlyas Çelebi, "Hızlân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 419,420; Kasım Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003), 86-87.

³⁴³ İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 374.

³⁴⁴ Birgivi, Kadızade Şerhi, 145.

³⁴⁵ Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 26; İmamzâde Mehmet Es'ad, *Dürr-i Yekta* (Ragıp Paşa, 4420), 6; Ahmed Ziyaeddin, *Vesîletü'n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 14.

³⁴⁶ Ofî, *Necâtü'l-Mü'minîn* (Nadir Eserler, 297.512), 1; Kadızâde, *Feraidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 27; Üstünova, *Mukaddime*, 156.

kötü bir şeyi de isterse günah kazânacağını bildirmiştir.³⁴⁷ Cümle mahlûkattan meydana gelen güzel veya çirkin ne varsa hepsinin yaratıcısı Allah olarak tanımlanmaktadır.

Bilindiği üzere sabah ezanında diğer vaktin ezanlarından ayrı olarak الصلاة خير من النوم (essalâtü hayrûn minen nevm) yani namaz uykudan hayırlıdır ifadesi yer almaktadır. Ni‘meti İslâm’da geçen bir ifadeye göre bu cümleyi işiten her müminin şu cümleyi söylemesi ما شاء الله (Allah’ın dilediği olur dilemediğiye olmaz) tavsiye edilmektedir. Cümlelerin anlamı dikkate alındığında yegane yaratıcının Allah olduğu açık bir şekilde görülecektir. Ezanda duyulan bir cümlede bile dua edilirken bu husus zikredilerek Ehl-i Sünnet’in irade anlayışı dile getirmiştir.³⁴⁸

3.6.5. Allah’ın Sıfatları Meselesi

Allah’ın kemal sıfatlarıyla muttasıf olduğu hemen hemen bütün mezhepler tarafından kabul edilmektedir. Ancak mezheplerin ayrılığa düştüğü nokta sıfatların zâtla olan ilişkisi, hâdis veya kadim olup olmamasıyla alakalıdır.

Sıfatlar bağlamında onları yok sayan ilk isimler Ca’d b. Dirhem (öl. 118/736) ve Cehm b. Safvân’dır (öl. 128/745). Cehm b. Safvân teşbihe yol açacağı endişesiyle kullarda mevcut olan sıfatlarla Allah’ı nitelemenin yanlış olduğunu savunmuştur. Bu iki ismin sıfatlar konusundaki görüşleri Vasıl b. At’â tarafından geliştirilerek Mu‘tezile’nin temel kabulleri arasındaki yerini almıştır. Mu‘tezile’ye göre Allah zatıyla kadim ve kâmil sıfatlarla nitelenemez. Çünkü bu mezhebin beş temel değerinden biri olan “tevhid” ilkesine zarar vermektedir. Kullarda mevcut olan bir sıfatın Allah’a izafe edilmesi, şirke ve teşbihe neden olacağı endişesini ortaya çıkarmaktadır. Mu‘tezile’ye göre Allah hayatsız hay, ilimsiz âlimdir.³⁴⁹

Ehl-i Sünnet’in bu konuda icmâ ettiği görüş ise Allah’ın zatıyla kâim ve kadim sıfatlarının var olduğu yönündedir. Allah ilimle âlim, hayatla haydır, kelim ile

³⁴⁷ Ahmed Ziyaeddin, *Vesîletü’n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 14, 21; İbn Abidin zâde, *El-Hediyetü’l-Alaiyye*, 2012, 456; Mehmed Zihni Efendi, *Ni‘met-i İslam*, 11.

³⁴⁸ Mehmed Zihni Efendi, *Ni‘met-i İslam*, 350-351; Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 8; İmamzâde Mehmet Es’ad, *Dürr-i Yekta* (Ragıp Paşa, 4420), 6; Akkirmânî Mehmed Efendi, *Risâle-i Akâid* (Osman Huldi Öztürk, 316907), 115; Kefevî, *Tuhfetü’s-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 6,12; Kadızâde, *Ferâidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 28; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 20; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tefvik, *el-İtkân fî Tahkiki’l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 28; Yusuf Ziyaeddin, *Lübbü’l-Elbâb* (Gönenli Mehmed Efendi, 650763), 6; Mahmûd Mes’ûd, Mehmed Şevket, *Muhtasar ilm-i hâl* (Hacı Mahmud Efendi, 253282), 21.

³⁴⁹ Zemahşeri, *Mu‘tezile Akaidi Kitabü’l-Minhac fî usûli’d-dîn*, 42-43; Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 248; Şehrîstânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 57.

mütekellimdir.³⁵⁰ Ebû Hanîfe, Allah'ın sıfatlarının mahlûk olmadığını dile getirmiştir. Allah'ın sıfatlarının sonradan olduğunu iddia edenlerin ise şüphe içerisinde oldukları yüzünden Allah'ı inkâr etme derecesinde konumlandırmaktadır.³⁵¹ Ebü'l-Muîn en-Nesefî ise sıfatları inkâr etmenin ilimsiz bir âlim, kelâmsız bir mütekellim, kudreti olmayan bir yaratıcıya inanmayı ortaya çıkaracağından bu şekilde görüş benimseyenleri küfürle itham etmektedir.³⁵² Nesefî'yi buna iten şey güçsüz ve ilimsiz bir tanrı meydana getireceği endişesidir.

Görüldüğü üzere Mu'tezile tevhid ilkesi kapsamında bir yaklaşım sergileyerek Allah'ın âlim, kâdir, hay olduğunu kabul etmekle birlikte ilim, kudret ve hayat sıfatlarını nefyetmektedir. Ancak Ehl-i Sünnet bu sıfatları yok saymanın Allah'ı inkâr etme anlamına gelebileceğini savunarak bu grupları küfür bataklığına düşmekle itham etmektedir. Bu yaklaşım iki tarafın kaleme almış oldukları gerek temel kelam metinlerine gerekse de Osmanlı'da kaleme alınmış ve bizim de incelediğimiz ilmihal kitaplarına yansımıştır. Mâtürîdî ve Eş'arî gruplar arasında sıfatlar konusunda tüm noktalarda bir birliktelik söz konusu değildir. Bu kelam metinlerinde tartışılırken incelediğimiz ilmihal kitaplarında çok fazla karşımıza çıkmamaktadır. İlmihallerde işlenen bu konu daha çok Ehl-i Sünnet ve Ehl-i bid'at çizgisinde yürütülmektedir.

Allah'ın sıfatları meselesinde Mu'tezile, Cebriye ve Kaderiye toplulukları eleştirilmektedir. Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat'ın görüşlerinin güzel bir şekilde öğrenilip uygulanmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Devamında Allah'ın sıfatlarında noksansız ve münezzeh olduğu belirtilmektedir.³⁵³

Mızraklı'da Allah'ın kemal sıfatlarıyla muttasıf olduğu kendisinde herhangi bir noksanlığın bulunmayacağı noksanlığın O'nun yarattıklarında olacağı belirtilmektedir. Kelâm sıfatı Allah'ın söylemesi olarak tanımlanmaktadır. Delil olarak ise şu ayet *وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا* (Allah Musa ile konuştu.)³⁵⁴ gösterilmektedir. Eğer Allah'ın bir söyleme sıfatı olmamış olsaydı o zaman Allah'ın âciz olduğu ortaya çıkardı. Allah'ın manevi sıfatları zikredilirken O'nun mütekelim sıfatına sahip olduğu açıklanmıştır.³⁵⁵

³⁵⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 231; Ebû Hanîfe, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, 53; Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 3; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 6; Bursevî, *Haliliyye* (Sivas Basma, 452189), 6; Abdülhamid b. Mustafa Reşid, *Zübde-i İlmihâl* (Sivas Basma, 523842), 16; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 5; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 26-27; Mahmûd Mes'ûd, *İlm-i Hâl-i Kebîr* (Ali Emiri Müteferrik, 393200), 17,18; Kadızâde, *Ferâidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 6, 29; Sabiroğlu, *Ameli İlmihal* (Beyazıt, 574451), 9,10-12.

³⁵¹ Hanîfe, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, 70.

³⁵² Nesefî, *et-Temhîd li-kavaidi't-tevhîd*, 67-69.

³⁵³ Üstünova, *Mukaddime*, 164.

³⁵⁴ en-Nisâ 4/164.

³⁵⁵ *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 62, 65; Sabiroğlu, *Ameli İlmihal* (Beyazıt, 574451), 12; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 16; Üryanizade, *Köylü İlmihali* (Sivas Basma, 530725), 5.

Makâlât'da sıfatı zatiyye açıklanırken bu sıfatların Allah'ın zatıyla muttasıl olduğu belirtilmiştir. Bu görüşün tersi bir görüşe sahip olanların ise Allah'a noksanlık ifade ettikleri dile getirilmiştir. Allah'a ait olan sıfat veya isimlerden birisinin mahlûkatın sıfat veya ismine benzetilmesinin küfre sebebiyet vereceği belirtilmiştir. Yine kelâm sıfatının Allah'ın zatı ile muttasıl olduğu ifade edilmiştir.³⁵⁶

Kelâm sıfatı *Vasiyetname Şerhi*'nde anlatılırken bu sıfatın hakiki, ezeli ve ebedi bir sıfat olduğu vurgusu yapılmaktadır. Mâtürîdî ise bu sıfatın hakiki, ezeli ve ebedi olduğunu ifade etmiştir. Sesten ve harften münezzeh olduğunu belirtmiştir.³⁵⁷ Bu sıfatın Allah'ın zatı ile kadîm olduğu ifade edilmiştir. Mu'tezile ise bu sıfatın Allah'ın zatı ile bulunmadığı iddiasındadır. Bu görüşü nedeniyle Mu'tezile topluluğu eleştirilmektedir. Yine kelâm sıfatının sonradan yaratıldığını iddia eden Kerrâmiyye de eleştirilen diğer bir topluluktur. Bu görüşü benimsedikleri için zavallı bir halde oldukları ve sıfatların sonradan olduğu iddiasında bulundukları için de kâfir oldukları dile getirilmiş.

3.6.6. Halku'l-Kur'ân

Mezhepler tarihinin önemli olaylarından birisi de hiç şüphesiz siyasî ve sosyal³⁵⁸ birçok olayın yaşanmasına neden olan sıfatlar tartışmasının devamı niteliğinde olan Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığı meselesidir. Allah'ın kelâm sıfatını ezeli bir sıfat olarak kabul etmeyen Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan Kur'an-ı Kerim'in de yaratılmış olduğunu dile getirmişlerdir. Bu iki isim tarafından ortaya atılan iddialar Mu'tezile tarafından kabullenilip geliştirilmiştir. Mu'tezile'nin yanı sıra Hâricîler, Mürcie ve Şîâ'nın bir bölümü de bu görüşü benimsemişlerdir.³⁵⁹

Bu mesele üzerinde mezhepler oluşurken, bir tarafı Kur'an yaratılmıştır tezini savunan Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan'ın öncülük ettiği ve Mu'tezile tarafından siyasi destek alınarak zirveye ulaştırılan grup çekmektedir. Diğer tarafta ise yaratılmadığını savunan Ehl-i hadis yani Selefî yaklaşım çekmektedir. Bu iki grubun arasında bir noktada ise Ehl-i Sünnet konumlanmıştır.³⁶⁰

³⁵⁶ Atar, *Makâlât*, 62,63; *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 62.

³⁵⁷ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 93-94; Birgivi, *Kadıze Şerhi*, 47-49.

³⁵⁸ Bu sebepler için bk. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 26-28.

³⁵⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 371-375.

³⁶⁰ Eyüp Gür, "Kemalpâşazâde'nin Halku'l-Kur'ân Problemine Yaklaşımı", *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (20 Eylül 2022), 161.

Ehl-i Sünnet'e göre Kur'an Allah'ın kelâmıdır ve yaratılmamıştır. Bu görüş üzerine icmâ söz konusudur.³⁶¹ Ebû Hanîfe'ye göre telaffuz ve kıraat bakımından yaratılmış olduğu kabul edilse bile Allah'ın keliması olarak Kur'an mahlûk değildir.³⁶² Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğunu kabul eden ve bu şekilde amel eden kişinin ise kâfir olduğu kabul edilmektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğunu iddia edenlerin ilk grubu müşriklerdi. Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim'de müşriklerin Kur'an'a yönelik sözlerine yer verilmektedir. “*Bu sadece bir insan sözüdür*”³⁶³ ayeti örnek gösterilerek mahlûk olduğunu iddia edenlerinde ayetin muhatabı olan müşriklerle bir tutulduğu görülmektedir. Aslında bu tartışmanın asıl dayanağı Allah'ın sıfatları noktasındadır. Kelâm, Allah için bir sıfat mıdır yoksa fiil midir? İkileminin doğurduğu bir tartışmadır. Allah'ın mütekellim oluşu mezhepler tarafından kabul edilmiş olsa bile, bu konuşmanın mahiyeti, manası, başlangıç ve sonunun olup olmadığı hususunda ihtilaf söz konusudur.³⁶⁴

Halku'l-Kur'an meselesinde Ehl-i Sünnet'in Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunanları tekfir etmesinin nedenlerine dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü Mu'tezile Kur'an-ı Kerim'in varlığını da Allah tarafından gönderilmiş bir kitap olduğunu da kabul etmektedir. Tekfire sebep olan şey Mu'tezile'in sıfatlar konusunda benimsediği görüşleridir. Yavuz tarafından dikkat çekilen husus kayda değerdir. Mu'tezile başta olmak üzere Kur'an-ı Kerim'in yaratıldığını savunanların kâfir ilan edilmesi bu mesele özelindeki siyasî baskılar neticesinde olmuş olabilir. Abbasi halifelerinin desteğini arkasına alan Mu'tezile'nin bu konuda estirdiği sert rüzgâr siyasî gücü zayıflayınca çok sert bir şekilde kendisine yönelmiştir. Bu konu özelinde dönemin siyasi gücü ve bu desteği arkasına alan ideolojik akımının görüşlerini kabul etmeyip karşı çıkan Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel'i (öl. 241/855) bu duruşu sayesinde belki de bu kadar önemli bir konuma yükselmiştir.³⁶⁵

İncelediğimiz ilmihal kitaplarının yanında araştırma yaptığımız dönem aralığı içerisinde bu konuyla alakalı farklı çalışmaların yapıldığına da rastladık. Kemalpaşazâde (öl. 940/1534) tarafından bu mesele ile alakalı risale kaleme alınmıştır. Bu da bize İslâm Mezhepler Tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkmış bir tartışmanın hala etkisini sürdürdüğünü göstermektedir.

³⁶¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 422; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 245; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 87.

³⁶² Ebû Hanîfe, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, 71,88. Ehl-i Sünnet inancına göre Kur'an, Allah'a bakan yönüyle gayr-i mahlûk, insana bakan yönüyle mahlûk kabul edilmektedir.

³⁶³ el-Müddessir 74/25.

³⁶⁴ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*, 57.

³⁶⁵ Yavuz, “Halku'l-Kur'an”, 371-375.

Osmanlı Devletinde şeyhülislâmlık yapan Kemalpaşazâde elbetteki konu hakkında ki görüşlerini Ehl-i Sünnet itikadına göre ortaya koymaya çalışmıştır.³⁶⁶

İlmihallerde de bu etki söz konusudur. *Makâlât*'ta kitaplara iman konusu işlenirken, Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kelâmı olduğu zikredilmektedir. Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olmadığı belirtilmektedir.³⁶⁷ Kelâmullah gayri mahlûktur. Mu'tezile mezhebinin bu konu hakkındaki görüşleri reddedilmektedir. Ayrıca bir başka eserde Allah'ın mütekellim olduğu, ezeli kelim sıfatıyla söyleyici olduğu ifade edilmektedir. Ezeli kelim sıfatının harf ve ses cinsinden olmadığı da belirtilmektedir.³⁶⁸

Aynı eserin ilerleyen bölümlerinde konuyla alakalı yine Allah tarafından gönderilen hiçbir kitabın mahlûk olmadığı beyan edilmektedir. Bu kitapların hepsinin Allah'ın zatından ayrılmayan ezeli ve ebedi kelim sıfatıyla meydana geldiği vurgulanmaktadır. Allah'ın kitaplarına mahlûktur diyenlerin küfre düştükleri de vurgulan hususlar arasındadır.³⁶⁹ Allah'ın kitaplarının mahlûk oluşu iddiasında bulunanların küfürle itham edilmesi elbette ki müellifin Ehl-i Sünnet çizgisini takip etmesinden kaynaklanmaktadır.

İncelediğimiz diğer ilmihal kitaplarında da konuya yaklaşım aynıdır. Hemen hemen aynı ifadelerle yer verilerek Allah'ın kelim sıfatının var olduğu vurgulanmaktadır. Bu kabul beraberinde Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olmadığı anlayışını da doğurmaktadır.³⁷⁰

3.6.7. Rü'yetullah Meselesi

İman eden kimseler tarafından Allah'ın ahirette görüleceği anlamına gelen rü'yetullah kavramı üzerinde mezhepler arasında ihtilaflar söz konusudur. Ehl-i Sünnet inancına göre Allah ahirette görülecektir.³⁷¹ Mu'tezile ve Hâricîler ise Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğunu iddia ederler.³⁷² Onlara göre Allah görülecek demekle; Allah için bir zaman, mekân, yer-yön, hareket etme, sükûn gibi yaratılanlara ait özellikleri isnad etmiş oluruz. Hâlbuki Allah zamandan, mekândan münezzehtir. Mu'tezile bu meseleye de tevhid ilkesi nazarından bakarak

³⁶⁶ Turan, "Kemalpaşazâde", 245-247. Kemalpaşazade'nin Yavuz Sultan Selim zamanında Safevi devleti dolayısıyla Şii itikadına karşı hem Osmanlı siyasi çıkarları için hem de Ehl-i Sünnet itikadını savunmak için var gücüyle çalıştığı Yusuf Şevki Yavuz tarafından ifade edilmektedir.

³⁶⁷ Atar, *Makâlât*, 63.

³⁶⁸ Rahmi, *İmadül İslam*, 28.

³⁶⁹ Rahmi, *İmadül İslam*, 1990, 31; Mızraklı (Hacı Reşit Bey, 261296), 84; Atar, *Makâlât*, 70.

³⁷⁰ Birgivi, *Risâle-i Birgivi* (Nadir Eserler, 297.411), 7; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 6; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 5; Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tefvik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 27-28; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 29; Mahmûd Mes'ûd, Mehmed Şevket, *Muhtasar ilm-i hâl* (Hacı Mahmud Efendi, 253282), 21; Kadızâde, *Feraidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 28-29,31,66; Sabiroğlu, *Ameli İlmihal* (Beyazıt, 574451), 3-124; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 19; Üryanizade, *Köylü İlmihali* (Sivas Basma, 530725), 5.

³⁷¹ Ebû Hanîfe, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, 74; Taftâzânî, *Şerhü'l Akaid*, 274; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 235; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 97.

³⁷² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 238; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar fî uşûli'd-dîn Mu'tezile Akaidi*, 66.

yaratılmışların sıfatlarının Allah'a izafe edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Bu yüzden de Allah'ın görülebileceğini tümüyle reddeder.³⁷³

Rü'yetullah meselesinde hem kabul edenler için hem de reddedenler için delil kabul edilen ortak bir ayet vardır.

Musa tayin ettiğimiz vakit buluşmaya gelip de Rabbi ona konuşunca 'Rabbim bana görün sana bakayım' dedi. Rabbi buyurdu ki; sen beni göremezsın, fakat dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!'. Rabbi dağa görününce onu darmadağın etti ve Musa da baygın düştü.³⁷⁴

Ehl-i Sünnet bu ayetten hareketle Hz. Musa'nın Allah'tan talep ettiği şeyin imkân dâhilinde olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü Allah tarafından peygamber olarak görevlendirilen birinin ne istediğini bilen biri olduğu gerçeğini kabul ederler. Rü'yetullahı reddedenlerin ise Allah tarafından seçilmiş bir peygamberi bilgisizlikle itham etmiş olacaklarını ve kendilerini ondan daha bilgili gördüklerini belirtmişlerdir. Bu şekilde bir yaklaşım içerisinde olduklar için ise Müslümanlıktan uzaklaşmış ve küfre girmiş olabileceklerini vurgulamaktadırlar.³⁷⁵

Mu'tezile ise ayette Hz. Musa'nın Allah'ı görme isteği karşılanmadığı için Allah'ı görmenin mümkün olmayacağı kanısına varmaktadır. Çünkü Allah'ın görülmesinin ancak dağın yerinde kalabilmesi halinde gerçekleşeceğini belirterek rü'yetullahın imkânsızlığını göstermiştir. Ehl-i Sünnet rü'yetullahı inkâr edenleri tekfir ederken, Mu'tezile ise kabul edenleri tekfir etmektedir. İşin ilginç tarafı ikisi de görüşlerine delil olarak aynı ayetleri göstermektedir.³⁷⁶

Mu'tezile'ye göre Ehl-i Sünnet ayetleri yok saydığı için küfürle itham edilmektedir. Fakat Ehl-i Sünnet ayetleri yok saymıyor sadece rü'yetullahı kabul etmeyen gruplardan farklı yorumlamaktadır. Yine farklı bir eleştiri de Allah'ın görüleceğini iddia etmek onu teşbihle yani bir takım özelliklerle şekillendirmeye neden olacağı yönündedir. Ehl-i Sünnet bu duruma da açıklık getirmiştir. Allah, cennette müminler için görünebilir olmasını sağlamak amacıyla müminlerde bir takım özel nitelikler yaratacaktır düşüncesiyle rü'yetullahın mümkün olduğunu ispat yoluna gitmiştir. İncelemiş olduğumuz ilmiyal kitaplarında da Allah'ın görüleceği inancı hâkimdir. Reddedenlerin ise kâfir oldukları belirtilmiştir.³⁷⁷

³⁷³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 233-238; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 97.

³⁷⁴ el-A'râf 7/143.

³⁷⁵ Neseî, *et-Temhîd li-kavaidi't-tevhîd*, 219-220.

³⁷⁶ el-A'râf 7/143, el-En'âm 6/103, Yunus 10/26.

³⁷⁷ Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 13; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Velîyyüddin Efendi, 549747), 37; Üryanizade, *Köylü İlmiyalı* (Sivas Basma, 530725), 31-32.

Allah'ın ahirette görülebileceğini kabul eden Ehl-i Sünnet, dünyada Allah'ın varlığının hususiyetinin bilinebileceğinin imkânsız olduğunu savunmaktadır. Allah'ın varlığının hususiyetinin dünyada bilinebileceğini iddia eden Mu'tezile ve Zahirilerin ise yanlış düşünce sahibi oldukları ifade edilmektedir. Allah'ın dünyada görülebilmesinin mümkün olmadığı dolayısıyla O'nun cisimselleştirilemeyeceği noktasında Ehl-i Sünnet tarafından bir ittifak söz konusudur.³⁷⁸

Konuyla alakalı olarak *İmâdü'l-İslâm* 'da rü'yetullah konusu işlenirken şu ifadelere yer verilmektedir;

Rabbim Allah, peygamberim Muhammed, İslâm imanım, Kur'an kitabım kıblem Kâbe ve Müminler kardeşimdir. Aynı zamanda ben hiç şüphesiz bilirim ki ölüm haktır, kabir haktır. Münker ve Nekir suali haktır hesap haktır. Mizan haktır, cennet ve cehennem haktır. Allah'ın yüzüne kavuşmak haktır ve Allah'ın vaad ettiklerinin hepsi haktır.³⁷⁹

Aktarmış olduğumuz bu ifadenin son kısmında Allah'ın görüleceğinin hak olduğu açıkça bildirilmiştir. Bu konu hakkında eserde Ehl-i Sünnet'in görüşünün hâkim olduğu ortadadır. Aynı eserin ilerleyen bölümünde ise oruç tutan kişinin sevabının bizzat Allah tarafından cennet nimetiyle verileceği ifade edilmektedir. Devamında ise Allah'ın cennete giren müminlere arada herhangi bir perde olmadan konuşacağı bilgisi verilmektedir. Yani Ehl-i Sünnet tarafından benimsenen rü'yetullah görüşü bu açıklamalarda da karşımıza çıkmaktadır. Başka bir bölümde ise oruçlunun ibadetinin makbul olduğunun bir göstergesinin ise cennette mevlasının yüzünü gördüğü anın olduğu ifade edilmektedir. Burda her ne kadar oruç ibadetinin makbul oluşuna dikkat çekilmiş olsa da asıl dikkat edilmesi gereken şeyin ise mümine verilen mükâfatta Allah'ın cennette görüleceğinin ifade edilmesidir.

Eserde ahiret hayatının evreleri anlatılırken Allah'ın mizan terazisi kurulduktan sonra insanlara azametini ve şanını göstereceği bildirilmiştir. Ancak bu görünme müminler tarafından Allah'ın görüleceği gibi bir görünme olmayacağı da açıklanmıştır. Aynı eserin ilerleyen bölümlerinde cennet ehli ile melekler arasında geçtiği ifade edilen bir rivayete yer verilmiştir. Rivayete göre;

Cennet ehlinde olup Allah'ı görmek için bekleyenlere meleklerden birisi Allah'ı örseniz tanır mısınız diye sordular. Onlar da evet tanırız diye cevap verdiler. Arşın sağ tarafından öyle ulu bir melek görüldü ki onun ululuğu ancak Allah tarafından bilinebilir. Ben sizin rabbinizim dediğinde ise müminler şüphesiz sen bizim Rabbimiz değilsin çünkü biz rabbimizi tanırız dediler. Sonra arşın sol tarafından bir melek görüldü. Onlar sen bizim Rabbimiz değilsin biz rabbimizi tanırız dediler. Sonra da Allah kendisini gösterdi ve kullar evet sen bizim rabbimizsin deyip ona şükrettiler.³⁸⁰

³⁷⁸ Üstünova, *Mukaddime*, 150, 151.

³⁷⁹ Rahmi, *İmâdü'l İslam*, 225, 276, 380.

³⁸⁰ Rahmi, *İmâdü'l İslam*, 551, 573, 616.

Bahsi geçen rivayette dikkatimizi çeken husus Allah'ın ahirette mümin kullarına görüleceği noktasında bir görüş benimsendiğidir. Eserin ilerleyen bölümlerinde Cennet nimetlerinden bahsedilirken “*hicabı izzetin*” giderileceği yani dertlere derman olan Allah'ın keyfiyetsiz ve vasıfsız olarak tecelli edip güneş gibi bütün halka açık bir şekilde görüleceği ifade edilmiştir.

Benzer örneklerle farklı eserlerde raslamak mümkündür. *Mızraklı* ilmihalde cennete giden müminlerin orada dünyadaki arzularını dile getirdiği ifade edilmektedir. En önemli arzunun ise Allah'ı görmek olduğu bildirilmektedir. Müminler bu isteklerini dile getirdiklerinde ise Allah onların isteğini kabul ederek vechini cennette bulunan kullarına göstereceği bildirilmiştir. Eserin ilerleyen bölümlerinde de Allah'ın ahirette görüleceğini destekleyen bölümler mevcuttur. İmanın ziynetinin cennet, cennetin ziynetinin gılman, huriler ve cemalullah'ı müşahade etmek olduğu ifade edilmektedir. Cennete girmeye hak kazanan müminlerin aynı zamanda Allah'ın rızasını da kazandıkları belirtilmiştir. Bu durumda olan kimselerin ödül olarak Allah'ı görecekleri de belirtilen hususlar arasındadır.³⁸¹

Aynı şekilde *Makâlât*'da rü'yetullah konusunda oldukça kesin bir çizgi çizildiğinin gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Rü'yetullah meselesi işlenirken Allah'ın cennette müminler tarafından görülemeyeceğini iddia eden kimsenin yani rü'yetullahı kabul etmeyip inkâr eden kişinin kâfir olarak değerlendirileceği açıklanmıştır.³⁸² Bu açıklamaları dikkate aldığımızda Ehl-i Sünnet tavrının koruma altına alındığı, Allah'ın görülmesi meselesinde kırmızı çizgilerinin olduğunu rahatlıkla anlayabilmekteyiz.

Allah'ın ahirette ve özellikle cennete girmeyi hak eden müminler tarafından görüleceği inancı benimsenmektedir. Ancak dünya hayatında Allah'ın cisimselleştirilmesi de görüldüğünün iddia edilmesi de hatadır. Bunu yapan kişinin Ehl-i Sünnet itikadından uzaklaştığına delil kabul edilmektedir. Rü'yetullah meselesine yaklaşım diğer ilmihallerde de benzer şekilde anlatılmaktadır. Allah'ın cennette mümin kullarına bir ödül olarak görüleceği vurgusu ortak bir vurgudur.³⁸³

3.6.8. Mucize, Şefaât ve Keramet Meselesi

İslâm mezhepleri tarafından tartışılan konuların başında gelen peygamberlere ait olan mucizeler, velî kullara ait kerametler ve şefaât konuları Osmanlı'da kaleme alınan ilmihal

³⁸¹ *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 46, 84, 89; Birgivi, *Kadıızade Şerhi*, 70.

³⁸² Atar, *Makâlât*, 269.

³⁸³ Birgivi, *Kadıızade Şerhi*, 70, 90; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 37; Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 28; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-keîlâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 64-65; Kadızâde, *Feraidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 238-240.

kitaplarında da değinilen konular arasındadır. İncelemiş olduğumuz eserlerden birisi olan *Mukaddime* de bu konu ele alınmış ve Ehl-i Sünnet çizgisinde bir değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Bahsi geçen eserde iman etmiş, ibadetlerini yerine getirmeye gayret etmiş fakat günahlara da bulaşmış olan kulların cezaları nispetinde cehennemde kalacakları ifade edilmiştir. Günahkâr olan bu kulların günahları, Allah tarafından yahut şefaatine müsaade edilen peygamber, âlim veya şehitlerin şefaathleriyle bağışlanmasının da söz konusu olduğu belirtilmektedir.³⁸⁴

Aksarayî tarafından kaleme alınan eserde de peygamberler ve evliyaların şefaatte bulunabilecekleri açıklanmaktadır. Bu açıklamalardan ilmihal kitaplarında şefaate yaklaşımın Ehl-i Sünnet çizgisinde seyrettiğini rahatlıkla ifade edebilmekteyiz. Aynı eserde mahşer sahnesinde yaşanacağı ifade edilen bir durumdan söz edilmektedir. Cebrail'in Hz. Peygamberimize kıymetli elbiseler, Burak ve bir sancak getireceğinden bahsedilmektedir. Cebrail peygamberimizden elbiseleri giyip eline de sancağı alarak Burak'a binmesini isteyecektir. Daha sonra Arasât meydanına gelerek şefaate muhtaç olan kullara şefaatte bulunacağı dile getirilmektedir.³⁸⁵ Bahsi geçen rivayette ana gayenin peygamberlerin şefaath hakkının olduğunun vurgulandığı dikkat çeken bir gerçektir.

Şefaath konusunun ilmihal eserlerine sirayeti konusunda şu örnek çok önemli bir yere sahiptir. *Vasiyetname Şerhi*'nde kitap yazmaya başlayan insanların kaleme alacakları eserlerine besmele ile başlamaları ve Allah'tan yardım dilemeleri gerektiği bildirilmektedir. Kitap yazmadaki gayenin ise ahiret gününde peygamberimizin şefaatine nail olmak olduğu bildirilmiştir. Kitap yazma konusu hakkında yapılan açıklamalardan hareketle hem şefaath konusunda hem de Allah'ın yardımı konusunda yazarın Ehl-i Sünnet tavrı çok net bir şekilde anlaşılmaktadır.³⁸⁶ Sözü edilen eserde evliyanın kerametinin hak olduğu ve inkâr edilmemesi gerektiği açıklanmaktadır. Birgivî'ye göre evliyanın kerameti ashabın icmasıyla sabittir ve Mu'tezilenin bu konudaki inkârcı yaklaşımı da yanlıştır.³⁸⁷

Makâlât'ta "Küfür ve Şirk" konusu işlenirken şefaath konusuna da değinildiği gözlemlenmiştir. Büyük günah işleyenlerin küfür ve şirk girdikleri belirtilirken, büyük günahlar dışında günaha girenlerin ise asi ve günahkâr oldukları ifade edilmiştir. Asi ve günahkâr olan kimselerin ise Allah tarafından mağfiret olmaları veya şefaathle affedilme ümitlerinin de bulunduğu belirtilmiştir.³⁸⁸ Bu açıklamalar dikkate alınca şefaath konusunun

³⁸⁴ Üstünova, *Mukaddime*, 167; Birgivî, *Kadıade Şerhi*, 14; İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 72.

³⁸⁵ Rahmi, *İmadül İslam*, 28, 537.

³⁸⁶ Birgivî, *Kadıade Şerhi*, 14.

³⁸⁷ Birgivî, *Kadıade Şerhi*, 99.

³⁸⁸ Atar, *Makâlât*, 164.

kitaplarda işlendiği ve kabul edildiği gerçeğiyle baş başa kalmamız kaçınılmazdır. Buna benzer farklı bir örnek de *el-Hediyyetü'l-Alaiyye*'de karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamberlerin mucize göstermeye kadir oldukları ifade edilmektedir. Konuyla alakalı yukarıda verdiğimiz örneklerin benzerleri incelediğimiz diğer ilmihal kitaplarında da karşımıza çıkmaktadır.³⁸⁹

Örneğin *Ni'meti İslâm*'da peygamberlerin mucizelerinin hak olduğu ve peygamberlerin şefaatinin kabul olduğu ifade edilmektedir. Şefaatten müminlerin yararlanacağı da dile getirmektedir.³⁹⁰ Şefaati, kerameti, mucizeyi inkâr eden fırkaların sapkınlık içerisinde oldukları da belirtilen hususlardandır.

Benzer örnekleri farklı eserlerde de görmek mümkündür. *Mızraklı* ilmihalde peygamberlerin mucizelerinin hak olduğu, mucizelere inanılması gerektiği, bildirilmektedir.³⁹¹ Hz. Peygamberimiz gerçekleştirmiş olduğu mucizeler de yine eserde sıralanmaktadır.³⁹²

3.6.9. Kabir Ahvali ve Ahiret Hayatı

Kabir hayatının varlığı, kabirde ölen kişinin muhatap olacağı durumlar gibi konular mezhepler açısından tartışma konusu olan mevzulardandır. Ehl-i Sünnete göre kabir hayatı delillerle sabittir.³⁹³ Kıyametin kopacağı ana kadar olan zaman dilimini kapsayan kabir hayatı; sorgu, azap gibi işlemlerin gerçekleşeceği yer olarak kabul edilmektedir.³⁹⁴

Cehmiyye dışında bütün fırkaların kabir azabını kabul ettiği kaynaklarda belirtilmektedir.³⁹⁵ Cehmiyye'nin kabir azabını kabul etmemekle helaka uğrayacakları Ebû Hanîfe tarafından belirtilmiştir. Çünkü kabir azabı Ebû Hanîfe'ye göre ayetlerde³⁹⁶ açık bir

³⁸⁹ İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü'l-Alaiyye*, 2012, 248; Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 7,13-15,18; İmamzâde Mehmet Es'ad, *Dürr-i Yekta* (Ragıp Paşa, 4420), 5, 84; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 11; Halebî, *Halebî Tercümesi Babadağı* (Nadir Eserler, 297.5011 1255 H), 187; Cecelî İbrahim Efendi, *Manzum İlmihal* (İskilip Matbu, 679188), 21,23; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkîki'l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 22, 24, 28-29; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 34,65-66; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-keîlâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 64,102; Kadızâde, *Ferâidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 29,72,84-86,183-184; Mahmûd Mes'ûd, *İlm-i Hâl-i Kebîr* (Ali Emiri Müteferrik, 393200), 27; Sabiroğlu, *Ameli İlmihal* (Beyazıt, 574451), 21-22; Üryanizade, *Köylü İlmihali* (Sivas Basma, 530725), 34, 99.

³⁹⁰ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 8-10; Ahmed Ziyaeddin, *Vesiletü'n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 116.

³⁹¹ İmamzâde Mehmet Es'ad, *Dürr-i Yekta* (Ragıp Paşa, 4420), 5; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 65; Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslam*, 8.

³⁹² *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 78.

³⁹³ Taftâzânî, *Şerhü'l-Akaid*, 358; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 185; Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 253.

³⁹⁴ Ebû Hanîfe, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, 76; el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 253; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 275.

³⁹⁵ Mu'tezile ve Hâricîler'in kabir azabının olmadığı yönünde görüşlerinin olduğu da vurgulanmaktadır. Geniş bilgi için bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 198; el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 253.

³⁹⁶ et-Tevbe 9/101, et-Tûr 52/47.

şekilde belirtilmektedir. Bu ayetlerin varlığına rağmen kabir azabı kabul edilmezse meselenin sonunun küfre çıkacağı belirtilmiştir.³⁹⁷

Kabir hayatını kabul etmeyenlerin tekfir edilip edilmemesi tartışılan bir konudur. Ehl-i Sünnet delil gösterdiği ayetlerin inkâr edilmesi sebebiyle inkârcının küfre düşmüş olacağını ifade etmektedir. Ancak diğer grup belirtilen ayetlerin açık bir şekilde kabir hayatı ve kabir azabına delalet etmediğini savunmaktadır. Bu ayetlerden ancak te'vil yoluyla kabir azabı ve kabir hayatı sonucuna varılmaktadır.³⁹⁸ Dolayısıyla zannî bir durum söz konusu olduğu için kabir hayatının varlığını kabul etmeyenler kâfirlik ile suçlanamazlar.

Ehl-i Sünnet yaklaşımını yansıtan bu açıklamalar ilmihal geleneğinde de takip edilmiştir. Her ne kadar ayetlerin zannî oluşu vurgulanarak kabir hayatı ve azabını kabul etmeyenlerin tekfir edilemeyeceği belirtilse de ilmihal geleneğinde bu çizgiyi takip edenler kâfir olmakla itham edilmişlerdir. İlmihal kitaplarında kabir hayatında sorgu ve azap başta olmak üzere cennet ve cehennemin şu anda yaratılmış olması, haşr, mizan, sırat vb. ahiret hayatının aşamalarıyla alakalı görüşlere Ehl-i Sünnet düşüncesine göre yer verilmiştir.³⁹⁹

Bu bağlamda *Vasiyetname Şerhi*'nde insanların sağında ve solunda kirâmen kâtibin isimli meleklerin var olduğundan ve bu meleklerin insanların sevabını, günahını yazdığından söz edilmektedir. Bu meleklerin varlığı Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilmektedir. Ancak Ehl-i Sünnet dışı mezheplerden kabul edilen Cehmiyye ve Kaderiyye bu meleklerin varlığını inkâr etmektedir. Aynı eserin ilerleyen bölümlerinde bid'at ehlinin kabir azabını reddettiği ancak sünnet ehlinin kabir azabını kabul ettiği belirtilmektedir. Kabir ahvali hakkında birçok hadisin rivayet edildiği kabir azabının varlığının delillerinden kabul edilmektedir. Mahşerde kurulacak olan mizan terazisi hakkında da açıklamalarda bulunulan bu eserde mizanı soyut olarak değerlendiren ve yalnız adaletten ibaret olduğunu ifade eden Mu'tezile mezhebi bu görüşünün yanlışlığı nedeniyle eleştirilmektedir. Ehl-i Sünnet inancına göre mizanın somut bir şekilde mahşerde kurulacağı inancının hâkim olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Mu'tezile tarafından inkâr edilen sırat köprüsü ile cennet ve cehennemin hâlihazırda yaratılmış olması hakkında da

³⁹⁷ Ebû Hanîfe, *İmam-ı A'zâmın Beş Eseri*, 57.

³⁹⁸ Kur'an'da kabir azabına delil gösterilen ayetlerin incelenmesi hakkında bk. Mehmet Okuyan, *Kur'an'a Göre Kabir Azabı* (Samsun: Etüt Yayıncılık, 2007), 171-217.

³⁹⁹ Birgivi, *Risâle-i Birgivi* (Nadir Eserler, 297.411), 15,19; Kefevî, *Tuhfetü's-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 10-11; İmamzâde Mehmet Es'ad, *Dürr-i Yekta* (Ragıp Paşa, 4420), 5, 60; Abdülhamid b. Mustafa Reşid, *Zübde-i İlmihâl* (Sivas Basma, 523842), 18; Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (Veliyyüddin Efendi, 548862), 9; Süleyman Sırrı, *Miftahü'l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 34; Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tefvik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 15, 26,28; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-kelâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 11,98-99; Kadızâde, *Ferâidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 7,25,122,124-125,126-127,188; Sabiroğlu, *Ameli İlmihal* (Beyazıt, 574451), 21,22; Süleyman Hüsnü Paşa, *İlmihal-i Sagîr* (Nadir Eserler, 297.411), 7; Hâfız Nûri Efendi, *Akaid-i İslâmiyeden Ameli Ulûm-i Dîniyye* (Ömer Sindel, 317825), 131; Ceceli İbrahim Efendi, *Manzum İlmihal* (İskilip Matbu, 679188), 20-21; Üryanizade, *Köylü İlmihali* (Sivas Basma, 530725), 36-39, 44.

Ehl-i Sünnet tarafından benimsenen görüşlere yer verilmektedir. Buna göre sırat köprüsü cehennemin üzerine kurulu olan bir köprüdür. Cennet ve cehennem ise yaratılmış ve kendilerini hak eden insanların gelmesini beklemektedirler.⁴⁰⁰

İlmihal kitaplarında karşılaşılan bir durumda kulun, ibadetlerini yerine getirilmemesi sebebiyle kabir azabıyla karşılaşacağı noktasıdır. Bahsettiğimiz meselenin örneğine *Mızraklı*'da rastlamaktayız. Bu eserde namaz kılmayan müminlerin kabir azabı çekecekleri belirtilmektedir.⁴⁰¹ Yine farklı bir değerlendirmede *el -Hediyyetül Alaiyye* isimli eserde yapılmaktadır. Kabir azabının isyankâr müminler ve kâfirler için hak olduğu dile getirilmektedir.⁴⁰² Görüldüğü gibi kabir azabının varlığı bazı bid'at mezheplerin aksine kabul edilmektedir.

İlmihallerde iyi ve kötü kulların kabirde nasıl karşılanacakları ve hangi muamelelerle ağırlanacakları hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Kabirde sorgulamanın olacağı, iyi kulun azap görmeyeceği kötü kulun ise azap göreceği belirtilmektedir.⁴⁰³

Farklı bir kaynakta Mu'tezile tarafından yok sayılan kabir azabı ve ahiret hayatının aşamaları Ehl-i Sünnet anlayışına göre anlatılmaktadır. Kabir azabının varlığı kabul edilmekte ahiret hayatının haşr, mizan, sırat köprüsü gibi aşamalarının varlığı da Mu'tezile mezhebinin aksine kabul edilmektedir. Yine aynı eserde şehit olan askerlere cennetteki yerleri şehit oldukları an itibariyle gösterileceği belirtilmektedir. Yine şehit olan askerlerin kabir azabı görmeyecekleri de açıklanmaktadır.⁴⁰⁴ Açıklamalardan hareketle eserde kabir azabının varlığı kabul edilmekte, cennet ve cehennemin yaratılmış ve hazırlanmış olduğunun kabul edildiği de görülmektedir.

İlmihallerde ahiret hayatında gerçekleşecek haşr, mizan, hesap vb. olayların varlığına olan inanç çok net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. *Necâtü'l-Mü'minîn Risâlesi*'nde yazar kitabı yazarken Allah'ın kendisine yardımda bulunmasını dilemektedir. Kitabı bitirmeyi kendisine nasip etmesi için dua eden müellif ahirette de Allah'ın sevdiği kullarla haşr olmayı yine Allah'tan niyaz etmektedir.⁴⁰⁵ Eserin müellifinin yaptığı dualardan Ehl-i Sünnet anlayışına sahip olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Mu'tezile tarafından kabul edilmeyen haşr olayını kabul etmesi ulaştığımız sonuç için bir örnektir.

⁴⁰⁰ Birgivi, *Kadıze Şerhi*, 59, 109, 129, 134,137; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 186; Pezdevi, *Ehli Sünnet Akaidi*, 257.

⁴⁰¹ *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 112.

⁴⁰² İbn Abidinâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 454.

⁴⁰³ Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 185; Birgivi, *Kadıze Şerhi*, 284,285.

⁴⁰⁴ Ahmed Ziyaeddin, *Vesîletü'n-Necât* (İzmirli İsmail Hakkı, 284753), 20-21, 116.

⁴⁰⁵ Ofî, *Necâtü'l-Mü'minîn* (Nadir Eserler 297.512), 1.

3.6.10. Büyük Günah Meselesi

Ehl-i Sünnet inancını tespit edebileceğimiz bir diğer konu da büyük günah meselesidir. Büyük günah meselesinin ortaya çıkışı Hz. Osman'ın şehit edilmesi dönemine dayanmaktadır. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Hz. Ali onun yerine halife seçilmiş ve Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Müslümanlar arasında tasvip edilmeyen hadiseler yaşanmıştır. Bu hadiseler birçok Müslümanın birbirlerine kılıç çekip, katledildiği Cemel ve Sıffin savaşlarıdır. Bu savaşlar arkalarında sadece ölen ve yaralanan insanlar bırakmamış, dini yönden birçok meselenin de tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bunlardan en önemlisi bu savaşta birbirlerine kılıç çekip, birbirlerinin kanını akıtan Müslümanların ahiretteki durumlarının ne olacağıdır. Çünkü savaşa katılanların bazıları ölmüş, bazıları ise katil olmuştur. Katil işlediği suç nedeniyle günaha girerken, öldürülen ise öldürme maksadıyla saldırdığı için günaha girmiştir.⁴⁰⁶

Bu tartışmalar mezhepler arasında görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin Hâricîler büyük günah işleyenlerin kâfir olduklarını iddia ederek meseleye yaklaşmışlardır.⁴⁰⁷ Mu'tezile'ye göre ise büyük günah işleyenler ne mü'min ne de kâfirdir. Büyük günah işleyenleri iki menzil arasında konumlandırarak fâsık ilan etmişlerdir. Mürcie fırkası ise büyük günah işleyenlerin mü'min olduklarını ifade ederek onların durumlarıyla ilgili hükmün Allah tarafından verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁰⁸

Büyük günah meselesiyle ilgili ortaya çıkan bu farklı görüşlerinin temelinde mezheplerin iman kavramına yükledikleri anlam yatmaktadır. Hâricîler ve Mu'tezile'nin imana yükledikleri anlam ameli de içine almaktadır. Yani ameller bu iki fırka içinde imanın parçasıdır. Bu kabulleri de büyük günah meselesindeki görüşlerini şekillendirmektedir.⁴⁰⁹

Ehl-i Sünnet ise büyük günah işleyenlerin, işledikleri günahı helal saymadıkları müddetçe kâfir olmayacaklarını ifade eder.⁴¹⁰ Bu durumda olan kimseler günahkâr mü'minlerdir. Büyük günah işleyen kimsenin dünya hayatında tövbe etmesi gerektiği Ehl-i Sünnet tarafından vurgulanmaktadır. Şayet günahkâr mü'minin tövbe etmeden ölmesi durumunda da Hâricîler'in iddia ettikleri gibi sonsuza dek cehennemde kalacakları görüşünü eleştirmişlerdir. Bu duruma delil olarak da “*Kim zerre miktarı hayır işlerse onun karşılığını*

⁴⁰⁶ Cihad Tunç, “Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/325-342 (1978), 327-328.

⁴⁰⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 194; Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 167; Adil Bebek, “Kebîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 163,164.

⁴⁰⁸ Tunç, “Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi”, 328.

⁴⁰⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 146,388-392.

⁴¹⁰ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*, 628; Sadettin Taftazani, *Kelime Manalı, İzahlı Şerh 'ül-Akaid Tercümesi*, çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2018), 394.

görür.”⁴¹¹ ayeti kerimesini göstermektedirler. Ehl-i Sünnet tarafından benimsenen bu görüş Osmanlı ilmihal kitaplarında da kendini göstermektedir.

Yine mümin olan kişilerin büyük günah işledikten sonra acele ile tövbe etmeleri ve hayatları sona ermeden günahlarından yüz çevirmeleri gerektiği tavsiye edilmektedir. Çünkü bu işi ahirete bırakırlarsa ahirette farklı şekilde muamele ile karşılaşacakları söylenmiştir.⁴¹² Buradan da büyük günah işleyen kişinin kâfir olmadığını ancak günahkâr ve asi olduğu bundan dolayı tövbe etmesi gerektiği zikredilmektedir.

Bu bağlamda verilecek örneklerden birisi de Allah’ın rahmetinden ümidin kesilmemesidir. Müminin ne kadar günahı olsa da Allah’ın rahmet ve merhametinin kendi günahından daha büyük olduğunu kabul etmesi gerektiği dile getirilmektedir. Kişi büyük günah işlemiş olsa da yine dinden çıkmaz, kâfir olmaz. Günahında ısrar etmemeli ve af kapısı kapanmadan yüce yaradanın huzuruna varılması tavsiye edilmektedir.⁴¹³

Benzer ifadeler *Ni‘meti İslâm*’da Ehl-i iman kavramı açıklanırken günahkâr olan müminlerin cezalarının Allah tarafından bağışlanabileceği ifadelerine denk geldik. İfade edilen bu düşünce ile büyük günah işleyen müminlerin kâfir olup ebedi olarak cehennemde kalacaklarını iddia eden Hâricîler, görüşleri nedeniyle tenkit edilmişlerdir.⁴¹⁴

Günahkâr olan müminlerin günahlarının karşılığını cehennemde gördükten sonra cennete girecekleri ifade edilmektedir. Kalbinde zerre miktarı imanı bulunan kişilerin ebediyen cehennemde kalmayacakları vurgusu yapılmaktadır. Büyük günah işleyenlerin iki menzil arasında bir yerde olduğunu iddia eden Mu‘tezile de tamamen dinden çıkıp kâfir olacaklarını dile getiren Hâricîler’in de görüşleri reddedilmiştir.⁴¹⁵

Büyük günah işleyen mü’minlerin kâfir olmadıkları, günahkâr oldukları ve tövbe etmeleri gerektiği diğer ilmihallerde de vurgulanmaktadır. Vurgulanan bir diğer husus ise günahkâr mü’minlerin sonsuza dek cehennemde kalmayacaklarıdır. Bu halde olan mü’minlerin günahlarının karşılığı olan cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkacaklarına vurgu yapılmaktadır.⁴¹⁶

⁴¹¹ ez-Zilzâl 99/7.

⁴¹² Rahmi, *İmadül İslam*, 557.

⁴¹³ Abdullah Salahî Uşşakî, *Elli Dört Farz Şerhi* (Sivas Basma, 523876), 39.

⁴¹⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 10.

⁴¹⁵ Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 26.

⁴¹⁶ Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 18, 22; Kefevî, *Tuhfetü’ş-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 13; Bursevî, *Haliliyye* (Sivas Basma, 452189), 9; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki’l-İman* (Nadir Eserler, 297,4), 28; Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü’l-keîlâm* (Osman Nuri Öztürk, 315503), 19-20; Süleyman Sırrı, *Miftahü’l-Akâid* (Veliyyüddin Efendi, 549747), 48; Kadızâde, *Feraidü’l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 214-215; Mahmûd Mes’ûd, *İlm-i Hâl-i Kebîr* (Ali Emiri Müteferrik, 393200), 32.

3.6.11. Ehl-i bid‘at’ın İmamlığı Meselesi

Ehl-i Sünnet inancına göre salih olsun fâsık olsun mü’min kabul edilen kişinin ardında namaz kılınmalıdır. Bir kimse büyük günah işlemiş olsa bile fâcir olmadığı müddetçe arkasında namaz kılmak Ehl-i Sünnet’e göre caizdir. Ardında namaz kılınmayacak olanlar ise kâfirler ve bid‘atleri küfre varan kimselerdir. Fakat bazı kaynaklarda küfre varmayacak derecede bid‘at sahibi olan kimsenin ardında namaz kılmamanın mekruh olduğu vurgulanmaktadır.⁴¹⁷ Salih ve fâsık mü’minlerin arkasında namaz kılmayı kabul etmeyenler ise Ehl-i bid‘at mensuplarıdır. Bu topluluğa örnek Râfızîlerdir. Onlara göre her mü’minin ardında namaz kılınmamalıdır.⁴¹⁸

İlmihal kitaplarının bazılarında da imamlık yapacaklar hakkında bilgiler verilmiştir. Namaz kıldırarak kişide bulunması gereken özelliklerin yanı sıra, bazı özelliklerinden dolayı namaz kıldırması uygun olamayanlar hakkında da bilgiler verildiği görülmüştür.

Vasiyetname Şerhi’nde fâsık olan kişililerin ve bid‘at sahibi bireylerin imamlık yapmalarının mekruh olduğu belirtilmiştir. Devamında ise Cehmiyye, Kaderiyye, Şîa, Mücessime, Müşebbihe gibi bid‘at kabul edilen mezheplere mensup bireylerin imamlığı mekruh kabul edilmiştir.⁴¹⁹ Benzer açıklamalara *Halebî Tercümesi*’nde de rastlamaktayız. Bid‘at ehlinin arkasında namaz kılınmaması gerektiği belirtilmektedir. Bid‘at ehlinin ise Ehl-i Sünnet’e karşı olan gruplar olduğu vurgulanmaktadır. Bid‘at grupları arasında Gulat-ı Râfızîler, Kaderiyye, Cehmiyye, Müşebbihe taifelerinin olduğu ifade edilmiştir. İsmi geçen bu grupların bid‘atçi olarak anılmalarına sebep olan görüşleri ise şöyle sıralanmaktadır. Şefaati, kabir azabını, rû’yetullahı, kirâmen kâtibini inkâr ederler. Bunları inkâr ettikleri içinde bu taifelere mensup olanların ardında namaz kılmak caiz olmaz.⁴²⁰

Yine imamlık yapması mekruh olan bireylerin bid‘at ehlinen kimseler olduğu ve Ehl-i Sünnet akaidine muhalif olanlar olduğu açıklanmaktadır.⁴²¹ *Necâtü’l-Mü’minîn Risâlesi*’nde bir kimse alim dahi olsa eğer fasık ve veledi zina ise imamlık yapamayacağı ifade edilmektedir. İlerleyen bölümlerde ise fasık ve günahı aşikar olarak işleyen kişilerin imam yapılmasının harama yakın mekruh olduğu ifade edilmiştir. Ehl-i bid‘at zümreleri içerisinde bulunan kimselerin de imamlığının mekruh olduğu yapılan açıklamalar içerisinde yer almaktadır.⁴²²

Makâlât’ta imamlık yapacak kişilerin özellikleri zikredilirken dininde ve itikadında kusur olacak hallerden uzak durması gerektiği ilk sırada belirtilmiştir. Eserin ilerleyen

⁴¹⁷ İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü’l Alaiyye*, 2012, 77.

⁴¹⁸ Semerkandî, *Kelime Manalı Sevadü’l A’zam Tercümesi*, 41.

⁴¹⁹ Birgivî, *Kadızade Şerhi*, 163.

⁴²⁰ Halebî, *Halebî Tercümesi Babadağî* (Nadir Eserler, 297.5011), 187; Kefevî, *Tuhfetü’ş-Şâhân* (Yazma Bağışlar, 347123), 14.

⁴²¹ Rahmi, *İmadül İslam*, 130.

⁴²² Ofî, *Necâtü’l-Mü’minîn* (Nadir Eserler 297.512), 39, 59.

bölümlerinde ise imamlık yapması mekruh olan kişiler hakkında bilgiler verilmektedir. Hayâsı olmayan fâsık kimsenin ve Ehl-i Sünnet itikadına muhalif olanların imamlık yapmaları mekruh sayılmıştır.⁴²³

Devam eden bölümlerde ise sarhoş, fâsık, kadın ve kaim olmayanın ezan okuması mekruh olarak nitelenmektedir. Yine eserin farklı bölümlerinde imamlık yapamayacak kişiler hakkında bilgiler sunulmaktadır. İmam Muhammed'den rivayet edildiği ifade edilen bir haberde Ehl-i bid'at'ın arkasında namaz kılmak caiz görülmemektedir. İlmi olsa bile bir fâsıkın arkasında namaz kılınmayacağı ve imamlığının mekruh olduğu da belirtilmektedir.⁴²⁴

Eserlerde imamet bahsi işlenirken, imamlık yapacak kişilerin özellikleri sayılmaktadır. Birinci özelliğin Müslüman olmak olduğu ifade edilmiştir. Diğer şartların ise imamlık yapacak kişinin şefaât, haşr ve benzeri itikadî konularda inkârcı olmaması olarak sıralanmaktadır. Yani bunları inkâr eden Ehl-i bid'at'ın imamlığının kabul edilmediği anlaşılmaktadır.⁴²⁵ Ehl-i Sünnete göre bid'at fırkalara mesup kişilerin imamlık yapması mekruh olarak kabul edilmektedir.

3.6.12. Ehl-i bid'at ile Evlilik Meselesi

İslâm dininde evlenme engelleri, sürekli engeller ve geçici engeller olmak üzere iki kısımda karşımıza çıkmaktadır. Bu engeller evlenecek bireylerin taşımış olduğu bir takım özelliklerden kaynaklanmaktadır. Engellerin bir kısmı sürekli olup hiçbir şekilde evlenmenin gerçekleşmeyeceği yönündedir. Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim'de bu durum şu ayetlerle açıklanmaktadır.

Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın nikâhladığı kadınlarla evlenmeyin, çünkü bu edepsizliktir, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur. Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren anneleriniz, süt bacılarınız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleşmiş olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla birleşmiş değilseniz (nikâh ortadan kalktığında) kızlarını almanızda size bir sakınca yoktur. Kendi sülbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir, Allah çok bağışlayan ve esirgeyendir.⁴²⁶

Ayetlerde de görüldüğü gibi evlilik yapılması kesinlikle haram kılınan bireyler sıralanmıştır. Bahsi geçen bireylerle evlilik yapmak İslâm dinine göre kesinlikle haramdır.

Birde geçici nedenlerden dolayı evlilik yapılması yasak olan bireyler mevcuttur. Bu bireylerin evliliğe engel olacak niteliklerinin ortadan kalkması durumunda İslâm bu kişilerle

⁴²³ Atar, *Makâlât*, 13, 413.

⁴²⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 343, 514,515.

⁴²⁵ İbn Abidinâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 72.

⁴²⁶ en-Nisâ 4/22,23.

evliliğe müsaade etmektedir. Bu engeller; din farklılığı, başkasıyla evli olma, ihramlı olma, dört evlilik sınırı, sıhrî civar hısımlığı, boşama olarak sıralanmaktadır.⁴²⁷ Yukarıda İslâm fıkında evlilik yapılması yasak olan durumları kısaca izah etmeye çalıştık. İncelemiş olduğumuz ilmihal kitaplarında mezhepsel bir takım görüşlerinde evlilik konusunda yasaklar getirdiğini örnekledirdik.

Osmanlı ilmihal geleneğinde önemli bir konuma sahip olan *Nimet-i İslâm*'da; “*Güneş ve yıldız perestler, zenâdika, bâtinîyye mensupları ve İslâm dinîne mensup olduklarını söyledikleri halde bozuk itikadları nedeniyle küfre düşmüş olan bid‘at sahipleri ile nikâhlanmanın helal olmadığı*” belirtilmiştir.⁴²⁸

Eserin ilerleyen bölümlerinde yine evlilik üzerine yapılan açıklamalar neticesinde Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkek ve bozuk itikada sahip herhangi bir erkekle evlenmesinin caiz olmadığı dile getirilmiştir.⁴²⁹ Kur'an-ı Kerim'de Müslüman bir kadının müşrik bir erkekle evliliği kesinlikle yasaklanırken, Müslüman bir cariye ve köle ile evliliğin gayr-i müslimle olan evliliğine tercih edilmesinin daha hoş karşılanacağını⁴³⁰ ifade edilerek Müslümanlar için bir yol çizilmiştir. Gayr-i müslimlerle evlilik konusunda müslüman kadınların daha dikkatli olması noktasında yapılan uyarıların arkasında farklı sosyolojik sebeplerin olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bahsi geçen ilmihalde belirtilen bozuk itikadlı bireylerle de evlilik yapılmaması gerektiği yönündeki tavsiyenin arka planında da bu sosyolojik etkenlerin olabileceği bir ihtimaldir. Bu sosyal gerçekliğin toplumun temel yapı taşı olan aileye verilen önem olduğu bir gerçektir. Sağlam bir toplum, sağlam bir aile sayesinde meydana gelmektedir. Mutlu bir ailenin en önemli öznesi eşler arasındaki uyumdur. Eşler arasında meydana gelebilecek anlaşmazlık aile içerisinde bulunan bütün bireyleri etkilemesi kaçınılmazdır. İslâm dininin sınırlarını çizmeye çalıştığı evlilik kısıtlamaları ve özellikle geçici evlilik kısıtlaması bu noktada önemini artırmaktadır. Din farklılığı yüzünden meydana gelecek uyumsuzlukların, mezhepsel düzeye indirildiğinde de yaşanılması kaçınılmaz olmaktadır.

İncelediğimiz başka bir ilmihal olan *el -Hediyetül Alaiyye*'de nikâh bahsi anlatılırken evlenilmesi uygun olmayan kadınlar haber verilmektedir. Bunların Dürzi, Nusayri, Mecusi, İsmaili ve dinden dönen kimseler olduğu ifade edilmiştir.⁴³¹

Yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden hareketle Müslümanların evlilik yapmamaları gereken bireyler ilmihal kitaplarında mezhepsel bir takım yorumların etkisiyle karşımıza

⁴²⁷ Şamil Dağcı, “İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri-II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (2000), 4.

⁴²⁸ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1269.

⁴²⁹ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1271.

⁴³⁰ en-Nisâ 4/13.

⁴³¹ İbn Abidin-zâde, *El-Hediyetü'l Alaiyye*, 2012, 398.

çıkılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Nisa suresi 13. ayette Müslüman bir erkeğin Ehl-i kitaptan yani yahudi ve Hristiyan bir kadınla evliliğine dahi müsaade edilmişken ilmiyelerde karşılaştığımız mezhepsel farklılıklardan dolayı evliliğin yasaklanması farklı etkenlerden kaynaklanmış olabilir. Kaldı ki Ehl-i Sünnetin önemli isimlerinden birisi olan Ebû Hanîfe Ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceğini dile getirmiştir. Müslüman olarak kabul edilmeye devam edilen topluluklarla evliliğin yasaklanması mezhepsel yaklaşımlardan kaynaklanmıştır. Bu durumu mezhepsel bir taassup olarak değerlendirmek kanaatimizce yanlış olacaktır.

Bunun en önemli nedenlerinden birisi bireylerin uzlaşarak bir arada yaşayabilmelerinin ilk kaidesi bireyler arasında çatışma olmamasıdır. Bu çatışma maddi ve manevi her konuda karşımıza çıkabilir. Maddi çatışmalar, çatışmaya sebep olan sorunlar ortadan kalktığında sona erebilir. Ancak inanç gibi manevi bir çatışmanın olduğu yerde bir birliktelikten söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Çünkü toplumun huzuru ve mutluluğu ailenin huzuru ve mutluluğuyla doğru orantılıdır. İnsanları ortak bir paydada birleştiren ve onları uzlaştıran şeylerden birisi hiç şüphesiz dinî inançlarıdır. İnanç birlikteliği de itikadî birliktelikle sağlanmaktadır. Yaşamış olduğumuz çevrede dikkat ettiğimiz zaman göreceğiz ki aynı inancıya sahip bireyler aynı sokak, aynı mahalle, aynı köyde yaşama gayreti içerisinde. Bu da mezheplerin evlilik konusundaki görüşlerini etkilemiş olabilir. Yani çoğunluğu Ehl-i bid'at olarak tanımlanan inanca sahip bireylerden oluşan bir topluluğa mensup biriyle evlilik yapmak kişiyi hak yoldan batıl yola götürmeye bir sebep olarak görülmektedir. Bu sebeple incelediğimiz ilmiyelerde bid'at ehli ile evlilik yapılmaması tavsiye edilmektedir.

Ehl-i Sünnet topluluğuna ait bir bireyin, bozuk itikad sahipleriyle evlilik yapılmaması yönündeki önerisinin daha çok bahsettiğimiz bu sosyolojik gerçek yüzünden olduğunu düşünmekteyiz. Sağlam bir itikada sahip olan Ehl-i Sünnet mezhebinden bir bireyin, bozuk itikadî görüşlere sahip olan bireyle evliliği sadece kendisini etkilemeyecektir. Başta ailenin diğer bireyleri olmak üzere tüm topluma etkisinin olması kaçınılmazdır.

Ehl-i Sünnet'in Ehl-i bid'at ile olan evliliklere karşı çıkmasındaki bir diğer nedenin ise farklı inanç ve kültürlerden etkilenilmesi olarak gösterilebilir. Bazı kaynaklarda karşılaştığımız örnekler bizim bu yargıya varmamıza sebep olmuştur. Hristiyanlıkta din farklılığı evlenmek için engel kabul edilmektedir. Hatta Hristiyan mezhepleri arasında evliliğin geçersiz olduğuna dair hükümlerle de karşılaşılmaktadır.⁴³² Günümüzde Yahudilerin aynı mezhepten olmaları neticesinde evliliklerin geçerli olacağı inancı da bir diğer örnektir.

⁴³² Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Konya: Selçuk Üniversitesi, ts.), 111.

Verilen örnekler dikkate alındığında ilmihal geleneğinde Ehl-i Sünnet yansımaları evlilik meselesinde de karşımıza çıkmaktadır. Gayrimüslimler, yıldız, güneş ve ateş perestler vb. topluluklarla nikâh nasıl caiz görülmüyorsa itikadî meselerlerde bid‘at sahipleriyle de caiz görülmemektedir. İtikad bozukluğu olan ve Müslümanlık iddiasında bulunan kişilerin Müslüman olmayan kişilerle terazinin aynı kefesinde değerlendirilmesinin elbetteki en önemli nedeni Ehl-i Sünnet düşüncesine muhalif olmalarından kaynaklandığı da gözden kaçmamalıdır. Muhalif olmaları bir yana benimsedikleri görüşleri itibariyle Ehl-i Sünnet’e göre yanlış içerisinde olmaları kendilerinden uzaklaşılması için yeteri kadar önemli bir nedendir. Zira mezhep dinin yaşayan yüzüdür.

3.6.13. Sahâbe’nin Üstünlüğü Meselesi

Mezhepler arasında cereyan eden görüş farklılıklarından birisi de sahâbe ve özellikle halifeler arasındaki üstünlük meselesidir. Özellikle Şîî grupların savunduğu Hz. Ali’nin üstünlüğü meselesi, bu grubun diğer halifelere karşı nefret söyleminin de tetiklenmesine neden olmuştur. Ehl-i Sünnet gruplarının bu konu hakkında benimsedikleri görüşleri ilmi hallerde yansıtılmaktadır.

Bahsi geçen bu üstünlük meselesinin arkasında siyasi etkilerin olduğu göz ardı edilmemelidir. İslâm tarihi içerisinde cereyan eden siyasi ayrışmaların başını Hâricîler çekmiştir.⁴³³ Siyasi olarak başlayan bu ayrışmalar zamanla itikadî bir norm kazanarak, Şîî, Kaderî vb. olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır.⁴³⁴ Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra meydana gelen “İmamın veya halifenin kim olacağı” tartışması bu siyasi ayrışmaların temelini oluşturmaktadır. Yaşanan bu siyasi tartışmalar tarafların -karakteristik yapılarıyla da alakalı olarak- galip gelme çabasıyla da verilen mücadele ile dinsel bir zemine çekilmiştir. Hâricîlerin muhalefetine neden olan tavır “*hüküm yalnız Allah’ındır .*” denilerek meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁴³⁵ Takınılan bu tavır karşısında yeni ve karşı bir cephe oluşmuş ve Hz. Ali yüceltmeye başlanmıştır. Yeni cephenin sahipleri Şîîlerdir. Başlangıçta siyasi yönetime bir tepki ve destek olarak ortaya çıkan bu ayrılıklar zamanla iman-amel, büyük günah işleyeninin durumu gibi itikadî konuları daha da genişlemiştir.

Sahabenin üstünlüğü meselesinde de aslında siyasi bir arka plan yatmaktadır. Seçilme şekilleri, seçildikten sonraki uygulamaları yüzünden eleştirilen ve karşı çıkılan veya

⁴³³ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020), 15-17.

⁴³⁴ Mehmet Evkuran, *Sünni Paradigmayı Anlamak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 104.

⁴³⁵ Fırlı, “Hâricîler”, 16: 175-178.

desteklenen halifelerin dinî normlar çerçevesinde meşru oldukları ya da meşru olmadıkları vurgulanmaya çalışılmıştır.

İmadü'l İslâm'da sünnet ehlinin özellikleri zikredilirken Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i ululamanın, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de sevilmesinin gerektiği vurgulanmıştır. Aynı eserin ilerleyen bölümlerinde rivayet edilen bir olay sahâbenin üstünlüğü meselesinde dikkat çeken ayrıntılar sunmaktadır. Rivayete göre kadının biri bir rüya görüyor ve rüyasını peygamber efendimize anlatıyor. Kadın rüyasında anne ve babasının vefat ettiğini ve babasının cennete gittiğini aktarıyor. Babasının cennette Hz. Ali'nin elinden bir kadeh aldığını ve cennette bulunan insanlara ikramda bulunduğunu ifade ediyor. Hz. Ali'nin kadehi Hz. Osman'dan, Hz. Osman'ın Hz. Ömer'den, Hz. Ömer'in ise Hz. Ebû Bekir'den alarak babasına verdiğini söylüyor.⁴³⁶ Aktarılan rüyada dikkat çeken husus ikram edilen kadehin rüyayı gören kadının babasına ulaşmasında izlediği silsiledir. Sıralama dört büyük halifenin halifelik sıralamasına göre şekillenmektedir.

Yine konu hakkında önemli bir anektoda ise *Mızraklı* ilmihalde geçen bir rivayetten ulaşmaktayız. Rivayete göre peygamber efendimiz cemaatle kılınan namazda iftitah tekbirinin imamla alınmasının önemini açıklarken konu hakkında sırasıyla Hz. Ebû Bekir'in sonra Hz. Ömer'in sonra Hz. Osman'ın ve son olarak da Hz. Ali'nin görüşünü sormaktadır. Hz. Peygamber tarafından yöneltilen sorunun muhataplarının sıralaması bizlere Ehl-i Sünnet tavrını göstermektedir. Bahsi geçen eserin ilerleyen bölümlerinde yine Ehl-i Sünnet olan kişilerin yaklaşık on alametinden bahsedilmektedir. Zikredilen hususlar arasında cemaatle namaza devam etmek, ehli kıbleyi tekfir etmemek, ayak üzerine mesh etmeyi caiz görmek, Hz. Peygamber ve ashabına yönelik kötü sözlerden sakınmak sayılmaktadır. Bir diğer hususun ise dört büyük ashabın diğer ashaptan üstün olduğunu kabul etmek olduğu zikredilmektedir. Bunların sıralamasının Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğu da belirtilen hususlar arasındadır.⁴³⁷

Vasiyetname Şerhi'nde Kızılbaş olarak isimlendirilen bir taifenin Cebraîl meleğine düşman olduğu bildirilmektedir. Bu düşmanlığın sebebinin ise peygamberlik görevinin aslında Hz. Ali'ye ait olduğu fakat Cebraîl'in hatası nedeniyle Hz. Muhammed'e (s.a.v.) verildiği

⁴³⁶ Rahmi, *İmadül İslam*, 39, 413.

⁴³⁷ *Mızraklı* (Hacı Reşit Bey, 261296), 41, 54-55.

düşüncesidir.⁴³⁸ Ehl-i Sünnet bu görüşü tümüyle reddetmektedir. Peygamberliğin Hz. Muhammed'e (s.a.v.) verilmiş bir görev olduğu üzerinde icmâ söz konusudur. Yine bu taifeden bir grup, Arap olmayan bir kişinin peygamber olarak geleceği yönünde bir inaçlarının olduğu dile getirilerek eleştirilmiştir. Yüce kitabımız Kur'an'da Hz. Muhammed'in gönderilen son peygamber olduğu kesin bir şekilde ifade edilmiştir. Böylelikle Ku'ran'dan hareketle bu taifenin benimsediği görüşün yanlışlığı ispat edilmiş olmaktadır.⁴³⁹

Konu hakkında eserin ilerleyen bölümlerinde farklı örneklerle rastlanmaktadır. Veli kulların en üstünleri sıralanırken Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olarak zikredilmektedir.⁴⁴⁰ Hz. Osman'ın hilafetininin geçersiz olduğunu söyleyip ona düşmanlık etmenin de, Hz. Ali'nin halifeliği döneminde yaşanan olaylardan sonra hilafetinin geçersiz olduğunu iddia ederek ona düşmanlık etmenin de yanlış olduğu vurgulanmaktadır. Bu düşüncede olan insanların sünnet topluluğu içerisinde değerlendirilmesinin yanlışlığı ifade edilmektedir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i üstün tutup Hz. Osman ve Hz. Ali'yi sevmenin Ehl-i Sünnet alametlerinden olduğu vurgulanmaktadır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı sevmemenin itikadî olarak bid'at olduğu ve Ehl-i Sünnet itikadından uzaklaştırdığı belirtilmektedir. Kızılbaşların Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Aişe'ye karşı takındıkları tavrın bozuk bir itikada sahip olduklarından kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Ehl-i Sünnete göre bu isimlere düşmanlık edip, kötü söz söylemek küfür olarak nitelendirilmiştir.

Aynı konu takva kavramı üzerinden de temellendirilmektedir. Sözünü ettiğimiz eserde takva bahsi anlatılırken en üstün takva sahibinin Peygamber efendimizin olduğu belirtilmiştir. Peygamberimizden sonra ise sıralamanın Hz. Ebû Bekir Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olarak devam ettiği ifade edilmektedir.⁴⁴¹

⁴³⁸ Osmanlı Devlet'inde Kızılbaş kavramı 16. yüzyıldan itibaren Rafizilik kavramının yerine kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tarih Yazarlarının Algısıyla Türkiye-İran İlişkilerinde Siyasî Karakterin Dinî Söylemi : 'Kızılbaşlık'", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 27 (21 Ocak 2013), 21-41; Kızılbaşlara yönelik Osmanlı Devlet'nde alınan önlemler için bk. Ahmet Ocak, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri (XVI.-XVII. yüzyıllar)", *Türk Tarih Kurumu* 66/246 (2002), 503-516; Bekir Kütükoğlu'nun; "rafizilik ve kızılbaşlığın, Osmanlı İmparatorluğu'nda içtimai dayanışma ve emniyeti sarsan bir itikad ve iman itinasızlığı, ehl-i sünnet halk kitlelerinin ibadet ve sükununu ihlal eden yerme de dahil, şakilik ve katillik gibi tezahürleri yanında; doğrudan doğruya İran'dan gönderilen veya me'mur edilen 'halife' namındaki Kızılbaş misyonerlerinin halk kütlelerini dalaletle sevk etmeleri, kütle halinde İran'a hicretleri temin etmeleri; "nezir" ve "sadaka" namıyla toplanan paraların gayet gizli ve muntazam bir teşkilat vasıtasıyla İran'a götürülmesi gibi devri için bir nevi beşinci kol ve vatan hıyaneti vakalarının merkeze intikal edip takipleri için ısdar edilen hükümlerin kesafeti bizi Osmanlı-Safevî muhasamatının asırlar boyunca devam eden mühim bir amili, Osmanlı İmparatorluğu'nun dahili emniyet ve sükununu temin yolunda sarf ettiği mesainin kesreti üzerinde durmağa sevk ediyor." ifadelerinden hareketle Osmanlı da Kızılbaşlara yaklaşımın boyutu için bk. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri I 1578-1590* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962), 7-10.

⁴³⁹ Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 60-63.

⁴⁴⁰ Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 101, 103-105, 108.

⁴⁴¹ Birgivî, *Kadıze Şerhi*, 207.

Sahâbeler arasındaki sıralamayı gösteren bir örneğe de *Makâlât*'ta rastlamaktayız. Ehl-i Sünnet ve'l cemâat mensuplarının özellikleri zikredilirken bunların; resulullahın ashabına kin beslememek, onlara muhalif olmamak ve Hâricîler gibi Hz. Ali'ye, Şiîler gibi Hz. Aişe'ye düşmanlık etmemek olduğu özellikle belirtilmiştir. İslâmın en faziletlieleri sıralanırken Hz. Peygamberden sonra Hz. Ebû Bekir'in ondan sonra Hz. Ömer'in ondan sonra Hz. Osman'ın ondan sonra da Hz. Ali'nin olduğu vurgulanmıştır.⁴⁴² Aynı eserde sahâbelere uygun olamayan sözlerden sakınma bahsi anlatılırken bir kimsenin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e küfredip onların hilafetini kabul etmemesi küfr olarak değerlendirilmiştir. Yine müminlerin annesi olan Hz. Aişe'ye karşı yapılan her türlü saygısızlığın da küfre sebep olacağı ifade edilmiştir.⁴⁴³

Son dönem ilmiyelerinden olan *el-Hedyyetül Alaiyye*'de yapılması yasaklanan işler sıralanırken kırk ikinci maddede Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a karşı üstün tutulmasının bir sapkınlık olduğu ifade edilmektedir. Bu meselenin arka planında her ne kadar siyâsî bir etki söz konusuysa da zamanla dinî bir üstünlüğe evrilmiştir. Aşırı Şiî gruplar Hz. Ali'yi peygamberliğin gerçek sahibi olduğunu da ilahlılığını da iddia etmiş oldukları zikredilir.⁴⁴⁴ Eserin ilerleyen bölümlerinde cennetle müjdelenen sahabeler hakkında bilgiler verilirken sıralamanın Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olarak devam ettirilmesinde elbette Ehl-i Sünnetin düşünce mekanizması etkili olmaktadır. Çünkü Ehl-i bid'at olarak kabul edilen Şîa, Hz. Ali'yi diğerlerinden üstün kabul etmekte ve onların halifeliği başta olmak üzere birçok noktada da reddetmektedir. Halifelerin sıralanışı hakkında bilgi verilirken, dört büyük halifenin halifeliklerindeki sıralamanın doğru olduğu vurgulanmaktadır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in peygamberimize dost ve kayınbabaları olması nedeniyle Müslümanların sevgisine layık oldukları belirtilmiştir. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin ise peygamberimizin damatları oldukları için sevilmelerinin gerekli oluşu açıklanmıştır.⁴⁴⁵

Yukarıda ilmiyal kitaplarından sunduğumuz örneklerle Ehl-i Sünnet mensuplarının sahâbenin üstünlüğü meselesindeki yaklaşımlarını sunmaya çalıştık. Genel olarak dört halifenin sıralamasının doğru olduğu kanısı vurgulanmıştır. Hiç birine teolojik anlamda bir üstünlük verilmemesi gerektiği de vurgulanan bir diğer noktadır. Halifelik makamının peygamberlik makamı gibi vahiy kaynaklı olmadığı ve meselenin bir içtihad meselesi olduğu açıklanmıştır. Siyâsî bir tartışma konusu olarak görülen bu mesele Şiî hareketinin yaklaşımı nedeniyle teolojik

⁴⁴² Birgivî, *Risâle-i Birgivî* (Nadir Eserler, 297.411), 14; Ebu'l-Hasan İsmail b. İbrahim İbn İsfendiyar, *Hulviyyat* (Nadir Eserler, 297.411), 185; Kadızâde, *Feraidü'l-Fevaid* (Sivas Basma, 523482), 116; Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297.4), 29; Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 28.

⁴⁴³ Atar, *Makâlât*, 69, 70, 272.

⁴⁴⁴ Mustafa Öz, "Gâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 333-337.

⁴⁴⁵ İbn Abidinîzâde, *El-Hedyyetü'l Alaiyye*, 2012, 399, 462, 464; Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 24.

bir boyut kazanmıştır. Ehl-i Sünnet her ne kadar bu meseleye başta siyasî bir mesele gözüyle bakmış olsada Şîî hareketinin meseleyi sürüklediği teolojik zemine kaymıştır. Yaklaşımını da bu grubun olayı çektiği zeminde yansıtmıştır. Bu durum hem Ehl-i Sünnet mezhebinin ileri gelenleriyle hem de sonradan takip edenleriyle ortaya konulmuştur. Osmanlı dönemindeki ilmihal kitapları da Ehl-i Sünnet anlayışının örnekleriyle konuya yer vermişlerdir.

3.6.14. Ehl-i Sünnet Tasavvurunu Ortaya Koyan Diğer Meseleler

Yukarıda birçok başlık altında Ehl-i Sünnet yansımalarını ilmihal kitaplarından örneklerle açıklamaya gayret ettik. Bu başlık altında yine değerlendirdiğimiz başlıklar dışında kalan diğer meselelerden örnekler verilecektir.

Mukaddime'de Müslüman birine yakışan davranışın namaz, oruç, hac ve zekât konularında sağlam bir bilgiye sahip olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bilgilerin ise itikadî sağlam bir öğreticiden öğrenilmesi gerektiği dikkat çekilmektedir. İtikad konuları küfürden ve yaramaz sıfatlardan uzak olan, temiz itikadlı kişilerden öğrenilmesi vurgusu yapılmaktadır.⁴⁴⁶ Görüldüğü üzere müslümanların bilgi sahibi olmaları, bilgi sahibi olurlarken de Ehl-i Sünnet itikadî üzerine kurulu bir bilgi ile donanmaları istenmiştir.

Vasiyetname Şerhi'nde meleklerle iman bahsi anlatılırken Mu'tezile'nin Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail'in peygamberlerden üstün olduğunu iddia etmelerinin yanlışlığı bildirilmektedir. Ehl-i Sünnete göre peygamberler bu meleklerden üstündür. Bu melekler ise müminlerin üstünüdür. Müminlerin üstünü ise geri kalan meleklerden üstündür şeklindedir. Eserde bütün insanların ilkinin Hz. Âdem olduğu Ehl-i Sünnete ait bir görüş olduğunun altı çizilmektedir. Şîâ'nın iddia ettiği gibi Hz. Âdem'den önce başka insanların yaratıldığını dile getirmelerinin yanlış olduğu da kabul edilmektedir. Ehl-i Sünnet tarafından benimsenen görüş övülürken, Bid'at olarak kabul edilen zümrelerin görüşleri de reddedilmektedir. Bu durum da bize eserlerin yazılırken takip ettiği itikadî yaklaşımın yansımalarını sergilemektedir.⁴⁴⁷

Yine Hz. Peygamberlere karşı birçok bid'at'ın ortaya atıldığı ifade edilmektedir. Müslümana yakışan davranışın ise Ehl-i Sünnet itikadına sahip olmak ve bu itikadının öğrenilmesinin gerekliliği ifade edilmektedir.⁴⁴⁸ Bahsi geçen eserde Miraç hadisesine yaklaşımda da Ehl-i Sünnet tavrının benimsendiği gözlemlenmektedir. Miraç olayının meşhur hadislerle beyan olduğu dile getirilirken inkârının ise bid'at olduğu vurgulanmıştır.⁴⁴⁹ Bid'at

⁴⁴⁶ Üstünova, *Mukaddime*, 201.

⁴⁴⁷ Birgivi, *Kadıze Şerhi*, 68, 70.

⁴⁴⁸ Birgivi, *Kadıze Şerhi*, 74.

⁴⁴⁹ Birgivi, *Kadıze Şerhi*, 89; Üryanizade, *Köylü İlmihali* (Sivas Basma, 530725), 34, 99.

olarak kabul edilen fırkaların bazıları miraç hadisesini reddetmektedirler. Müellif eserinde onları eleştirerek görüşlerinin yanlışlığını ifade etmektedir.⁴⁵⁰

Başka bir örnekte ise ölen bir kişi için yapılan duanın, dua yapılan kişiye bir fayda sağlamadığını dile getiren Mu‘tezile mezhebinin görüşü eleştirilmektedir. Birgivî daha sonra ise Allah’a hem kendisinin hem de yakınlarının Ehl-i Sünnet üzere yaşamaları için dua etmektedir. Hatta öldükten sonra bile Ehl-i Sünnet olan kişilerle birlikte haşreylemesini dilemektedir.⁴⁵¹ Birgivî’nin takındığı bu tavır tamamen Ehl-i Sünnet düşüncesinin tezavürüdür. Ehl-i Sünnet topluluğunun hak olduğu vurgulanırken diğer toplulukların sapkınlık içerisinde olduklarına dikkat çekilmektedir.

Kadıẓâde Şerhi’nde dikkatimizi çeken bir husus yine savunduğumuz tezimiz için çok güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Bir Müslümanın ana ve babasına karşı güzel davranması ve onların ihtiyaçlarını karşılaması tavsiye edilmektedir. Fakat anne ve babası sapık bir itikad içerisinde olsalar ve kendisini küfre davet etmeleri halinde onlardan uzak durması tavsiye edilmektedir. Anne ve baba hakkı önemli olduğu için evlatlar, itikadlarının bozukluğundan dolayı onlardan uzaklaşmış olsa bile nafakalarını bir aracıyla kendilerine ulaştırmasının önemi de vurgulanmaktadır.⁴⁵² Ancak eğer anne ve baba çocuğunu sapkın görüşlere uymaya zorluyorsa yani kendisini Ehl-i Sünnet itikadından uzaklaşmaya davet ediyorsa araya mesafenin koyulması tavsiye edilmektedir.

Bahsi geçen eserde insanlara ilmihal öğrenmenin gerekli oluşunun önemini vurgulanırken bu bilgilerin Ehl-i Sünnet bir öğreticiden öğrenilmesinin şart olduğu ifade edilmektedir. Yaşanılan zamanda Bid‘atlerin çoğaldığı ve Ehl-i Sünnet anlayışının azaldığı ve buna dikkat edilmesi gerektiği noktasında da uyarılar yapılmaktadır. Birgivî tarafından yapılan bir vasiyette evlat, eş ve dostlarının Ehl-i Sünnet akaidine sıkıca bağlanmaları istenmektedir. Ve sapık görüş sahibi insanlarla arkadaşlık ve dosluk yapmamaları tavsiye edilmektedir.⁴⁵³ Bütün bu örnekler elbetteki Ehl-i Sünnet itikadına verilen önemin birer yansımalarıdır.

Bütün bid‘atlerin en kötüsünün itikatta bid‘at olduğu belirtilirken bunların bir kısmının küfre sebebebiyet verdiği diğer bir kısmının ise büyük günah olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁴

Makâlât’ta namaz makalesi içerisinde çocuk yetiştirme bahsi işlenmektedir. Kızların ve erkeklerin doğru bir şekilde İslâmı öğrenmeleri gerektiği abdesti, guslü ve namazı doğru talim edebilecek şekilde bilgilenmeleri gerektiği belirtilmektedir. Hemen devamında ise itikadlarını

⁴⁵⁰ Birgivî, *Kadıẓade Şerhi*, 89.

⁴⁵¹ Birgivî, *Kadıẓade Şerhi*, 164.

⁴⁵² Birgivî, *Kadıẓade Şerhi*, 260.

⁴⁵³ Birgivî, *Kadıẓade Şerhi*, 250, 256.

⁴⁵⁴ Birgivî, *Kadıẓade Şerhi*, 367.

Ehl-i Sünnet itikadına göre öğrenmelerinin önemi vurgulanmaktadır. Yaramaz olan insanlar ve bid'at ehli kimselerle sohbet dahi edilmemesi gerektiği dile getirilmektedir. Aynı eserde aklı başında olan bir kimsenin kendi isteğiyle küfür söylemesi sonucu bütün sâlih amelerinin boşa gideceği belirtilmiştir. Nikâhının fesh olacağı ve kestiğinin yenmeyeceği de ifade edilen hususlardandır.⁴⁵⁵ Elfaz-ı küfür başlığı altında değerlendirmeye tabi tutabileceğimiz bu başlıkta itikadî konularda küfre sebebiyet verecek raddede söylemlerde bulunan bid'at topluluklardan uzak durulması ve onlarla mesafeli olunmasına dikkat çekilmektedir.

İslâm Yolu İlmihal kitabında insanı dünyada ve ahirette mutluluğa eristirecek şeyin İslâm dinini kabul etmekle mümkün olacağı ifade edilmektedir. İslâmdan uzaklaşanların cenaze namazlarının kılınmaması ve Müslüman mezarlığına defnedilmemesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Yazar kendisini mümin olarak tanımlarken Allah'ın kulu, peygamberin ümmeti olduğunu kiblesinin kabe, kitabının Kur'an-ı Kerim ve itikatta mezhebinin Ehl-i Sünnet ve'l cemâat olduğunu da ifade etmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebinin peygamber efendimizin mezhebi olduğunu da ifade ederek bu topluluğa övgüsünü de ifade etmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebi dışında kalan toplulukların ise batıl olduğu vurgulanan hususlar arasındadır. Ehl-i Sünnet mezhebinin imamlarının ise İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'nin olduğu da açıklanmıştır. Dinde günaha sebep olan şeylerden bahsedilirken bunlardan birinin de İslâm'ın aslında olmayıp sonradan dine dâhil edilmesinin olduğu ifade edilmektedir. Bunların ise bid'at olarak değerlendirildiği ifade edilmiştir. Allah'ın ve peygamberin işine karışmamak ve onların kurmuş olduğu dinde bir şeyi ziyade kılmanın çok büyük bir yanlış olduğu da belirtilmektedir. Yapılan bu şeylerin İslâm'da ayrılığa sebep vereceği ve insanlar arasında vesvese, şüpheye sebep olacağından dolayı bid'at, haram olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵⁶

Elli Dört Farz Şerhi'nde on sekizinci farzın Allah'ın sevdiğini Allah rızası için sevip Allah'ın düşmanlık ettiğine de Allah düşmanı olduğu için düşmanlık etmek olduğu belirtilmektedir. Yine bu farzı anlatılırken Allah ve resulüne muhalefet edenlerin sevilmeyeceği ve onlara muhabbet gösterilmemesi gerektiği bildirilmektedir. Bu da Ehl-i bid'at fırkalar içerisinde bulunup Hz. Muhammed'e ve onu sevdiklerine muhalefet edenlerin sevilmeyeceği onlara muhabbet beslenemeyeceği anlamına gelmektedir. Aynı eserde yirmi beşinci farzda Allah'a isyan etmekten kaçmak ve itaate yönelmek bildirilmektedir. Allah'ın Resulüne itaatsizlik de Allah'a itaatsizlikle eş tutulmakla birlikte resule isyan edenlerin de itaatsiz oldukları anlaşılabilmektedir. Resul'ün sünneti ve ashabın sünnetine saygı duyulmaması Allah Resulünün dine özgü kılmadığı dine sonradan eklenen bazı davranışların da isyana sebebiyet

⁴⁵⁵ Atar, *Makâlât*, 164, 265.

⁴⁵⁶ Muhammed Atıf, *İslam Yolu*, 29, 114.

vereceği unutulmamalıdır. Yirmi dokuzuncu farzda dilin malayaniden yani boş şeylerden men edilmesi korunması emredilmektedir. Elfaz-ı küfürü malayaniden sayarsak bid‘at ehli olanların söylemiş oldukları şey bu farza ters düştüğünden dolayı ayıplanmaktadır. Otuz dördüncü farzda Haktan uzaklaştıracak sözleri dinlemekten sakınmanın gerekliliği bildirilmektedir. Ehl-i bid‘atın, Ehl-i bid‘at olmasına sebep olan birçok şey onların yanlış itikat sahibi olmaları ve bunları kendilerini dinleyenlere anlatmaları gösterilmektedir. Dolayısıyla onların bu yanlış sözlerinden uzak durmak Ehl-i Sünnetçe takınılan bir tavidir. Kırk dokuzuncu farzda beş vakit namazın muhafaza edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu kısmın son paragrafında Ehl-i Sünnet cemâatine mensup olan insanların namazlarını cemaatle birlikte kılmalarına önem göstermeleri gerektiği ve bunu önemseyen kimseler oldukları bildirilmektedir.⁴⁵⁷ Ehl-i Sünnet bu davranışı nedeniyle övülmekte ve takdir edilmektedir.

Son devrin önemli ilmi hallerinden olan *el -Hediyyetül Alaiyye*’de namazı bozan durumlar anlatılırken bunlardan birinin de namaz içerisinde Müslümanlar tarafından küfür sayılabilecek bir hususa iman etmek olduğu belirtilmiştir. Ehl-i Sünnet taraftarlarının, Ehl-i bid‘ata yönelttiği en büyük eleştiri onların inançları nedeniyle küfre düşmüş olmalarıdır. Ehl-i Sünnet bu inançlara sahip olmanın namazı bozacağını ifade ederek bid‘at ehlinden ve inançlarından uzak durulmasının gerekliliğine dikkat çekmektedir. Eserde gıybet bahsi işlenirken fâsık olanın fiskını ve bid‘atçının bid‘atını insanlara anlatmanın gıybet olmayacağı, aksine insanları bilgilendirme yönünden faydalı olacağı ifade edilmiştir. Normal şartlarda günah olan gıybet eylemi bozuk itikat sahiplerini insanlara bildirilmek için kullanıldığında günah olarak değerlendirilmemektedir. Fâsık olan birisinin selamının alınmasının mekruh olduğu ifade edilmektedir. Hasan Basri’nin fâsık tanımlamasına göre Hâricîler ve Şîa fâsık kabul edilmektedir. Bid‘at grupları arasında olan bu fırkaların selamının dahi alınmaması vurgulanmaktadır. Yine fâsık olan birinin hasta olması halinde ziyaret edilmemesi gerektiği de belirtilen hususlar arasındadır. Fâsık biriyle arkadaşlık yapmanın ise zaruret miktarı kadarına müsaade edilmektedir. Eserde farklı konular üzerinden yine Ehl-i Sünnet vurgusuyla karşılaşmaktayız. Örneğin Kerbela Olayının canlandırılmasının doğru bir davranış olmadığı ve bunu yapanların Râfizîler oldukları belirtilerek sapkın itikad sahibi olan insanların uygulamalarından uzak durulması gerektiği dile getirilmektedir.⁴⁵⁸ Diğer bir örnekte ise yapılması yasaklanan davranışlar açıklanırken fâsık ve fücür ehli olan insanlarla aynı ortamda bile bulunulmamasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Devamında ise Ehl-i Sünnet akidesine

⁴⁵⁷ Abdullah Salahî Uşşakî, *Ellî Dört Farz Şerhi* (Sivas Basma, 523876), 23, 30, 32, 34, 48.

⁴⁵⁸ İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü’l Alaiyye*, 345.

muhalif olan insanlarla kesinlikle aynı ortamda bulunulmaması ve fikirlerin benimsenmemesinin gerekli oluşu belirtilmiştir.⁴⁵⁹

İslâm'a ters düşen ve küfrü gerektiren davranışlar anlatılırken bunların, Kur'an-ı Kerim ve mütevâtir haberle sabit olan dinî malumattan bir şeyi inkâr etmek ve sahâbenin üzerinde kesin bir şekilde icmâ ettiği bir şeyi inkâr etmek olduğu belirtilmiştir. Aynı konu ile ilgili farklı bir maddede ise peygamber efendimizin eşi olan Hz. Aîşe'ye iftira atmanın çok büyük bir günah olduğu ve yaparı küfre götüreceği dile getirilen hususlardandır. Görüldüğü üzere bid'at ehlinin düşmüş olduğu hatalardan kaçınılması gerektiği vurgulanmaktadır. Yazar kitapta ele alınan bütün konuların Ehl-i Sünnet itikadî üzerine kaleme alındığını ifade etmektedir. Ehl-i Sünnet itikadının şüphe ve zan barındırmadığı, hak olduğunun ifade edilmesi yine dikkat çekilen hususlardandır.⁴⁶⁰ Görüldüğü üzere eserin müellifi itikadının Ehl-i Sünnet olduğunu eserini de bu düsturda kaleme aldığını kendisi ifade etmektedir.

Hatta yazar kendisine iyilik ve ihsanda bulunan Allah'a dua ederken amel defterini iman ile kapatmasını dilemektedir. Müşebbihe, Kaderiyye ve Cehmiyye gibi Ehl-i Sünnet itikadına ters itikadlardan kendisini muhafaza etmesi içinde yardım dilemektedir. Kaleme alınan bu eserlerde Ehl-i Sünnet mensubu olunduğu için şükredilip sapkın görüşlerden korunduğu içinde Allah'a hamd edildiği görülmektedir. Dualara dahi yansıyan bir durumun bize sunduğu en önemli şey eserlerde Ehl-i Sünnet yansımalarının izleridir.⁴⁶¹

İlmihallerde Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olmanın en önemli göstergelerinden birinin de mesh üzerine mesh yapmak olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶² Yine cemaatle namazı özürsüz terk eden kişide Ehl-i Sünnet alametlerinin bulunmayacağı dile getirilmektedir.⁴⁶³

Yukarıda örnekler göstererek incelediğimiz meseleler sonucunda bazen mezheplerin birbirlerine yaklaşımları sertleşmiştir. Bu sertliğin zirvesi ise tekfirdir. Ehl-i Sünnet anlayışında ehl-i kıbleden olan insanların tekfir edilmemesi temel prensipler arasındadır.⁴⁶⁴ İncelediğimiz ilmihal kitaplarında da bu yönde bir anlayış vardır.⁴⁶⁵ Fakat hem kelimelerinde hem de

⁴⁵⁹ İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 88, 316, 320, 324, 408.

⁴⁶⁰ İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 410, 458.

⁴⁶¹ İbn Abidin zâde, *El-Hediyyetü'l Alaiyye*, 2012, 469.

⁴⁶² Ebu'l-Hasan İsmail b. İbrahim İbn İsfendiyar, *Hulviyyat* (Nadir Eserler, 297.411), 54; Halebî, *Halebî Tercümesi Babadağî* (Nadir Eserler, 297.5011 1255 H), 51; Cecelî İbrahim Efendi, *Manzum İlmihal* (İskilip Matbu, 679188), 45; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297.4), 29; Ofî, *Necâtü'l-Mü'minîn* (Nadir Eserler, 297.512), 9; Mehmed Nahîf İbnü'l-Hac Ahmed Efendi, *Enîsü'l-Âbidîn* (Beyazıt, 577090), 25-28; Hâfız Nûri Efendi, *Akaid-i İslâmiyeden Amelî Ulûm-i Dîniyye* (Ömer Sindel, 317825), 27.

⁴⁶³ Halebî, *Halebî Tercümesi Babadağî* (Nadir Eserler, 297.5011), 186; Atar, *Makâlât*, 69; Mızraklı (Hacı Reşit Bey, 261296), 54; Ofî, *Necâtü'l-Mü'minîn* (Nadir Eserler 297.512), 61.

⁴⁶⁴ Ebû Hanîfe, *İmam-ı A'zâmın Beş Eseri*, 53-58.

⁴⁶⁵ Atar, *Makâlât*, 70; Mızraklı (Hacı Reşit Bey, 261296), 54; Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik, *el-İtkân fî Tahkiki'l-İman* (Nadir Eserler, 297.4), 32.

incelemiş olduğumuz ilmihal kitaplarında mezhepler arası ihtilafa sebep olan bazı konular üzerine, kendi gibi düşünmeyenler tekfir edilebilmiştir. Bunu hem Ehl-i Sünnet diye tanımladığımız gruplar yapmış hem de karşısında konumlandığımız Ehl-i bid‘at fırkalar yapmıştır. Ehl-i kiblenin tekfir edilmemesi prensibini benimseyip bazı itikadî konularda sırf kendi gibi düşünmeyen toplulukları tekfir etmek Ehl-i Sünnet için bir çelişki olabilir mi?

Cevabını aradığımız sorunun arka planında yatan ve mezheplerin kendilerinden olmayana tekfir etmesine iten sebeplerin beyanı önem arz etmektedir. Önceki bölümlerde bahsettiğimiz iftirak hadisinin etkileri bu konu üzerinde oldukça fazladır. Kurtuluşa eren fırkanın kendi fırkası olduğunu kabul eden topluluklar elbetteki bu görüşlerini temellendirmek için taassubî bir savunma mekanizması geliştirmiş olabilirler. Ehl-i Sünnet şemsiyesi altında değerlendirdiğimiz Eş‘arî ve Mâtürîdî mezhepleri bile bazı konularda birbirlerinden ayrılmış ve çok sert bir şekilde birbirlerini eleştirmişlerdir. Aynı kategoride değerlendirilen mezhepler bile birbirlerine bu şekilde yaklaşırken tamamen karşıt oldukları mezheplere karşı tepkilerinde aşırılıkların görülmesi insani bir durumdur.

Mezheplerin birbirlerini tekfirle suçlamasının bir nedeninin ise “*Cedel*”⁴⁶⁶ kavramı üzerinde yoğunlaştığı gözden kaçırılmamalıdır. Tartışmada rakibini bastırma, alt etme gibi anlamlarda kullanılan bu kelime kelâm ilminde önemli bir konuma sahiptir. İtikadî konularda meydana gelen ihtilaflarda her grup rakibi olarak gördüğü diğer grupları bastırmak, onları alt etmek için tüm güçleriyle mücadele vermişlerdir. Bu mücadelenin zirve noktası ise rakibin küfre düştüğünün ifade edilmesidir. Bu ithamdan kastın asıl amacın ise fırkaların kendileri gibi düşünenleri yanlarında tutmaya devam etmek ve muhalif olanları ise düşüncelerinden vazgeçirme çabası olduğu kanaatindeyiz. Böylelikle muhalif düşünce mensuplarına yönelik hem psikolojik bir savaşın verildiği hem de savunduğu düşünceden caydırılmaya çalışıldığı ortada olan bir gerçektir. İman etmiş birine yapılacak en büyük saldırı herhalde onu küfürle suçlamaktır.

⁴⁶⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Cedel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 208-210.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

İlmihal kitapları, Osmanlı Devleti'nde dinî eğitimin en temel kaynaklarından biri olmuştur. Farklı din ve kültürlerde, halkın temel dinî bilgileri öğrenmesini amaçlayan çeşitli eserler bulunmakla birlikte, ilmihal ismiyle müstakil bir türün teşekkül etmesi ve sistematik bir yapıya kavuşması Osmanlı'ya mahsus bir gelişmedir. Bu bağlamda ilmihaller, Osmanlı toplumunda dinî kimliğin oluşumunda, dinî bilincin bireysel ve toplumsal düzeyde şekillenmesinde hayati bir rol üstlenmiştir. Özellikle ilmihallerin hem oluşum süreçlerinin hem de yaygınlaşma dönemlerinin, Osmanlı Devleti'nin siyasi, kültürel ve sosyal hâkimiyetiyle doğrudan paralellik arz ettiği anlaşılmaktadır.

İlmihal eserleri, sadece dinî bilgilerin aktarılmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda yazıldıkları dönemin dil yapısını, halkın dinî algısını, mezhep anlayışını ve sosyal değerlerini de yansıtan zengin birer kaynak olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı ilmihallerinde öne çıkan dinî tasavvurun tespiti hedeflenmiş ve özellikle Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat çizgisinin hâkim olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca ilmihallerde Hanefî mezhebinin fikhî yönde diğer mezheplerden daha belirgin olduğu, Mâtürîdî ekolün ise itikadî düzeyde Eş'arî ekolünden daha belirleyici bir etkiye sahip olduğu açıkça görülmektedir. Hem meselelerin ele alınış biçiminde hem de verilen örneklerde bu mezhep ve itikadî çizginin yansımaları dikkat çekmektedir. Fikhî alanda Ebüssuûd Efendi'nin, ülke genelinde mezhep birliğini sağlama amacıyla farklı mezheplerden kişilerin kendisine başvuruda bulunmalarına rağmen yalnızca Hanefî fikhına göre hüküm vermesi bu yaklaşımın bir örneği olarak gösterilebilir. Mâtürîdî ekolünün belirginliğine ilişkin örnekler arasında ise, *İmâdü'l-İslâm* adlı eserde, iman konusunda yeterli bilgiye sahip olmayan bir kasabın kestiği hayvanın etinin yenilemeyeceği yönündeki değerlendirme ile *Tuhfetü's-Şahân* adlı eserde, imamet konusunda yeterli bilgiye sahip olmayan bir kadının eşinden nikâhının düşebileceğine dair hüküm yer almaktadır. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Mâtürîdî geleneğe bağlı yaklaşımda mukallidin imanına dair özel bir hassasiyetin bulunduğu açıkça görülmektedir.

Osmanlı'da ilmihallerin toplum üzerindeki etkisi son derece yaygın olmuştur. Başlangıçta geniş halk kitlelerine hitap edecek şekilde kaleme alınan ilmihaller, hem köylerde hem de şehirlerde aktif bir kullanım alanı bulmuştur. Özellikle Mızraklı İlmihal gibi eserler, köylerde kış aylarında topluca okunmuş, şehirlerde ise kadınların bir araya gelerek ilmihal okuma günleri düzenlemeleri, bu eserlerin toplum nezdindeki yerini ve önemini göstermektedir. İlmihaller, halkın dinî pratiklerini doğru bir şekilde öğrenmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı toplumsal düzeninin ve devletin dinî politikalarının şekillenmesinde de etkili olmuştur.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra yaşanan sosyo-kültürel değişimlerle birlikte ilmihal geleneği yeni bir yönelim kazanmış, toplumun farklı yaş ve eğitim seviyelerine yönelik ilmihal türleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ilmihallerin çeşitlenmesi, hem artan eğitim ihtiyacına cevap verme çabasının hem de modernleşme sürecinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ancak bu çeşitlenmeye rağmen, ilmihallerin temel dinî yaklaşımında -yani Ehl-i Sünnet ve Hanefî-Mâtürîdî çizgideki tavırda- ciddi bir değişim gözlenmemiştir. Her yeni ilmihal çalışması, özünde bu ana tasavvuru korumuş ve halka dinî bilgileri bu doğrultuda aktarmaya devam etmiştir. Bu dönemde yazılan ilmihaller ilk dönem ilmihallerine göre daha yüzeysel olarak kaleme alınmıştır. Her seviyeye uygun ilmihal yazımı gerçekleşmiş fakat konular ilk dönem de kaleme alınan eserler kadar derinlemesine incelenmemiştir.

İnanç konularına ilmihallerde geniş bir yer ayrılması, Ehl-i Sünnet tasavvurunun toplumun zihniyet dünyasına kök salmasını sağlamıştır. Doğru yolun Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat çizgisi olduğu vurgulanmış, buna karşılık Ehl-i bid'at olarak nitelendirilen grup ve görüşler eleştirilmiş, yer yer sapkınlıkla itham edilmiştir.

Ne var ki, Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte ilmihal geleneğinde ciddi bir dönüşüm yaşanmış, özellikle yeni nesil ilmihallerde inanç konularına daha sınırlı bir şekilde yer verilmiştir. Hasan Kurt'un çalışmaları, bu değişimi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Dönemin ilmihal literatürü, halkın temel ibadet bilgilerine odaklanmış, kelâmî ve mezhebi konulardaki ayrıntılı açıklamalardan büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Bu durum, ilmihallerin toplumsal etkisinin zayıflamasına ve halkın mezhep bilincinde ciddi bir gerilemeye yol açmıştır.

Bütün bu veriler ışığında, Osmanlı ilmihallerinin, toplumsal dinî bilinç oluşturma ve sürdürmede önemli bir işlev gördüğü; bu işlevin Hanefî-Mâtürîdî çizgideki dinî anlayışın güçlenmesi ve yerleşmesi açısından kritik olduğu anlaşılmaktadır. İlmihaller, yalnızca bireysel ibadet ve ahlâkî bilgileri aktaran eserler olmanın ötesine geçmiş, bir medeniyet tasavvurunun taşıyıcı unsurları arasında yer almıştır. Ancak modernleşme süreçleriyle birlikte bu gelenek zayıflamış, ilmihallerin toplumu şekillendirme fonksiyonunda belirgin bir azalma meydana gelmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı ilmihal geleneği, Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat tasavvurunun sistematik bir şekilde bireye ve topluma aktarıldığı güçlü bir eğitim geleneği oluşturmuş; özellikle Hanefî-Mâtürîdî öğreti doğrultusunda toplumun dinî kimliğini şekillendirmiştir. Günümüzde ise bu gelenekten uzaklaşmanın getirdiği bilgi boşlukları ve dinî bilinç eksiklikleri dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, ilmihal geleneğinin tarihî rolünü doğru analiz etmek, dinî eğitim politikalarının geleceği açısından da önemli bir katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Salahî Uşşakî. *Ellî Dört Farz Şerhi*. Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 523876, 56. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/523876>
- Abdurrahman b. Yûsuf Aksarâyî. *İmâdü'l İslâm*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.511. https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=%C4%B0m%C3%A2d%C3%BC%E2%80%99l+%C4%B0sl%C3%A2m&alan=qEser_txt&demirbas=Bel_Yz_K.001535_Yz_K.001535
- Abdülhamid b. Mustafa Reşid. *Zübde-i İlmihâl*. Sivas: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 523842, 22. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/523842>
- Ahmed Cevdet Paşa. *Eser-i Ahd-i Hamîdî*. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 548862, 32. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/548862>
- Ahmed Ziyaeddin. *Çocuklara Ma'lûmât-ı Dîniyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hafız İbrahim Gürpınar, 641396, 52. https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=ahmed+ziyaeddin&alan=qYazarlar_txt&sno=4&demirbas=TB_0507%2F01_0507/01
- Ahmed Ziyaeddin. *Vesîletü'n-Necât*. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 284753, 127. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/284753>
- Ahmed Zühdi Paşa. *el-Mecmû'atü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkâmî'd-Dîniyye*. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 576601, 115. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/576601>
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri-4*. İstanbul: Osav, 1992.
- Akgündüz, Ahmet. “Ebüssuûd Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Akkirmânî Mehmed Efendi. *Risâle-i Akâid*. Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 316907, 142. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/316907>
- Akkuş, Muzaffer. *Kitab-ı Gunya*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Aktepe, M. Münir. “Çınar Vak'ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/301-302. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Akyıldız, Ali. “Tanzimat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/1-10. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Allame Eş-Şeyh Alaaddin Abidin. *Üç Boyutuyla İslam İnanç, İbadet, Ahlak (El-Hediyetü'l-Alaiyye)*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2011.
- Alpyağıl, Recep (ed.). *Din Felsefesi Açısından Matüridi Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Altun, Fatma Gül. *Kutbuddin İznîkî'nin “Mukaddime”si ve Ömer Nasuhi Bilmen'in “Büyük İslam İlmihali”nin Mukayesesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin. “İlmihâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin. “İmâdü'l-İslâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Arslan, Ahmet Turan. “Vasiyetnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/556-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Aruçi, Muhammed. “er-Risâle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/116-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Arvas, Nurullah - Önder, Sevim. “Sadrazam Lutfi Paşa’ya Ait Türkçe Bir İlmihâl: Tuhfetü’t-Tâlibîn’deki Dinî Kaynaklar”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 20 (15 Mart 2024), 223-241. <https://doi.org/10.21021/osmed.1400298>
- Arvas, Nurullah - Yılmaz Önder, Sevim. “Lutfi Paşa’nın Tuhfetü’t-Tâlibîn Adlı İlmihâl Kitabı ve Sebeb-i Telif Bölümü”. *Divan Edebiyatı Araştırmalar Dergisi* 22 (2022), 216-226. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/devdergisi/issue/73930/1169325>
- Atar, Fahrettin. “Fetva”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atar, Fahrettin. *Makâlât*. İstanbul: Türkiye Yama Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Ay, Mahmut. *Mutezile ve Siyaset Mutezilizmin İktidar Serüveni*. İstanbul: Endülüs, 2017.
- Aydın, Ömer. *Kuran Işığında Kader Ve Özgürlük*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Aynacı, Mediha. *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkhi Yönden Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2009.
- Bağdâdî, Abdülkâhir el. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 7. baskı., 2014.
- Bebek, Adil. “Kebîre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bedir, Murteza. “er-Risâle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/117-119. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Bedir, Murteza. “Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/150-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bedir, Murteza. “Vikâyetü’r-Rivâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bilgili, Ali Sinan. “Osmanlı Tarih Yazarlarının Algısıyla Türkiye-İran İlişkilerinde Siyasî Karakterin Dinî Söylemi : ‘Kızılbaşlık’”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 27 (21 Ocak 2013), 21-41. <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/589>
- Birgivi, İmam. *Birgivi Vasiyetnamesi Kadızade Şerhi*. çev. Ahmed Kadızade. Bedir Yayınları, 2009.
- Birgivi, İmam. *Tarikat-ı Muhammediyye*. çev. Muhammed Taha. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2013.
- Birgivi, Takuyüddin Mehmed b. Pîr Ali el-. *Risâle-i Birgivi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.411. https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=Ris%C3%A2le-i+Birgivi%C3%AE&alan=qEser_txt&demirbas=Bel_Osm_K.01233_Osm_K.01233
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. çev. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meram Yayınevi, ts.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Haliliyye-i Hakkı*. Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 452189, 78. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/452189>

- Cecelî İbrahim Efendi. *Manzum İlmihal*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, İskilip Matbu, 679188, 147. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/679188>
- Cerrah, Nur İlkey. *Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-Necât, Musahhah Dürr-i Yektâ ve İlmihal'in Değerlendirme ve Latinizesi*. Sakarya Üniversitesi: Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Cici, Recep. "İmamzâde Esad Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/211-212. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*. İstanbul: Arasta Yayınları, 2001.
- Cici, Recep. "Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları". *Türkiye Araştırmaları Litaratür Dergisi* 3/5 (2015), 215-248.
- Cici, Recep. "Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü: Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 323-360. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/46962/589381>
- Cin, Ali - Babacan, Vasfî. "Karışık Tarihi Lehçeli Eserlerden Kitâb-ı Güzîde Üzerine Okuma Teklifleri". *International Language, Literature and Folklore Researchers Journal* 1/17 (01 Ocak 2019), 1-1. <https://doi.org/10.12992/TURUK749>
- Cin, Halil. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Konya: Selçuk Üniversitesi, ts.
- Cürcanî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Tarifat*. ed. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Cürcanî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l Mevakîf*. ed. Ömer Türker. 3 Cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Çağrıçı, Mustafa. "İhyâü Ulûmi'd-Dîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/10-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. "Ehl-i Sünnet isimlendirmesinin Değeri Nedir; Böyle Bir İsim Belirlenmemiş Olsaydı Yerine Ne Önerilebilirdi?". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 456-458. <http://marife.org.tr/pub/issue/37814/436651>
- Çelebi, İlyas. "Hızlân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/419-420. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çelebi, İlyas vd. *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tefvîk. *el-İtkân fî Tahkîki'l-İman*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297,4. https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=el-itk%C3%A2n+f%C3%AE+tahk%C3%AEki%E2%80%99l-iman&alan=qEser_txt&demirbas=OE_TK_01403_TK_01403
- Çomruk, Sebiha. "Osmanlı Devleti'nde Kadızâdeliler Hareketi". 739-753. Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi, 2019.
- Çoruh, Hakkı Şinasi. "Türk Anadolu'da İlim Tarihinin İlk Büyük Siması, İlk Osmanlı Şeyh-ül-İslâmı Molla Fenârî". *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* 10/120 (1972), 1265-1276. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=112530000&Dergivalkod=1062>

- Dağcı, Şamil. “İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri-II”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (2000), 137-194. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_00000000514
- Demir, Hilmi. *Ehli Sünnetin Kurucu Öznesi Ebu Hanîfi Adil Toplumun Temelleri*. İstanbul: Anadolu Ay Yayınları, 2021.
- Dinler, Ferit. *Ebu'l-leys es-Semerkindî ve Mukaddimetü's-salat İsimli Eserinin Tahkiki*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Durmuş, Ali. *Kadizadeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.
- Durmuş, İsmail. “Muhtasar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/57-59. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Kanuni Devri Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2018.
- Düzenli, Pehlül. “Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında Osmanlı Sünniliği”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 259-286. <http://marife.org/tr/pub/issue/37814/436673>
- Ebû Hanîfe, İmam-ı Azam. *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Ebu'l-Hasan İsmail b. İbrahim İbn İsfendiyyar. *Hulviyât*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.411. https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=Hulviyyat&alan=qEser_txt_Yz_B.000019_Yz_B.000019_Yz_O.000109_Yz_O.000109&demirbas=Bel_Yz_B.000019_Yz_B.000019
- Er, Rahmi. “Risâle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Erdem, Hüsameddin. “Deizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Erdem, Melek. *Kitab-ı Güzide (76 a -134 a) (inceleme-metin-sözlük)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis Tarih ve Yorum 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kuramer / Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2018.
- Erman, Uğur. “Molla Gürânî'nin Sünnî İtikadının Hadis Yorumuna Yansıması”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/19 (2018), 133-147.
- Esen, Muammer. *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasan el. *Eş'ari Kelamı El-Lüma' Fi'r-Red Ala Ehli'z-Zeyğ Ve'l-Bida*. İz Yayıncılık, 2019.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan el. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Evkuran, Mehmet. *Sünni Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam- Urfa- Maraş Sivas- Gazze - Sofya- Edirne*. ed. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Abdülkâhir el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gölcük, Şerafettin. “Kaza ve Kader Konusu”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 14.
- Gömbeyaz, Kadir. *Makâlât geleneğinde İmam Eş`arî*. Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslâm Mezhepleri, 2005.
- Güman, Osman. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 167-211. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/46962/589352>
- Güman, Osman. *XIX. Yüzyılda Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Gündoġar, Hamdi. *İslam İtikadında Sünnet*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2022.
- Güngör, Özlem. “İsmâil Hakkı Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliografya Denemesi”. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)* 5/2 (28 Aralık 2020), 199-232. <https://doi.org/10.30568/tullis.832927>
- Gür, Eyüp. “Kemalpâşazâde’nin Halku’l-Kur’ân Problemine Yaklaşımı”. *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (20 Eylül 2022), 161-183. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7090839>
- Güven, Ömer. *Son Dönem Osmanlı İlmihalleri ve Necatü’l-Mü’minin, Usûl-i Akâid-i İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr ve Amelî İlmihal Adlı Eserlerin Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, 2019.
- Hâfız Nûri Efendi. *Akaid-i İslâmiyeden Amelî Ulûm-i Dîniyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ömer Sindel, 317825, 144. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/317825>
- Hakkı (İzmirli), İsmail. *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*. ed. Refik Ergin. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Halebî, İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim el-. *Halebî Tercümesi Babadaġî*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.5011 1255 H, 361. https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?p=1&q=%C4%B0br%C3%A2him+b.+Abdullah+el-Babad%C3%A2%C4%9F%C3%AE&alan=tum_txt&demirbas=Bel_Osm_K.07054_Osm_K.07054
- Harman, Ömer Faruk. “Şehristânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/467-468. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Harputlu, Ahmet Selim. “Ömer Çorumî’nin El-Urvetü’l-Münciye Fî’l-Firkatî’n-Nâciye Adlı Fırak Risalesinde 73 Fırka Rivayetine Dâir Dilsel Analizler Ve İslam Fırkalarının Tasnifi”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2021), 55-80. <https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.1021773>
- Has, Şükrü Selim. “Mülteka’l-Ebhur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/549-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- <https://www.kastamonur.com/cecelizade-nureddin-ibrahim-efendi/>. “Cecelizâde Nureddin İbrahim Efendi”. 27 Ocak 2017. Erişim 19 Kasım 2023. <https://www.kastamonur.com/cecelizade-nureddin-ibrahim-efendi/>

- Imber, Colin. *Şeriat ile Kanun Arasında Ebussuûd Efendi*. çev. Murteza Bedir. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2022.
- İsfahanî, Rağıb el-. *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Mehmet Yolcu - Abdülbaki Güneş. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- İbn Abidin zâde. *El-Hediyyetü'l Alaiyye Kaynak İslam İlmihali (Ciltli) Hanefiler İçin*. çev. Mehmet Selim Bilge. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.
- İbn Abidin zâde, Allame Eş-Şeyh Alaaddin. *El-Hediyyetü'l Alaiyye Kaynak İslam İlmihali (Ciltli) Hanefiler İçin*. Kahraman Yayınları, 2012.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. thk. Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ' i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ts.
- İmamzâde Mehmet Es'ad. *Dürr-i Yekta*. İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 4420, 92. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/4420>
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İpşirli, Mehmet. "Lutfi Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/234-236. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İskeçeli, Sıla. "İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Ebedilik ve Şefaât". *Sufiyye* 14 (30 Haziran 2023), 257-278. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1238949>
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik / İslami Köktencilik'in Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, ts.
- İzgöer, Ahmet Zeki - Çelebi, İlyas. "Beyâzîzâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/55-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- K. Arpağuş, Hatice. "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2002), 25-56. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruifd/issue/17560/183915>
- K. Arpağuş, Hatice. "Osmanlı Geleneksel İslâm'ının Temel Kaynakları: İlmihâl ve Akâid Eserleri". *Türkiye Araştırmaları Litaratür Dergisi* 14/28 (2016), 327-376. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/48220/610519>
- K. Arpağuş, Hatice. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2015.
- K. Arpağuş, Hatice. *Osmanlı ve Geleneksel İslam*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Kadı zâde, Şemşeddin Ahmed b. Mehmed Emin. *Feraidü'l-Fevaid fi Beyani'l-Akaid*. Sivas: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 523482, 247. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/523482>
- Kâdî Abdülcebbâr. *el-Muḥtaşar fi uşûli'd-dîn Mu'Tezile Akâidi: Dinin Temel İlkeleri*. çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs, 2024.
- Kahraman, Seyit Ali - Yücel Dağlı (ed.). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*. İstanbul: YKY, 2003.
- Kanter, Özden. "Ebussuûd Efendi'nin Kelâmî Görüşleri". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 191-218. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kader/issue/28478/303528>
- Kara, İsmail (ed.). *Mızraklı İlmihal*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Katip Çelebi. *Keşfu'z-Zunûn*. çev. Rüştü Balcı. 5 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

- Kefevî, Ebü'l Bekâ el-. *Tuhfetü'ş-Şâhân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 347123, 221. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/347123>
- Kemali, Ziyaeddin el-. *Felsef-i İbâdât*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, 297,411. https://katalog.ibt.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=Felsef-%C3%AE+%C4%B0b%C3%A2d%C3%A2t&alan=qEser_txt&demirbas=OE_TK_02159_TK_02159
- Keskin, Halife. *İslam Düşüncesinde Kader Ve Kaza*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Akaid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/212-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kılıç, Hulusi. “Ebü'l-Bekâ el-Kefevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/298. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kılıç, Hulusi. “Mehmed Zihni Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/542-543. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Koca, Ferhat. “İbn Teymiyye, Takıyyüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koca, Ferhat. “Kemalpaşazâde'nin Risâle fî'ş-Şahsi'l-İnsânî Adlı Eseri ve Osmanlıca Tercümeleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (30 Haziran 2016), 5-30. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.268618>
- Korkmaz, Sıddık. “Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 377-392. <http://marife.org.tr/pub/issue/37814/436679>
- Kur'an Yolu*. Erişim 24 Kasım 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>
- Kurt, Hasan. *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarının İtikadi Konulara Yaklaşımı*. Sakarya Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1998. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kurt, Hasan. *İlmihal Kitaplarında İman Esasları 1930-1965*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006.
- Kut, Günay. “İlm-i Hal Kitaplarında Yeme-İçme ve Gelenek-Görenekle İlgili Malzeme”. V. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi: Gelenek Görenek İnançlar Sektör Bildirileri*. 291-302. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Kutlu, Sönmez. *İmam Maturidi ve Maturidilik*. İstanbul: Otto, 2018.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2021.
- Kutlu, Sönmez. *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Küçük, Serhat. *Kitab-ı Güzide Akaidü'l İslam*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Küçükdağ, Yusuf. II. Bâyezid, Yavuz ve Kanûnî Devirlerinde Cemali Ailesi. Bursa: Aksarayî Vakfı, 1995.
- Küçükdağ, Yusuf. “Zenbilli Ali Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/247-249. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kütükoğlu. *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri I 1578-1590*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962.
- Lutfi Paşa. *Tuhfetü't-Tâlibîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 01507. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/239202>

- Mahmûd Mes'ûd. *Usûl-u İ'tikâd-ı İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr*. Ankara: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Müteferrik, 393200, 128. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/393200>
- Mahmûd Mes'ûd, Mehmed Şevket. *Usûl-i Akâid-i İslâmiyye'den Muhtasar İlm-i hâl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 253282, 80. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/396640>
- Manastırlı İsmail Hakkı. *Telhîsü'l-Kelâm fî Berâhîni Akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Nuri Öztürk, 315503, 104. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/315503>
- Manastırlı Mehmed Rıfat. *Manzum İlmihal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafız İbrahim Gürpınar, 640030, 39. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/640030>
- Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Mâtürîdî, Ebu Mansûr el-. *Kitabü't-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM/İslam Araştırmaları Merkezi, 2021.
- Mazhar. *Misbahü'l-Felâh Mufasssal İlmihal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ömer Sindel, 318059, 247. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/318059>
- Mehmed Nahîf İbnü'l-Hac Ahmed Efendi. *Enîsü'l-Âbidîn*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 577090, 165. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/577090>
- Mehmed Zihni Efendi. *Kızlar Hocası*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 316442, 15. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/316442>
- Mehmed Zihni Efendi. *Ni'met-i İslam*. ed. Osman Doğan. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016. Basım, ts.
- Mehmed Zihni Efendi. *Nimet-i İslam İslam İlmihali*. Nadir Eserler Kitaplığı, 2014.
- Merdin, Saadettin. *Mızraklı İlmihal'in İtikadi Açısından Tahlili*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Mızraklı İlmihal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Reşit Bey, 261296, 123.
- Muhammed Atıf. *Yeni İlmihal İslam Yolu*. İstanbul: Nehir Yayınları - Kelepir, 1991.
- Muhammed b. Pîr Ali Birgivi. "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi". çev. Avni İLHAN. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 173-215. <http://hdl.handle.net/20.500.12397/4098>
- Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Şahîhu Muslim*. thk. Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1374/1955.
- Mustafa Bey. *Telhîsü'l-Mulehhas*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Gönenli Mehmed Efendi, 650815. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/650815>
- Namlı, Ali. "İsmâil Hakkı Bursevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/102-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn en-. *et-Temhîd li-kavaidi't-tevhîd Ebü'l-Muîn en-Nesefî* (ö. 508/1115). ed. Ali Tarık Ziyat Yılmaz. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İSAM/İslam Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Ocak, Ahmet. "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri (XVI.-XVII. yüzyıllar)". *Türk Tarih Kurumu* 66/246 (2002), 503-516. <https://doi.org/10.37879/belleten.2002.503>
- Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*. Konya: Nizamiye Akademi, 2017.

- Ofi, Mehmed Emin bin Hasan el-. *Necâtü'l-Mü'minîn Risâlesi*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.512. https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=Nec%C3%A2t%C3%BC%E2%80%99l-M%C3%BC%E2%80%99min%C3%AEn+Ris%C3%A2lesi&alan=qEser_txt&demirbas=Bel_Osm_O.03202_Osm_O.03202
- Okuyan, Mehmet. *Kur'an'a Göre Kabir Azabı*. Samsun: Etüt Yayıncılık, 2007.
- Öngören, Reşat. "Kutbüddin İznîkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/485-486. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öngören, Reşat. "Kutbüddinzâde İznîkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/489-490. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özel, Ahmet. "İbn Âbidînzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/293-294. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özervarlı, M. Sait. "Selefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/399-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özgen, Mustafa. *Eş'ari ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları*. Konya: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Özler, Mevlüt. *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Pezdevî, Ebu Yüsr Muhammed el-. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2023.
- Pezdevî, İmam Ebul Yüsr Muhammed. *Ehli Sünnet Akaidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2017.
- Rahmi, Mehmet. *Büyük İslam İlmihali / İmadül İslam*. İstanbul: Sağlam Yayınları, 1990.
- Rahmi, Mehmet. *Büyük İslam İlmihali / İmadül İslam*. Sağlam Yayınları, 1990.
- Sabiroğlu, Halim Sabit. *Ameli İlmihal*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 574451, 128. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/574451>
- Sabuni, Nureddin es-. *Matüridiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2024.
- Salıaj, Lubjana. *Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayesesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Semerkandi, Ebu'l Kasım el-Hakim es-. *Kelime Manalı Sevadü'l A'zam Tercümesi*. çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2017.
- Süleyman Hüsnü Paşa. *İlmihal-i Sagîr*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, 297.411, 54. https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=%C4%B0lmihal-i+sagir&alan=qEser_txt&demirbas=Bel_Osm_K.02738%2F03_Osm_K.02738/03
- Süleyman Sırrı. *Kitabu't-Tahâre*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 315663. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/315663>

- Süleyman Sırrı. *Kitabü's- Salat*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 315664, 126. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/315664>
- Süleyman Sırrı. *Miftahü'l-Akâid*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 549747, 78.
- Sülün, Murat. *Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi*. Ensar Neşriyat, 2015.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. *Üss-i İslam İslami Hakikatlere Dayanan Yeni Akaid İlmi*. İstanbul: Büyüyenay, 2021.
- Şehristânî, Muhammed Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*. İstanbul: Ensar Neşriyat, Karmat., 2005.
- Şehristani, Muhammed eş-. *Milel ve Nihal / Şehristani*. çev. Mehmet Dalkılıç. Litera Yayıncılık, 2024.
- Şeker, Fatih M. *Osmanlı İslam Tasavvuru*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Şemseddin Samî, Ahmed Cevdet. *Kâmûs-ı Türkî*. 2 Cilt. Dersaadet: İkdâm Gazetesi, 1318.
- Şerif, Mian Muhammed. *İslam Düşüncesi Tarihi 1 İslam Öncesi Düşünce Sistemleri - İslam'ın Doğuşu, Kur'an'ın Temel Öğretileri ve Süfîler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2023.
- Şeybânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî. *Kitabü'l-Kesb*. çev. Abdülfettah Ebu Gudde. Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1997.
- Taftazani, Sadettin. *Kelime Manalı, İzahlı Şerh'ül-Akaid Tercümesi*. çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2018.
- Taftazani, Sadettin. *Şerhu'l Akaid*. çev. Talha Hakan Alp. Rihle Kitap, 2011.
- Taftâzânî, Sa'düddin et-. *Şerhü'l Akaid*. çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2018.
- Taşcı, Özcan. *Kader ve İnsanın Sorumluluğu & İlk Kelam Risalelerine Göre*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. çev. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Tezcan, Semih. "Kitabu'l-Gunya, Harezmi Türkçesinden Anadolu Türkçesine Aktarılmış Bir İlmihal Kitabı". *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995), 171-210.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ et-. *Sunenu't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu'âd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2021.
- Tunç, Cihad. "Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/325-342 (1978). https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000577
- Tunçer, Mustafa - Rabia Zahide Damar (ed.). *Farklı İlim Dallarından Sünnete Bakış*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/238-240. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Turhan, Kasım. *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003.
- Türkgülü, Mustafa. "Günah Kavramı Ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelamı Tartışmalar". *Diyanet İlmi Dergi* 36/4 (2000), 3-88.

<http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=...eng&midno=33120000&Dergivalkod=0161&YayinTarihi=2000&Cilt=XXXVI&Sayi=4>

- Uludağ, Süleyman. “er-Risâle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/122-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman. *İslam’da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- Uyanık, Necmi. “Sarıklı bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi* 5 (1999), 89-111. <https://hdl.handle.net/20.500.12395/13253>
- Uysal, Ekrem. “Ehl-İ Sünnet Ve Mu’tezile’ye Göre Ef’âl-İ İbâd”. *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 55-67. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buiif/issue/34430/384201>
- Uysal, Ekrem. “Eş’arîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26 (2021), 461-484. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder/issue/66834/1045356>
- Üryanizade, Ali Vahid. *Köylü İlmihali*. İstanbul: Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Sivas Basma, 530725, 128. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/530725>
- Üstün, Ahmed Kemaleddin. *54 Farz Şerhi*. İstanbul: Bedir Yayınları, 2021.
- Üstünova, Kerime. *Kutbe’-d-Din İzniki Mukaddime Giriş İnceleme Metin Sözlük (Şahabe’-d-din Kuds’i Nüshası)*. İstanbul: Sentez Yayınları, 2016.
- Üzüm, İlyas. “İstisna (Kelâm)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Üzüm, İlyas. “Nesefî, Mekhûl b. Fazl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/570-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Mızraklı İlmihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Molla Gürânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/248-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cedel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/208-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş’ariyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kesb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/304-306. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Mâtürîdiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/165-175. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medereslerinde İlm-i Kelam Öğretimi Ve Genel Eğitim İçerisindeki Yeri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 273-283. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=engandidno=186697andtarama=tuhfe%20i%20mahmud&midno=31115625&Dergivalkod=0773>
- Yıldırım, Adem. “Kuruluştan Tanzimât’a Osmanlıca İlmihaller”. *Kalemname* 4 (2019), 30-48. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kalemname/issue/46881/587803>
- Yıldırım, Ahmet. “Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı”. *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (Ekim 2016), 981-995. <https://doi.org/10.17719/jisr.20164622661>
- Yörükân, Yusuf Ziya. “İslâm İlm-i hâli”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1952), 22-29. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001105
- Yusuf Ziyaeddin. *Lubbu’l-Elbâb bi’l-Kavlî’s-Savâb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Gönenli Mehmed Efendi, 650763, 38. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/650763>
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yüksel, Emrullah. “Birgivî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zemahşeri, Allame. *Mu‘tezile Akaidi Kitabü’l-Minhac fî usûli’-d-dîn*. çev. Ulvi Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.

ÖZ GEÇMİŞ

doğdu. İlköğretimi Kalecik Köyü Okulu'nda; Liseyi Bayburt Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde tamamladı. 2016 yılında Bayburt Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümünden mezun oldu. 2016 yılında ilk olarak Şırnak'ın Silopi İlçesi'nde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak göreve başladı. Burada altı yıl çalıştıktan sonra Gümüşhane'nin Kelkit ilçesine tayin oldu ve burada görevine devam etmektedir.